

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

OLE WARTHØE-HANSEN

RANDERS HÅNDVÆRKERLAV

FRA LAVENES OPSTÅEN INDIL DERES OPHÆVELSE EFTER 1857

RANDERS
HÅNDVÆRKERLAV

OLE WARTHØE-HANSEN

RANDERS HÅNDVÆRKERLAV

FRA LAVENES OPSTÅEN
INDTIL DERES OPHÆVELSE EFTER 1857

Mit Zusammenfassung auf deutsch

FØRSTE DEL

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND FOR RANDERS AMT 1970

Udgivet med støtte af
Statens almindelige Videnskabsfond
senere Statens humanistiske Forskningsråd
Den grevelige Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse
Thomas B. Thriges Fond
Vognfabrikken Scandia A/S og
Randers Byråd

FORORD

Formålet med den undersøgelse, som hermed foreligger, har været at give en beskrivelse af det organiserede håndværk, det vil sige håndværkerlavene, i købstaden Randers. Undersøgelsen omfatter hele lausperioden, hvoraf de tidligst kendte spor kan tidsfæstes til 1468 og indtil lavenes ophør i sidste halvdel af forrige århundrede.

Fremstillingen bygger først og fremmest på lausarkiverne, som for størstedelen opbevares i Kulturhistorisk Museum i Randers og Landsarkivet for Nørrejylland i Viborg, — samt lausinventaret, der for den største dels vedkommende opbevares i Kulturhistorisk Museum.

Fra håndværkerlavene i andre provins-købstæder er i almindelighed kun inddraget få og spredte oplysninger, eftersom større sammenfattende undersøgelser meget sjældent foreligger.

Dr. Helge Søgaards bog om håndværkerlavene i Århus er en undtagelse. Denne bog har ofte ligget snublende nær ved de problemer, der er opstået under behandling af Randers-lavene, og Helge Søgaards undersøgelser har givet usædvanlige muligheder for sammenligninger mellem håndværkerforhold i de to nabobyer.

For at kunne gennemføre denne undersøgelse over Randers-håndværket, har det været nødvendigt i perioder at disponere over en samlet tid, hvor andet arbejde har måttet hvile, og mit arbejde har kun kunnet gennemføres, fordi jeg fra så mange sider har mødt både forståelse og en meget værdifuld kontant støtte.

Jeg takker ærbødigt Statens almindelige Videnskabsfond, senere Statens humanistiske Forskningsråd for støtte til forarbejde og trykning. Ligeledes takker jeg i ærbødighed Den grevelige Hielmstierne-Rosencroneske Stiftelse, Thomas B. Thriges Fond og bestyrelsen for Vognfabrikken SCANDIA A/S, Randers, der har ydet støtte til mit arbejde, samt Randers Byråd for imødekommelse og velvillig støtte.

Jeg takker alle de mennesker, som på forskellig måde har vist hjælpsomhed og interesse for mit arbejde. Først og fremmest vil jeg takke museumsinspektør, dr. phil. Olaf Olsen for kritisk gennemgang af mit manuskript, og ligeledes bibliotekar, dr. phil. Helge Søgaard for værdifulde råd og vink. Jeg takker rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, museumsinspektør Poul Strømstad og professor, dr. phil. C. J. Becker. Endelig vil jeg rette en tak til direktør, civilingeniør P. Lorentzen, som ved sin store interesse og redbonne hjælp har bidraget til, at denne bog endelig har set dagens lys.

Randers, i oktober 1970.

Ole Warthoe-Hansen.

INDHOLD

<i>Forord</i>	5
<i>Indledning</i>	9
<i>Smedenens lav</i>	11
Smedenens ligfærd, s. 19. Smedesvendenes broderskab, s. 19.	
<i>Skræddernes lav</i>	22
Den tidligst kendte skrå, s. 22. Skrædderlavets artikler 1642, s. 23. Skrædderlavets ligfærd, s. 26. Skræddersvendenes broderskab, s. 27.	
<i>Skomagerens lav</i>	28
Suderhus og lavshus, s. 28. Skomagerlavets artikler 1668, s. 28. Skomagerens liglav, s. 32. Skomagersvendenes broderskab, s. 33.	
<i>Snedkernes lav</i>	38
Snedkerlavets behøvlingsret, s. 41. Snedkerlavets ligfærd, s. 43. Snedkersvendenes sammenslutning, s. 44.	
<i>Handskemagerens lav</i>	46
Nedgangsperioden, s. 51. Mod afslutningen, s. 53. Handskemagerens liglav, s. 53. Handskemagersvendenes sammenslutning, s. 54.	
<i>Feldberedernes lav</i>	56
Feldberedernes ligfærd, s. 59. Feldberedersvendenes lav, s. 60.	
<i>Hattemagerens lav</i>	61
Hattemagersvendenes lav, s. 64.	
<i>Bagerens lav</i>	67
Fastbagerlav, s. 73. Bagerens liglav, s. 75. Bagersvendenes broderskab, s. 78.	
<i>Murernes lav</i>	81
Murerlavets ligfærd, s. 83. Murersvendenes sammenslutning, s. 84.	
<i>Bødkernes lav</i>	86
Bødgersvendenes broderskab, s. 86.	
<i>Rebslagerne</i>	88
Rebslagersvendenes broderskab, s. 90.	

<i>Mesterlavene</i>	92
Lavenes fortsatte eksistens, s. 96. Mod lavenes afslutning, s. 99.	
<i>Svendelav eller broderskaber</i>	103
<i>Mestrene</i>	107
Mestersvendeår, s. 107. Mesterprøven, s. 109. Mestrenes fødesteder, s. 119.	
<i>Svendene</i>	122
Svendene som arbejdskraft, s. 128. Tilrejsende svende og deres herkomst, s. 132. Vandrende svende, der modtog geskænk, s. 134. De syge svende, s. 137.	
<i>Læredrengene</i>	144
Smedelavet, s. 144. Skrædderlavet, s. 146. Skomagerlavet, s. 149. Snedkerlavet, s. 150. Handskemagerlavet, s. 152. Feldberederlavet, s. 155. Bagerlavet, s. 156. Hattemagerlavet, s. 157. Murerlavet, s. 158. Læredrengenes fødesteder, s. 159.	
<i>Nogle indre lavsforhold</i>	165
Oldermanden, s. 165. Lavsskriveren, s. 168. Lavssamlingen, s. 169. Træk af lavenes økonomi, s. 170. Oldgesellen, s. 176.	
<i>Lavsinventaret</i>	179
Lavsladen, s. 179. Velkomsten, s. 180. Sølvskilte, s. 181. Andre drikkekar, s. 183. Lavssegl, s. 183. Opklapperstok og skafferstokke, s. 184. Faner, s. 185. Skilte, s. 186. Nogle tavler, s. 186. Ligfærdsinventar, s. 186.	
<i>Zusammenfassung</i>	188

Indledning

Danmarks første håndværkerorganisationer, lavene, må uden tvivl ses i sammenhæng med middelalderens gilder, der hører bysamfundenes tidligste historie til. Gilderne var selskaber, der havde et såvel timeligt som religiøst formål, de bar helgennavne eller andet navn af religiøst indhold, og det er sandsynligt, at håndværkerlavene i deres oprindelse må sidestilles med gilderne.

Også det middelalderlige Randers havde sine gilder. Men selv om der for denne bys vedkommende er bevaret et par gildeskråer fra henholdsvis 1417¹ og 1484², er det dog sparsomt, hvad man kender til gildernes indhold og opbygning. Når et gilde kaldes »det lille præstegilde«, må det have haft nær tilknytning til gejstligheden, og et andet af byens gilder, Gudslegems lav, var byens kræmmerlav og kaldtes også Købsvendenes lav. I denne forbindelse skal også kort nævnes et brev fra 1468, hvori prior, broder Anders i Aalborg, hilser oldermænd, gildebrødre og gildesøstre i »Sancti Laurus Gilde, det gamle Smæde Laug« i Randers³.

De anførte tilfælde nævner såvel præster som købmænd og håndværkere i forbindelse med gilderne. Undertiden anvendes benævnelsen lav, men mellem »gilde« og »lav« er der ingen klar afgrænsning.

Forholdene i Randers adskiller sig næppe fra de tilsvarende i andre danske byer. St. Luciegilde i Roskilde talte i 1483 både bagere, slagtere og guldsmede⁴. Hellig-Legemslav i Flensborg, som væsentlig var et købmandslav, talte omtrent ved samme tid en skræddersvend og en malersvend, ganske uafhængigt af deres respektive mestre⁵.

Efterhånden skiller håndværkerne sig ud og danner deres egne organisationer, lav: foreninger til gensidigt sammenhold med økonomiske, faglige og selskabelige formål. Der er endnu ikke større sociale skel mellem håndværkerne, og håndværkernes »status« har i mange tilfælde været lønarbejdernes. For bygningshåndværkernes vedkommende viser Skattebogen for Randers 1567 flere eksempler på, at det er kunden, der anskaffer materialerne. Der skulle i dette år f. eks. udføres et arbejde for byens råd, og det var byen selv, der indkøbte planker, tin og andre materialer.

Håndværkerlav opstod i middelalderen mange steder i Europas større byer.

Stærkest udfoldede lavsvæsenet sig i de tyske byer, og fra Nordtyskland modtog dansk lavsvæsen efterhånden et stærkt og zünftigt indhold. Slesvigs stadsret fra omkring år 1200 omtaler en oldermænd for bagerne. Han skal påse, at byens bagere leverer godt brød⁶, og dette første danske vidnesbyrd om håndværkerorganisation efterfølges snart af andre. Roskildes og Holbæks stadsretter fra Erik Klippings tid viser, at bagerne i disse byer må have haft deres organisationer. Det påtales som ulovligt, at man vil tvinge enhver nyankommen baker til at betale afgift til sig⁷.

Den tidlige middelalders spor efter håndværkerorganisationer er få og spredte, men fra 1400-årenes begyndelse foreligger en så fyldig række af lavsskråer og breve vedrørende håndværkerne, at man gennem disse får et klart indblik i lavsliv og håndværkerkår⁸. En enkelt lavsskrå eller et par breve, som kan være bevaret for en by gennem et århundrede, kan dog på ingen måde give et detaljeret billede. Hertil måtte kræves, at lavet havde efterladt et fyldigt arkiv af protokoller, regnskabsbøger, breve m. v. Men dette er ikke tilfældet for den første lavstids vedkommende. Vi ved ikke, hvor fyldigt man i den ældre lavstid har ført protokollerne — eller i hvor høj grad der har været protokoller at føre.

I Randers rådstuerets protokol for 1586⁹ og i Randers bys tingbog for 1598 (første halvår) er indført nogle smedelavssager. Om de samme sager også er indført i en lavsbog, vides ikke, men det er vel næppe sandsynligt. Ingen af smedelavets papirer før 1683 er bevaret.

For Randers-lavenes vedkommende er fra 1600-årenes første halvdel bevaret nogle få lavsdokumenter; de vigtigste er et par protokoller fra henholdsvis skomagerlav (1636) og skrædderlav (1642). Først med enevælden og denne styreform krav om fasthed og ensartethed foreligger efter ca. 1680 særdeles fyldige lavsarkiver, og med disse som væsentligste grundlag er det muligt at opbygge en mere fyldig og nuanceret fremstilling af lavsvæsenet i en dansk provinsby, indtil næringsloven af 1857 satte endeligt punktum for lavenes virksomhed.

Smedenæs lav

Det første håndværkerlav, der giver sig til kende i Randers, er smedelavet. »I Jessu Christi Nafn. Vi Broder Anders Prior i den Hell. Aands Huus i Aalborg og gandske Convent der sammesteds hilse Eder Oldermænd, Gilde-Brødre og Gilde-Søstre i Sancti Laurus Gilde, det gamle Smæde Laug, og i vor Frue Gilde den Nafnkundige Smed Seberie-Laug i Randers . . .«.

Således begynder den gamle Aalborg-prior, broder Anders, et brev til oldermænd, gildebrødre og gildesøstre i Randers. Brevet er dateret 29. marts 1468. Den oprindelige latinske tekst har tilhørt smedelavets arkiv i Randers, men er gået tabt¹⁰.

Det må altså først bemærkes, at der her er tale om en oversættelse¹¹, med alle de muligheder for fejl, som en sådan måtte indeholde. Men godtager man teksten, som den foreligger, indeholder brevet en hilsen til to forskellige lav. Der er tale om »oldermænd« og lavene nævnes: »Sancti Laurus Gilde, det gamle Smæde-Laug« og »Vor Frue Gilde den Nafnkundige Smed Seberie-Laug«.

Det er ejendommeligt, at der i brevet fra 1468 omtales to forskellige smedelav. En rimelig forklaring vil muligt kunne findes deri, at smedelavet i Randers på et eller andet tidspunkt var blevet for stort for middelalderlige forhold og derfor delt i to selvstændige lav. Mærkeligt er det blot, at det så aldrig senere ses omtalt. Men smedelavene var store lav, og oprindelig hørte alle metalarbejdere til i et fælles lav. Af de talrige vidnesbyrd herom kan blot nævnes, at smedelavet i Odense omfattede både grovsmede, kleinsmede, kedelsmede, grydestøbere, pladeslære, sværdfe gere og kandestøbere¹², og »gamle smedelaug« i Randers talte i 1598 bl. a. remsnidere, guldsmede, glarmestre, sværdfe gere og en grydestøber¹³. De talstærke »store smedelav« skulle dog ikke vedblive at bestå som enheder. I de større byer foregik en udspecialisering. Således udskiltes i København i 16—1700 årene kandestøbere, sværdfe gere, lygtemagere, kobbersmede m. fl. som selvstændige lav, og fra ca. 1450 foreligger der i Svendborg en skrå for guldsmede, remsnidere og sværdfe gere¹⁴. I de mindre byer var der naturligvis mindre muligheder for en speciel-delning.

Mon ikke »Sancti Laurus Gilde, det gamle Smæde Laug« skulle være det

oprindelige smedelav i Randers, hvorfra »den Nafnkundige Smed Seberie-Laug« senere er udskilt? Det falder straks i øjnene, at lavet bærer betegnelsen »det gamle«, og dette er vel at mærke ingen tilfældighed. Flere eksempler gives i tingbogen for 1598, f. eks. hedder det den 26. juni dette år, at oldermændene sammen med flere gildebrødre »udi gamle Smedelav« bortskøder deres smedelavshus. Endelig kan der peges på, at »det gamle Smæde Laug« er knyttet sammen med »Sanctus Laurus«.

Flere helgener har været knyttet til smedenes gilder eller lav. Horsenssmedene førte Sct. Peter i deres segl, og smedene i Flensborg dyrkede ca. 1425 Maria Magdalena¹⁵. Men smedenes helgen frem for nogen anden var St. Loye¹⁶, og det er blevet foreslået, at Laurus skulle være en korruperet form for Loye¹⁷. Er det gamle smedelav i Randers på et eller andet tidspunkt blevet delt, har det oprindelige lav naturligvis holdt fast ved smedenes gamle skytshelgen.

Det gamle smedelav og dets skytshelgen, St. Loye, volder ingen kvaler; men anderledes er det med »Vor Frue Gilde« og det dertil knyttede mystiske »Smed Seberie-Laug«. Der kan her stilles nogle spørgsmål, som ikke lader sig tilfredsstillende besvare; men enkelt kan det siges, at et smedelav nævnes i forbindelse med Vor Frue Gilde, der muligt er identisk med Mariegildet eller Det lille Præstegilde¹⁸. Men hvilken forklaring skjuler sig bag ordet Seberie? Er det en helgen, smedene påkalder? Som navnet staves, fører det tanken hen på St. Severinus. St. Severinus-dyrkelsen breder sig i slutningen af middelalderen i Danmark, hvor denne helgen bliver meget yndet. Severin eller Søren bliver efterhånden et almindeligt dansk navn.

St. Severinus var særlig hjælpsom mod de fængslede og kaldtes Søren Pilkelås, d.v.s. den, der åbner låse¹⁹. Har han dertil også kunnet hjælpe låsesmedene med at gøre sindrige låse, kunne han jo nok accepteres som smedehelgen, — men holdepunkter for en sådan tanke kan vist ikke påvises.

Som en særlig mulighed for deling af det gamle smedelav i Randers før 1468 kunne det tænkes, at svendene allerede på dette tidspunkt havde skilt sig ud og dannet deres egen sammenslutning. Fortilfælde savnes ikke, og det kan anføres, at smedesvendene i Flensborg havde skrå ca. 1425, og smedesvendene i Odense havde en skrå, dateret 15. august 1452²⁰.

Brevet af 1468 viser, at der på dette tidspunkt var smedelav i Randers, og dets indhold tyder på, at der går nogen tids lavstradition forud. Hvornår smedene i Randers har organiseret sig vides altså ikke, men til sammenligning kan nævnes, at smedene i Ribe havde skrå i 1424, og fra Malmø kendes en smedeskrå fra 1433²¹.

Som allerede nævnt er der intet bevaret af smedelavets arkiv før ca. 1680. Men der er nedskrevet nogle få efterretninger, som giver indblik i lavets indre forhold. I 1586 træder Esben smed frem for borgmester og råd. Han forpligter sig til at give smedelavet en tønde øl »for thend enne sin læresuend ved naffn Niels Søffrensen«, og hvis hans anden svend, Jens Rasmussen, født i Mariager, ikke »beuise sin lerebreff«, skal han ligeledes give en tønde øl i Papegøjegildet²².

Den dom, som her er nedskrevet i rådstuerettens protokol, er et enestående tilfælde, og det må formodes, at lavets forretninger normalt indføres i lavets egne bøger. Hvor meget man tør lægge i, at en lavsforretning er indført i rådstuerettens protokol er uvist, men lavets forhold til byens øvrighed er antydet. Smedelavets skrå har vel haft — om ikke kongelig — så dog den stedlige øvrigheds sanktion. Allerede i 1441 er bystyrets forhold til gilder og lav angivet, idet der i kong Christoffer af Bayerns stadfæstelsesbrev af Randers bys privilegier (fra 1302) står: »Item wele wy, at ænge giilde eller kompani skule wære eller begynnes i forscreffne Randers vden wore forscreffne burghmestere oc radh giue ther wilghe oc samthytte till²³«.

Gennem tingbogen 1598 får man oplysning om det gamle smedelavs sammensætning. Foruden metalarbejderne nævnes remsniderne og en glarmester. At håndværkere uden for faget indskrives i et lav er ingenlunde usædvanligt, og at remsniderne står i smedelavet kendes andre steder fra. Remsniderne var skindarbejdere, der arbejdede i nær tilknytning til pladeslåerne (læder- og skindudstyr til rustninger), og det er derfor ligetil, at de slutter sig til metalarbejdernes lav²⁴.

I otte tilfælde er smedelavets forhandlinger ført til protokols i tingbogen²⁵. Det drejer sig om forretninger af sædvanlig lavsmæssig karakter: Der fremlægges mestergerning (mesterstykke), og for antagelsen betales 1 gyl-den (3 mark) til lavet. Der indskrives læredrenge, der betales bøder og andre ydelser. I et par tilfælde benyttes en meget højtidelig vending: »Knud Andersen Remsnider I dag for tingsdom udlagde thill gamble smedelaug for sin læredreng Anders Jensen 5 mk . . . thill deris laug«. Det er en ganske ordinær handling i lavet, der sker for en tingsdom og indføres i tingbogen. Men hvor meget tør man lægge heri? Er det lavets ærværdighed og samfundsmæssige betydning, der her understreges, — eller er det f. eks. lavets egen protokol, der har været udskrevet?

De få spredte oplysninger, man har om smedenes sammenslutning fra slutningen af 1500-årene, kaster strejflys over et smedelav, der i sammensætning og indre organisation svarer til andre tidlige smedelav. Og det

gamle smedelav, som lavet ofte kaldes, har sikkert været en sammenslutning af betydning. Lavet havde fast ejendom, et lavshus. Smedenes lavshus lå på Vestergrave. Efter afhændelsen 1598 kan ejendommen følges i skatkebøgerne under skiftende ejere, og stadig under navnet »smedenes lavshus« — indtil 1777, da rækken af bøger over byskat ophører. Om smedelavet siden skulle have anskaffet nyt lavshus, er ikke oplyst.

Et andet navn, der fører tanken hen på smedeorganisation, *smedegården*, nævnes første gang 1567. Vekslende ejere betaler skat af denne ejendom, første gang 1576. Det kan ikke helt udelukkes, at smedegården har haft forbindelse med smedelavet, men sandsynligheden taler for, at navnet er opstået ved, at der til gården har været knyttet en betydelig smedevirksomhed.

Hen mod år 1600 forsvinder efterretningerne om det gamle smedelav, hvilket dog ikke nødvendigvis betyder, at lavets virksomhed ophører. Sandsynligvis har lavet fortsat sin virksomhed ind i 1600-årene for midlertidigt at blive afbrudt i 1613, da Christian den Fjerde ved en forordning ophævede alle lav. Man hører intet til smedenes sammenslutning, før lavet genopstår ved lavsfornyelsen efter forordningen af 23. december 1681.

Om den sammenslutning, der da opstod, skal betragtes som en fortsættelse og genoprettelse af det gamle smedelav eller som en ny organisation, kan det blive vanskeligt at afgøre og må vel bero på, om en tradition fra det gamle lav er ført med over i det nye. Men der vides intet om smedelavsvirksomhed op gennem 1600-årene, og lavets protokol fra 1684 giver ingen oplysninger.

Fra det nyindrettede lav er kun bevaret nogle dokumenter samt en enkelt protokol, hvis tidligste meddelelse er dateret 18. august 1684 og handler om en lavssamling, hvor Niels Sørensen, kleinsmed, løsgiver sin søn som svend. Denne protokol mangler passende indledning. De første sider, der sikkert har indeholdt vigtige oplysninger om indrettelsen af lavet efter den nye forordning — og måske hentydninger til det gamle lav — er gået tabt. Men der er ingen tvivl om, at det nyoprettede lav har fået magistratens godkendelse; protokollen er gennembrudt og forsynet med byens segl.

Efter Christian den Femtes almindelige smedeartikler af 4. november 1682 omfatter smedefaget grovsmede, kleinsmede, lesmede, bøssemagere, sporemagere, knivsmede, nagelsmede, lille urmagere og grovurmagere. En oversigt over indskrevne mestre i tiden 1690 til 1860 belyser sammensætningen af Randers-lavet efter 1684²⁶. Dette skema dækker kun tilnærmelsesvis de faktiske forhold i Randers. Borgerskabslisterne har enkelte smede, der ikke er

indført i lavets protokol, og enkelte indskrevne mestre kan være bosat i andre byer.

Smedelavet omfatter efter 1684 udelukkende metalarbejdere med hovedvægten på grovsmede og kleinsmede, kleinsmedene var i overtal. Men betragter man hele perioden 1690—1859, er det klart, at der foregår en ændring i forholdet mellem grovsmedenes og kleinsmedenes antal. I første trediedel af perioden (1690—1749) er forholdet i tilgangen 5:13, kleinsmedene er langt i overtal. I mellemste periode (1750—1809) er forholdet 5:11. Kleinsmedene er stadig de fleste, omend der kan noteres en beskedent tilbagegang i forholdet til grovsmedene. I sidste del af perioden (1810—1859) sker den store forandring. Med forholdet 19:16 er grovsmedenes tilgang nu kommet i beskedent overtal. — Næringslivets gradvise udvikling medfører nye behov. Nogle håndværk aftager i betydning, og andre tager til. En forklaring på det ændrede forhold mellem grovsmede og kleinsmede, som kan påvises efter 1800, må bl. a. søges i den aktivitet, der efter bonde-reformerne 1788 udløses inden for landbruget.

Enkelte nagelsmede og bøssemagere har været tilknyttet smedelavet, og i hele perioden er kun en tinstøber indskrevet. Det kan anføres, at en halv snes tinstøbere virkede i Randers i tiden 1700—1850²⁷.

Randers hører til de byer, der blev kendt for deres gode guld- og sølv-smedehåndværk, og de guld- og sølvsmede, der i årenes løb har virket her, udgør et ganske betragteligt antal. Oprindelig var guldsmedene knyttet til smedelavet, men efter lavsfornyelsen 1684 ses aldrig en guldsmed som medlem af smedelavet, hvor de efter traditionen hørte til, — og ganske vist nævnes guldsmedene heller ikke i Christian den Femtes lavsartikler, som hørende til smedefaget. Det er endnu ikke konstateret, at guldsmedene i Randers var tilknyttet et guldsmedelav i en anden by.

Ligesom andre smedelav hørte smedelavet i Randers ikke til de talstærke lav. 1698 nævner protokollen 7 mestre. Ifølge Stiftsrelationerne var der 1735 6 mestre (2 grovsmede + 4 kleinsmede), 1750: 6 mestre, 1768: 6 mestre og endelig 1842: 10 mestre (6 grovsmede + 4 kleinsmede). Mestertallet i smedelavet er altså ret konstant, stigende hen mod lavstidens ophør, hvilket også tabellen over indskrevne smedemestre viser. De anførte tal svarer stort set til de tal, der opgives fra andre byer²⁸.

Metalarbejdernes fælles grundlag var råmaterialerne, men i tilvirkningen og den færdige produktion var der så store forskelle, at en udskillelse kunne være rimelig. De københavnske guldsmede fik egen skrå 1429²⁹, og sværdfejerne dannede deres eget lav 1656.

Smedenes lavsartikler af 4. november 1682 giver visse retningslinier for en afgrænsning af smedefagets forskellige grupper, nemlig i mesterstykkerne, og i denne sammenhæng er det især grovsmedenes og kleinsmedenes forhold, der har interesse.

Efter artiklerne skal en grovsmed som mesterstykke fremstille: »En breed Biel sine Tre Angelmaal med Staal for, og en Heste-Skoe . . .«. Kleinsmeden skal fremstille: »En Laase-blik, som skal smedes efter Maal . . .«.

I Slagelse smedenes skrå fra 1469 hedder det, at det er grovsmedene, der fremstiller værktøj, som skal slibes, nemlig økser, leer og segl, — og grovsmeden må ikke holde kleinsmedesvende, der laver fortinnet arbejde³⁰. Sådanne bestemmelser findes ikke i Christian den Femtes lavsartikler. — En fast grænse mellem de to nærtbeslægtede fag er ikke givet, og forholdene i Randers tyder på, at mestrene selv gennem deres lav søgte at skabe lokale, holdbare ordninger.

I et lav, der var sammensat af to næsten jævnbyrdige grupper, der i deres arbejde havde meget tilfælles, — men alligevel var forskellige, kunne der let opstå uenighed.

I Christiania var der således i 1720'erne opstået strid i smedelavet mellem grovsmede og kleinsmede. Grovsmedene havde udført kleinsmedearbejde, hævdedes det, og som afslutning på striden forelå der 20. juni 1729 en kongelig konfirmeret bestemmelse om grænsen mellem grovsmedenes, kleinsmedenes samt sporemagernes arbejde. En kopi af dette dokument har tilhørt smedelavet i Randers, og man må formode, at det er blevet fremskaffet, da en lignende strid opstod hos Randers-smedene nogle få år senere³¹.

Når kilderne viser, at det i Randers især var grovsmedene, der klagede og følte sig gået for nær i deres næring, hænger det måske sammen med, at kleinsmedene var i overtal.

Ved en lavssamling, den 23. februar 1733, forelå en fuldt udarbejdet og detaljeret overenskomst mellem grovsmede og kleinsmede. Ifølge denne tilkom der grovsmedene følgende arbejder:

1. »Alle Caretter Beslag, Vognbeslag, Hiulborer, Sildkiister, Cario-ler, og Andet Vogntøi.
2. Plov Redskab, Hestebeslag og Spader samt tilhørende Redskab.
3. Alt Skibs Arbeide, undtagen Hengsler og Laase.
4. Øxer at giøre, af hvad Navn de Nevnis kand, samt Jern Stenger at brække med.
5. Baand at giøre om stoere Kar.

6. Og stænger at hugge for Kiøbmænd er tilladt paa begge sidder, naar det af nogen forlanges.
7. Møllere Arbeide at giøre, lang Jern Sliler, Ringer og Tapper.
8. Brøggens og Broe Arbeide, Hengsler til Kirckens og Byens Porte.

Kleinsmedene Tilhører følgende:

1. Alt huusbygens Arbeide i hvad Navn det Nevnis kand, undtagen portehengsler, kielder Dør hengsler, Stoere Kahr giorder, stoere Brandforcker og Ildskuffer, stoere Tree Føder, Ildklemmer, Veed øxer, Kiøckenøxer og Post beslag ved brønde. Alt andet Smede Arbeide i hvad Navn det haver, undtagen hvad som allerreede er meldet, at tilhøre Grovsmedene, saa og stenger Jern at hugge, naar det af nogen forlanges, hvilcket sidste efter imellem handling, paa begge sidder er tilladt at giøre«.

Overenskomsten er underskrevet af samtlige mestre og lavets overbisidder, rådmand Henrich Drejer³².

Hermed var striden mellem grovsmede og kleinsmede dog ikke bilagt. 9. marts 1748 klagede de to grovsmede, Ole Jørgensen og Mads Christensen, til stiftsbefalingsmand Nissen over kleinsmedene, der ikke holdt sig til overenskomsten af 23. februar 1733. Herfra modtog grovsmedene dog ikke den ventede gunstige resolution. Efter borgmester Bredahls anmodning sendtes en lignende klage til byens magistrat, og grovsmedene foreslog her, at nogle af byens borgere skulle afgive en kendelse, om grovsmedene fortsat skulle have eneret på at udføre de arbejder, der nævntes som deres i overenskomsten af 23. februar 1733.

Tolv borgere anbefalede med deres underskrift af 5. juni 1748, at det omtalte arbejde burde udføres af grovsmede, der gjorde det bedre, billigere og på kortere tid, end hvis det skulle udføres af kleinsmedene. Magistratens reaktion herpå kendes ikke.

23. september 1749 sender grovsmedene atter en klage til magistraten over kleinsmedene, der »formenner at tilkomme at forarbeide alle slags Huus anchere, Hengsler til Kielder Stachiter med viidere«³³.

Og fra de utrættelige grovsmede foreligger den 27. maj 1750 igen et brev til borgmester og råd. Brevet indeholder en fornyet opstilling af de smedearbejder, som grovsmedene anså for deres, blot er denne opstilling lidt mere detaljeret end den oprindelige. De ovenfor omtalte Huus-anchere, der ikke tidligere har været nævnt, er nu et nyt punkt i rækken³⁴. Kleinsmedene meddeler i en efterskrift i protokollen, at ganske vist er der i det nye

forslag en del anført til deres »fornærmelse«, men de vil vise sig føjelige og er indstillet på fredelighed, så de accepterer de anførte punkter 1—16. Med hensyn til overenskomstens sidste del, punkt 17, tager kleinsmedene forbehold. Dette punkt lyder: »Endelig til sidst hvad huus-ancher som giørres til binnings bygninger maa giøres af bege Parterne naar det af nogen forlanges«. Kleinsmedene går ind på at acceptere dette punkt for eet år. Ønsker de senere at fortsætte på de opstillede vilkår, vil de atter fremkomme med en erklæring.

Og endnu en gang hører vi nyt i den efterhånden 30-årige uenighed mellem grovsmede og kleinsmede. 14. november 1759 var der lavssamling, hvor ovennævnte overenskomst blev drøftet. Man enedes om, at denne overenskomst fortsat skulle holdes af alle parter, men at følgende smedearbejde skulle være fælles for grovsmede og kleinsmede: »Ringer og teer og greber til Jerren gryder samt steg Pander, stryg Jerrens bolter, greber i Kiedler og Ringer og greber til Kiøckenspande, ballier og saaer og strepper, som bruges til Kycket. Item Kiøcken øxser«³⁵.

Sidste gang, man hører om den faglige grænse mellem grovsmede og kleinsmede, er 8. april 1842. På denne dag mødtes smedelavet i overværelse af lavets overbisidder og vedtog ny overenskomst om smedenes gensidige rettigheder, således:

1. »Kleinsmedene maae ikke afgive sig med at beslaae Undervogne enten Nye eller Gamle, derimod maae Kleinsmedene foretage Reparationsarbeide og nyt Arbeide ved alle Overvogne, Arbeidsvogne undtagen, saavel som Reisevogne med Fjelle-Afsæt, hvilke tvende sidstnævnte Slags Vogne tilkomme Grovsmedene alene. Hiulbøre og andet mindre Arbeide er fælles for Begge.
2. Kleinsmedene maae ikke afgive sig med Beslag af Heste, eller med Avlsredskaber.
3. Grovsmedene maae lige med Kleinsmedene forfærdige Bygningsankere, Porthængsler og Stabler, hvortil ikke behøves Fiil.
4. Grovsmedene maae ikke befatte sig med at giøre Bygningsarbeide, stort eller Lidet, hvortil der behøves Fiil eller noget Slags indvendigt Arbeide hvortil Fiil bruges, saasom Kakkellovnsarbeide med Rør, eller noget slags Pladearbeide, undtagen Rammer og Døre til Fyrkiedler i Brænderierne, hvilket sidste Arbeide er fælleds for Begge. Karbeslag er ligeledes fælles for Begge.
5. Skibsarbeide, Ankere og Dræger til Fartøjer, og Møllearbeide — forsaavidt Fiil ikke bruges, er fælleds for Grov- og Kleinsmedene.

6. Kleinsmedene ere ene berettigede til alt Arbeide paa Søebaade og Pakhuse, samt Bolværker og Broearbeide med Jernværk m. m.«

Som denne overenskomst viser, er filen blevet det redskab, der skiller grovsmede fra kleinsmede, et forhold, der også kendes andre steder fra. For Randers-smedenes vedkommende har filen ikke tidligere været nævnt som adskillende værktøj; men i Nyborg smedelav vedtog man 1691, at filet smedearbejde skulle høre ind under kleinsmedene³⁶.

Det vides ikke, hvornår smedelavet i Randers officielt er ophævet. Ved den nye næringslovs indførelse, 1857, fik håndværkerne nogle år til lavenes afvikling, og lavsprotokollens sidst daterede oplysning af 16. december 1863 handler om en udlærling, der aflægger svendeprøve.

Denne oplysning kan dog sikkert ikke være identisk med lavets sidste handling. Smedelavet må have fortsat sin virksomhed endnu en tid, og som skik og brug var i lavene, er vel også dette lavs ophævelse blevet markeret ved en afsluttende lavssamling.

Smedenes ligfærd

Gennemgangen af lavsarkiverne fra Randers har vist, at der til lavene som regel var knyttet en begravelsesforsikring, en social funktion, der kunne have selvstændig stilling med egen lade og særlige protokoller.

I smedelavets overleverede protokol findes dog ikke den ringeste hentydning til begravelse eller ligfærd. Det kan vel ikke udelukkes, at smedene har klaret deres begravelsesforsikring ved at søge optagelse i andre lavs ligfærd; men det er sikkert, at smedelavet i Randers efter sin afslutning fortsatte som syge- og begravelseskasse, og det er sandsynligt, at denne virksomhed har fortsat en tradition, som det blot ikke er muligt at påvise.

En ubekræftet oplysning siger, at lavets »Sygekasse og Begravelseskasse« virkede til ca. 1880³⁷, og denne sidste rest af det gamle lav forsvandt helt, da *Randers Smedemesterforening* blev stiftet 13. december 1882.

Smedesvendenes broderskab

Man ved ikke, hvornår smedesvendene i Randers har udskilt sig og dannet deres egen sammenslutning, men der foreligger sikre vidnesbyrd om en særlig svendesammenslutning, et broderskab.

Svendenes stilling i forhold til mestrene belyses i lavets protokol glimtvis siden 1722. Ved en lavssamling i smedelavet, den 10. juli dette år, vælges der ny oldermænd »for dette Loulige Smedelaugs Mestre og derris Svende«. Svendene er altså undergivet mesterlavet, og forholdet nævnes ofte i lavets

protokol. Den 5. april 1834 blev smedemester Jørgen Jørgensen udnævnt til »Lademester for Svendenes Lade«³⁸, og i årene efter 1853 ses det, at mesterlavets repræsentant hos svendene varetager sit embede som »lademester« for en periode af to år.

Det er i øvrigt kun få meddelelser man får om svendenes sammenslutning gennem mesterlavets protokol. Særlige broderskabsforhold har været nedskrevet i svendenes egne bøger, og at sådanne har været almindelige, må regnes for givet. Når der for 1853 og årene fremefter foreligger en vel ført protokol med regnskab over broderskabets indtægter og udgifter, må denne være en fortsættelse af tidligere bøger, som nu er gået tabt.

Da de vigtigste skriftlige kilder til broderskabets historie mangler, bliver broderskabets inventar et vigtigt holdepunkt i beskrivelsen af svendenes sammenslutning. Smedesvendene har efterladt et sæt lavsinventar, der fortæller om et fuldt udbygget broderskab med et indadtil selvstændigt lavsliv. Broderskabets bevarede »laugssegl« er af ret ny dato og siger noget om svendenes eget syn på broderskabet.

Omkring midten af det 18. århundrede mærkes en ret stærk aktivitet hos smedesvendene, og dette ses tydeligt i broderskabets inventar. Frederik den Femtes navnetræk på laden og årstallene på velkomstens sølvskilte (1762, 1763, 1765 og 1766) lader formode, at broderskabet har været inde i en frodig periode, der vel må ses i sammenhæng med den usædvanlig store tilgang af nye svende i 10-året 1750—59, 35 ialt. Denne tilgang er den største i lavets historie indtil midten af forrige århundrede, da den nyere tids voldsomme udvikling tog sin begyndelse.

Protokollen fra 1853 fortæller om broderskabets samlinger og løbende forretninger. Når nye svende indskrives, drikkes der »velkomst«. Efter protokollen drikkes der velkomst sidste gang 8. juli 1861.

Svendenes protokol er først og fremmest en regnskabsbog, der viser broderskabets indtægter og udgifter. Indtægterne, svendenes kontingent, kaldes tidepenge, — et udtryk, der bruges endnu i 1886. Udgifterne viser, at broderskabets opgaver især var af social art; og mere og mere gik broderskabet, eller lavet, som det også kaldtes, over til at blive en sygekasse.

Den 11. november 1888 er broderskabets protokol ført for sidste gang. Regnskabet er afsluttet, og det er anført, at »Bestyrelsen har i dag modtaget Regnskabet og Kassebeholdning af Sygekassen«. Sygekassen var den sidste rest af det gamle broderskab, og den bestyrelse, der modtog regnskab og kassebeholdning, må være bestyrelsen for det nystiftede fagforbund, der netop skriver sig fra 1888.

Sammenholdet hos smedesvendene og broderskabets traditioner indstilledes ikke med næringsloven af 1857 eller i årene derefter. Smede- og maskinarbejderforbundet førte lavsinventaret og en del af den gamle lavstradition med sig ind i den nye tid. Endelig i 1927 kom broderskabets inventar på museum, men dog ikke velkomst og segl.

Velkomsten, der holdes højt i ære på forbundets kontor, har været i brug så sent som i årene efter den anden verdenskrig, 1940—45, og seglet har indtil 1964 haft sin plads på formandens skrivebord, — dog uden at blive brugt*.

*For disse oplysninger og megen hjælpsomhed takker jeg smede- og maskinarbejderforbundets formand, *H. Olesen*.

Skræddernes lav

Den tidligst kendte skrå

Til de gamle og betydelige lav i Randers hører også skrædderlavet. Det har tidligere været formodet, at skræddernes lav er stiftet den 6. oktober 1642¹, men et dokument i Randers rådstuearkiv viser, at lavets stiftelse i hvert fald kan føres yderligere 31 år tilbage; og skrædderlavet må være endnu ældre, eftersom det 1611 »en thid lang haffuer weritt forswckeiddt« og da skræddernes »gamble Gielde skraae haffuer weritt Nogitt Wanbrugtt hid Indtille«.

Den andetsteds gengivne »Copi Aff skredernes skraae her wdi Randers« er dateret 1611 og viser i indledningen, at det er byens magistrat, der på kongens vegne har bevilget skrædderlavet en ny skrå².

Det er en nærliggende tanke, at skræddernes »gamble Gielde skraae« danner forbillede for skråen af 1611. Visse udtryk peger hen mod middelalderlige lavsforhold. At æske lavet er et udtryk for den formelle fremgangsmåde, der anvendtes, når man søgte optagelse i et lav. Barbererne i Flensborg skulle i 1515 æske to gange³, og smedene i samme by skulle året før æske tre gange for at komme i lavet⁴. Ægte-fødsel var i middelalderen en almindelig betingelse for at blive optaget i et lav. Man måtte »beuisse sin Echte breff«, som der står i skrædderskråen. Der kan her henvises til en lang række lignende eksempler fra middelalderlige lavsskråer⁵. Lavene fordrede ægte-fødsel, vel et led i deres selvhævdelse, — og myndighederne godkendte det⁶. Men kravene om ægte-fødsel kunne ikke i længden opretholdes. Christian den Fjerdes planer om større produktion og selvforsyning medførte stadige indgreb i næringslivet, og efter lavenes genoprettelse i 1621 udstedtes den 26. august 1622 en forordning, der ikke efterlader tvivl om regeringens syn på ægte-fødsel. Man har erfaret, at kongens »velmente anordning allerede udi adskillige embeder (at) misbruges, idet nyankomne mestere affordris lære- og echtebrefve, ligesom bedre skulle vere, at en uecte sig med ledig-gang skulle opholde, end ved et ærlige haandverk nære och føde«⁷.

Men eet er en kongelig forordning, og noget ganske andet dens efterlevelse.

Den 29. maj 1665 ansøger Hans Ollufsen, handskemager og borger-søn af Randers, magistraten om bevis for sin ægte-fødsel, og magistraten udsteder dette bevis⁸. I 1675 forlanger skomagerne i Køge bevis for ægte-

fødsel som betingelse for optagelse i lavet⁹, og endelig kan nævnes et fødselsbrev fra København, dateret så sent som 1734¹⁰.

Skrædderlavets skrå af 1611 giver i sig selv et godt indblik i lavets liv og hele stilling: dets myndighed over for lavets medlemmer og dets ansvar over for magistrat og kongemagt. Den første artikel viser, at det er koldingske reces af 13. december 1558, der skal følges. Recessens § 70 omtaler de vanskeligheder, som nye unge håndværkere tidligere har haft ved at komme ind i et lav. Lavsmestrene vågede over deres rettigheder, og man søgte at begrænse tilgangen til lavet med lovlige og ulovlige midler. For fremtiden skal det være sådan, »at ingen embitsmand (håndværker) her epter besvergis met mesterstycke at giøre, icke heller at gifve udi embedet miere end en gylden«¹¹.

Skråen har bevaret den gamle »Esknings thønnde« — uden lovhjæmmel, men iøvrigt forbyder den al anden form for kost eller gæstebud.

Efter recessen er afgiften til lavet en gylden (3 mark), et beløb, der ligeledes er fastsat som bødetakst til kongen, byen og lavet. Som bøder til lavet nævnes øl samt voks, og endvidere forekommer som bødetakst »enn sk Grott«¹².

Den kopi af skræddernes skrå, der foreligger, er et uforpligtende eksemplar uden underskrift. Da det har henligget i rådstuens arkiv, har det undgået at blive inddraget, da Christian den Fjerde i 1613 ophævede alle lav, — og inddrog alle lavsskråer.

Skrædderlavets artikler fra 1642

Skrædderlavets ældste protokol indeholder forrest et sæt lavsartikler, dateret 6. oktober 1642¹³. Disse 17 artikler ser ud til at være mestrenes eget værk. Borgmester og råd nævnes ikke, og byens segl mangler. En del mestre har underskrevet med »egen haand«, andre har prentet deres forbogstaver. Syv navne ledsages af laksegl.

Lavsartiklerne af 1642 har bevaret visse træk fra skråen af 1611, men der er også betydelige forskelle. Det er just ikke de slebne omgangsformer, der afspejler sig i den gamle skrå. Ikke blot er der nævnt bøder for injurier, men der er fastsat straf for vold og forbud mod at bære »ulouligh werge«. Øl må have spillet en stor rolle, — og bøder til lavet betales ofte i form af øl. Hvert år skal der holdes »Tuende laug drøick«, og det er forbudt at tappe øl uden oldermændens eller tilsynsmandens tilladelse. De selskabelige og medmenneskelige omgangsformer har en fremtrædende plads i den gamle skrå.

Selv om artiklerne af 1642 tilsyneladende er forfattet uden om »borgmestere och raads betenkende«¹⁴, er det alligevel forordningen af 10. december 1621 man mærker bagved. Disse artikler har et andet præg end de gamle fra 1611; noget nyt er kommet til. Vold og forbud mod våben nævnes ikke mere, og øllet spiller en langt mindre rolle. Forordningens pkt. 3 siger, at lavet skal råde over et fast tilholdssted, et lavshus. Men dette hus skal ikke bruges til drikkelaug (gæstebud).

De nye artikler indeholder detaljerede bestemmelser for lavets indre organisation. Regler fastsættes om forordning af oldermand, hossidder og lavsskriver. Yngste mester skal fungere som lavsbud. Men først og fremmest må det bemærkes, at læredrengene efter de nye artikler kommer ind under en fast orden, og der gives regler for, hvordan svende og drenge skal antages i arbejde. Det er karakteristisk, at den gamle skrå indeholder krav om ægte-brev, de nye artikler har bestemmelser om lærebrev.

*

Skrædderlavet i Randers kan følges uden afbrydelse fra 1642 og indtil lavets ophør hen mod år 1900. Lavets første bog, der omfatter tiden 1642—1691, giver for dette tidsrum et mangfoldigt billede af lavets virksomhed. Lavssamlingernes kortfattede referater har oplysninger om økonomi, lavsflytning, mesterindskrivning, svendeforhold og ligfærd m. v. Vor tidligst kendte samlede efterretning om lavsliv i Randers.

Den 10. januar 1649 betalte lavet to daler til »Jens Schoellmester for schraaen at schriffue«, og 25. marts 1671 holdt mestrene lavssamling, da de skulle have ændret deres skrå. De nærmere omstændigheder ved disse ændringer kendes ikke.

Lavsfornyelsen efter 1680 giver sig ikke særligt til kende i skrædderlavet. Lavets første protokol føres regelmæssigt indtil 1691, — uden at der noget sted er tale om en fornyelse af lavet. Men skrædderlavets stilling til byens magistrat ses tydeligt, og når lavet den 8. januar 1681 betaler 6 mk »til Raadstuesignet« og til rådstueskriveren, må det betyde, at lavet har fået officiel støtte gennem byens magistrat¹⁵.

Skrædderlavet omfattede skrædderne: mestre, svende og læredrenge, og ingen andre håndværkere ses at have været optaget i lavet. Skrædderfaget har ikke, som f. eks. smedefaget, givet grundlag for udskillelse af særlige fagområder, og håndværkere af beslægtede fag, som f. eks. vævere og overskærere ses ikke at have haft tilknytning til lavet. Overskærernes profession, der omfattede efterbehandling af det vævede tøj, udøvedes navnlig i tiden

før den i lavsarkivet omhandlede periode. Overskærerne var før midten af det 16. århundrede tilknyttet skrædderlavene, og der omtales heller ingen overskærere i lavets bøger. Det kan nævnes, at Christopher Henricé fik bevilning på at ernære sig af overskærerprofession i Randers i 1767¹⁶.

Efter det store og gamle skrædderlavs arkiv at dømme, har dette lav haft en rolig og harmonisk udvikling, præget af et håndværk, der ikke indebar mulighed for indre skillelinjer og uden nabohåndværk, der kunne anfægte dets næring.

Skræddernes håndværk havde mange udøvere, og skrædderlavet må regnes blandt de talstærke lav. 1701 og 1703 var der henholdsvis 11 og 10 mestre¹⁷, og dette sidste tal nævnes stadig 1735¹⁸. I 1767 er tallet steget til 13¹⁹, og 1796 var der 17 mestre, der oprettede skræddernes liglav²⁰. For året 1834 kan det omtrentlige mesterantal, med kontingenterne til ligkassen som grundlag, beregnes til 26; men da ligkassen undertiden optog andre end skræddere, kan det rigtige tal være lidt lavere. 1851 var mestrenes antal steget til 51, hvoraf en boede i Skive og to på landet²¹.

Ved en lavssamling, den 30. januar 1862, ses de første overvejelser over skrædderlavets fremtidige skæbne efter den nye næringslovs indførelse, 1857²². Efter henstilling fra Håndværkerforeningen agter man sammen med andre lav at nedsætte en komité, som i samarbejde med magistraten kan udfærdige nye vedtægter under hensyn til den nye næringslov.

20. juni samme år forelå der udkast til nye vedtægter for lavet, og det vedtoges på en lavssamling, at skrædderlavet skulle vedblive at bestå og virke med samme formål som hidtil. De nye vedtægter, der ikke findes bevaret i lavets arkiv, blev vedtaget som gældende for lavet, »naar samme af Indenrigsministeriet er bleven approberede«²³.

Skræddernes lav fortsætter altså sin gamle virksomhed efter de nye vedtægter og under det gamle navn. 23. oktober 1884 blev det ved en lavssamling drøftet, om man skulle oprette en »Skrædderforening«. Som udgangspunkt for drøftelsen blev fremlagt en skrivelse fra skrædderforeningen i Århus samt et eksemplar af dennes love. Ved almindelig tilslutning blev det vedtaget at holde fast ved det gamle lav.

6. oktober 1892 holdt skrædderlavet »kvartalsmøde« i Håndværkerforeningen. Efter de den gang foreliggende oplysninger måtte denne dato være lavets 250 års stiftelsesdag, og i denne anledning blev det vedtaget at afholde en fest²⁴. 30. oktober 1893 kunne formanden for lavet meddele, at han

havde deltaget i et møde med samtlige formænd fra de øvrige håndværker-sammenslutninger. Man havde her drøftet muligheden af at danne en »fællesforening« for alle lav. Der blev intet endeligt vedtaget, og det ses ikke, at denne sag siden da har været drøftet²⁵. Skrædderlavet fortsætter som mesterforening, og foreningens møder indføres fortsat i lavets protokol indtil 1921.

Skrædderlavets ligfærd

En af skrædderlavets betydelige funktioner var ligfærden. Indførelserne i den første lavsbog har regelmæssigt forekommende vidnesbyrd om lavet som begravelseskasse. 15. januar 1646 lover Anders Andersen at give en rigsdaler til ligklædet, og ved de følgende mesterindskrivninger er det skik og brug, at den nye mester betaler særlig afgift til begravelseskassen, — eller ligfærden.

Skrædderlavets ligfærd omfattede for det første mestrene selv samt deres hustruer og børn. Men også fjernere slægtninge kunne mod betaling føres til graven på lavets foranstaltning²⁶.

Tidligt er ligfærden blevet betragtet som en selvstændig afdeling — eller kasse — under lavet, og udenfor stående håndværkere kunne optages i ligfærden. Smede, snedkere og en buntmager vides at have været optaget.

Hen mod år 1800 har skrædderlavets ligfærd antaget et omfang, der berettiger den til at få selvstændig status under lavet. En nyanskaffet »Kassebog for Skrædderlaugets Ligkasse« indledes med følgende ord:

»Ano 1796 den 24. Junij Er denne Bog bekostet af samtlige Interessenter i Liig Cassen for til dens brug at anvendes efter at vi kort Tilforn havde gjort en begyndelse dermed . . . «. Derefter følger navnene på ligkassens 17 medlemmer, »Hvilke sytten alle Skrædere og Mæstere i Lauget her i Randers have i Forening med hinanden oprættet en Liigkasse, hvis Fundatzes Copie liige overeensstemmende med dend af vores Høistærede og welvise Magistratz approberede og underskrevne Original herefter følger«.

Den derefter indskrevne fundatz indeholder 9 punkter og giver detaljerede retningslinier for forretningsgang og økonomi i »Skrædderlavets Ligkasse«, — og enhver interessent, der indtræder i foreningen, skal underskrive, når han har betalt sit indskud²⁷.

Den oprettede fundatz har fået »Magistratens aprobation. Efter Opretternes Forlangende bliver foranstående Oprættede Wedtægt herved af os approberet.

Randers Raadstue d. 1. Junij 1796

Carøe²⁸ — Stabel²⁹ — Stadfeldt³⁰«.

Da der ved lavssamlingen 20. juni 1862 blev fremlagt udkast til nye vedtægter for Skrædderlavet, fremlagdes ligeledes et udkast til vedtægter for »Skrædderlavets ligkasse«. Ligkassen var endnu formelt underlagt Skrædderlavet, men efterhånden må disse to institutioner være blevet betragtet som jævnbyrdige. — Ligkassens økonomiske omsætning var dog langt den største. Ved kvartalsamling i april 1875 indkom i tidepenge til ligkassen 20,- kr. og til lavets kasse 2 kr. 53 øre.

Skrædderlavets ligkasse fortsætter sin virksomhed indtil 1915. Den 23. august d. å. ophører ligkassens virksomhed, og der udbetales 189 kr. til hvert medlem.

Skræddersvendenes broderskab

De første sikre efterretninger om en særlig svendesammenslutning under skrædderlavet daterer sig omkring midten af det 17. århundrede. Svendenes skilt (herbergs- eller kroskilt?) omtales i 1649, og kroen (kroffuerett) første gang 1642.

Den 28. december 1652 blev svendenes bisidder, Rasmus, sat i straf for 20 sk, fordi han havde forsømt sin pligt ved svendenes lade.

Efterretninger om svendenes broderskab er endnu kun få, og indtil ca. 1690 stammer de alle fra skrædderlavets første protokol.

Skræddersvendenes »lavsbog«, der begynder 11. august 1691, giver fra dette år og indtil ca. 1755 et særdeles fyldigt billede af broderskabets virksomhed. Det lavsinventar, som broderskabet har ejet, og hvorefter intet vides at være bevaret, giver ligeledes en fornemmelse af, at broderskabet i høj grad har levet sit eget lavsliv.

Men broderskabet var under stadigt tilsyn af mesterlavet. Ved hvert oldermandsskifte er det skik og brug, at der vælges en »bisidder ved Suennes Lade«. Svendenes lade opbevares hos oldermanden, og hos denne mødes svendene for at betale tidepenge.

Efter 1755 savnes foreløbig regelmæssige oplysninger om skræddersvendenes sammenslutning, men fra 1830 hører man atter lidt, idet der i dette år nævnes en lavsflytning, som siden vil blive omtalt. 19. januar 1854 blev mestrene O. Olsen og I. Hunderup valgt til bisiddere hos svendene³¹.

Skræddersvendenes egne bøger, som kunne have fortalt om broderskabets sidste år, mangler. Der er dog ingen tvivl om, at broderskabet fortsatte sin virksomhed nogle år efter 1857, og at sammenslutningen efterhånden blev omdannet til en sygekasse. Ifølge indberetninger til det statistiske bureau om sygekassernes virksomhed i året 1867, blev skræddersvendenes sygekasse oprettet (eller stadfæstet) år 1863³².

Skomagerernes lav

Skomagerlavet i Randers giver sig første gang til kende 2. april 1582. På denne dag var »... Michelsen, Christen Jørgensen och Madz B skomager h ibm her inde for Borgemester och Raadt på deris mienige laugs Brødris wegne h ibm och forplichtede thenom och de skulle indkomme for Borgemester och Raadt«¹.

Suderhus og lavshus

En del år før skomagerlavet nævnes ved navn, foreligger der ret sikre tegn på håndværkerorganisation hos skomagerne. *Suderhuset* nævnes 1567 og 1579². *Suderhuset* (og *Suderbroen*) i Randers bringer dog ikke væsentligt nyt til den gamle diskussion om, hvad en *suder* var³. Betegnelsen *suder* gik af brug, men byerne Ribe, Skelskør og Helsingør har bevaret navnet i en *Sudergade*⁴.

Hvilken funktion *suderhuset* havde, kan ikke siges med bestemthed. Det nævnes i Skattebøgerne, sidste gang 1579, og 1584 forekommer første gang »Skomagers Laugshus«⁵. Begge huse står som selvstændige skatteydere, uden tilknytning af noget personnavn, og af begge huse betales 10 sk. jordskyld. Det vil være rimeligt at antage, at de to navne har stået for det samme hus.

Endnu 1625 er »Skomagernes Laugshus« opført som selvstændig skatteyder. Så forsvinder »laugshuset« nogle år fra skattebøgerne, men da det atter dukker op i 1647, er det en privatmand, Mogens Nielsen, der betaler »10 sk. jordskyld aff schoumagers Laugshuss som det forig paa stoed«⁶.

Lavshuset er altså gået over på private hænder, men navnet hænger fast ved det gamle hus. Og skomagernes lavshus — eller forrige lavshus — kan følges i skattebøgerne indtil 1777. Da forsvinder navnet med den sidste jordskyldsbog. Såfremt navnene »suderhus« og »lavshus« er identiske, tør man yderligere føre skomagerlavet tilbage til 1567; men dette betyder heller ikke nogen høj alder for et skomagerlav. Skomagerne i Flensborg havde skrå i 1437, og skomagernes lav i Odense må være oprettet før 1405⁷.

Skomagerlavets artikler af 1668

I skomagerlavets protokol 1795—1830 er bagest indsat nogle brudstykker

af ældre lavsbøger, som bærer spor af tidligere indbinding. Den ældste oplysning er dateret 30. juli 1636 og handler om skomagernes tidligst kendte lavssamling.

Men brudstykkernes betydeligste del omfatter skomagernes ældst kendte artikler af 10. februar 1668. Disse artikler er dog ikke bevaret i sin helhed, indledningen og flere artikler mangler⁸.

De fremlagte lavsvedtægter fra henholdsvis 1611, 1642 (skrædderne) og 1668 viser, at der foregår en stadig udvikling, en modernisering og udbygning inden for lavene. Den fornyelse, der specielt fandt sted i provinsbyerne i årtierne før de store lavsreformer i 1681—82, satte synlige spor i en række nye vedtægter landet over, og rækken kan forøges med den her nævnte skomagervedtægt fra 1668⁹. Skomagerartiklerne blev underskrevet på Randers rådhus af magistraten, og til videre bekræftelse har dokumentet været forsynet med byens segl¹⁰. Magistratens myndighed over for lavet understreges hos skomagerne kraftigt i 2. artikel, der foreskriver en bisidder af rådets egen midte.

Ved en sammenligning mellem skræddernes vedtægt af 1642 og skomagernes af 1668, må det først bemærkes, at begge vedtægter har deres faglige præg. Hos skomagerne er barkning, d.v.s. garvning af skind, for nogen anden mand forbudt. Herfra gives dog visse undtagelser. Skomagerens torvehandel reguleres, og der skal føres tilsyn med de varer, der sælges på gade og torv. Ligeledes gives der regler for landsbyskomagerens handel i byen på de almindelige markeder¹¹.

Med hensyn til svende og læredrenge er der i artiklerne fra 1668 atter sket en social understregning, specielt gives der meget udførlige bestemmelser for læredrengenes vilkår. Denne tendens ses endnu tydeligere i Holbæk-skomagerens artikler fra 1680, der i store træk er en gentagelse af lavets gamle artikler fra 1623¹². Her er bestemmelserne, der angår svende og læredrenge, skilt ud i et særligt afsnit, man kunne fristes til at sige en svende- og lærlingelov.

Den gamle skik »æskning« af lavet er forsvundet fra artiklerne 1668. Endelig skal der peges på, at skomagervedtægtens 11. artikel endnu fordrer, at man skal være født af ærlige folk for at få adgang til lavet.

Ordet »ærlig« har efter den tids sprogbrug haft et andet indhold, end det vi kender i dag. Den uærlige var den af samfundet udstødte. Og det var ikke blot skarnsfolk, der formentes adgang til lavet; men folk, der gav sig af med »urent arbejde«, f. eks. rakkeren og natmanden samt deres efterkommere, hørte til blandt dem, som et lav for sin anseelses skyld ikke tålte.

Alt taget i betragtning er det skomagerlavet, der har bevaret og efterladt den største mængde af skriftlige kilder og lavsinventar. Talstærkt og gammelt var lavet blevet; frodigt og selvbevidst har lavslivet udfoldet sig. Herom fortæller lavspapirenes talrige oplysninger og inventarets fyldige, værdifulde samling. Siden skomagerlavets tidligst kendte samling i 1636 kan lavet følges gennem regelmæssige samlinger indtil ca. 1665. — Med året 1668 ophører foreløbig de regelmæssige oplysninger om skomagerlavet.

*

Hvad der sker i skomagerlavet under de store lavsreformer i 1680-erne, ved man kun lidt om. En regelmæssigt ført lavsprotokol fra denne tid kendes ikke. Der kan dog ikke være tvivl om, at skomagerlavet — ligesom andre gamle lav — har fortsat sin virksomhed efter de nye artikler, der af kancelliet blev udsendt til magistraten.

Skomagerlavet omfattede skomagerne, og kun mestre af denne profession har været optaget i Randers-lavet.

Skoflikkerne, der havde deres eget afgrænsede reparationsarbejde, kunne ikke optages i skomagerlavet. Lavsmestrene vogtede nidkært om standens anseelse og lavets interesser. I København havde skoflikkerne deres eget lav, men påstanden om, at skoflikkerne andre steder var medlemmer af skomagerlavet, passer i hvert fald ikke i Randers efter de her anvendte kilder¹³.

Skomagernes virksomhed var ikke begrænset til skæring og syning af fodtøj. Tilberedning af huder og skind har i vid udstrækning hørt med til skomagerprofessionen. Garvning kunne ikke oprindeligt regnes for et særligt fag, idet skind- og læderarbejdere selv tilberedte deres skind. — Også her indtræder der efterhånden en specialisering, men først 1731 oprettes der i København et egentligt garverlav¹⁴.

At garvningen kan have spillet en betydelig rolle i provinsens skomagerlav ses af forholdene omkring skomagerlavet i Køge. I 1668 fik lavet her kongeligt brev, indeholdende »et Forbud mod, at andre end de Køge Skomagere maatte opkøbe huder og bark«, og da Køge-skomagerne omkring år 1800 led stærkt under dårlige afsætningsforhold, vendte de tilbage til deres gamle særlige privilegium, garveriet¹⁵.

Om skomagernes garvning i Randers foreligger der en række gode og sikre oplysninger. I Randers gamle bylov fra 1609 handler et afsnit om skomagernes »skauning«, d. v. s. rengøring af huder, ved Sønderbro¹⁶. Skomagernes skrå fra 1668 fastsætter regler for mestrenes barkning, d. v. s.

garvning. En skomager må kun garve for »Borgemestere och Raad, och Presterne till deris hussis fornødenhed at for Arbejde«. Hvis en mester garver for fogeder, udenbys præster eller bønder, skal han betale særlig afgift til lavet.

Skomagerartiklerne af 4. november 1682 bestemte ligeledes, at skomagerne måtte købe bark og rå huder. De kunne garve til eget brug og sælge til lavsbrødrene, men ikke til andre. Da Hans Henrik Blok den 4. december 1715 fik bevilling på at være »aleene Garver udi Randers«, blev det i bevillingen udtrykkelig anført, at skomagernes særlige rettigheder ikke måtte trædes for nær¹⁷.

Efter garver Johan Christian Hassings død, 1772, ansøgte skomagerlavet kongen om, at garverprivilegiet måtte blive givet til en eller to af lavsmestrene. Men her modtog skomagerlavet afslag, som gennem Århus Amt blev meddelt magistraten i Randers pr. 21. august 1772¹⁸.

Det er sikkert ikke alle skomagere i Randers, der har givet sig af med garvning. Forholdene har vel været lige som andre steder, hvor de mindre skomagere købte læder hos mere formående fagfæller¹⁹. Men disse forhold er kun dårligt oplyst, og det samme gælder den rolle, som lavet formentlig har spillet som formidler af råvarer.

En enkelt lille oplysning findes dog. Efter lavsmester Poul Normands død 1778 skyldte lavet hans enke 100 rd. for nogle læs bark. Beløbet er ret anseeligt, og der må have været tale om en større mængde bark. Men oplysningen fortæller ikke andet, end at skomagerlavet har modtaget bark af en ret velstående mester; enken eftergiver de 100 rd. på grund af lavets på »flere poster udviiste Føylighed«²⁰.

Efter næringsloven af 1857 fortsatte skomagerlavet sin virksomhed endnu i adskillige år. Der var afsat en rimelig tid til afvikling, og den 4. februar 1862 mødtes mestrene på lavshuset »for at votere om Lauget ønskede at vedblive at bestaae som saadan, eller om samme skulde være ophævet«²¹. Et stort antal mestre deltog i mødet, og man vedtog enstemmig at sende andragende til indenrigsministeriet »om Randers Skomagerlaug fremdeles maatte vedblive at bestaae som Laug med saa faae Afvigelser som mueligt fra de af Lauget hidtil fulgte Regler og Vedtægter«²².

Efter skomagerlavets sidste protokol at dømme virker lavet ret uændret indtil 1875. Den 2. april d. å. mødes skomagerlavet med bestyrelsen for *Skomagermestrenes Forening*²³, og en sammenslutning af disse to organisationer drøftes. På et fællesmøde den 12. april bliver sammenslutningen enstemmig vedtaget under navn *Skomagermestrenes Laugforening*.

Det gamle skomagerlav havde udspillet sin rolle. En af lavets vigtige funktioner, begravelseskassen eller ligfærden, var for længst skilt ud som et særligt liglav. Og forholdet mellem liglavet og det gamle moder-lav ses tydeligt i en notits af 6. oktober 1873. Liglavet havde da en kassebeholdning på 2450 rd. Skomagerlavet selv ejede ingen kapital, men var »kun en Forening eller Sammenhold, der med sit Lille Kontingent kunne betale sine paaløbende udgifter«.

Skomagernes liglav

De første egentlige efterretninger om skomagerlavets ligfærd omfatter de genstande, der blev taget i brug ved lavets begravelser. Ligfærds-inventaret nævnes første gang 29. september 1679²⁴. Skomagerlavets ligfærd råder på dette tidspunkt over egen lavslade til opbevaring af ligklæder, lagen, lys og hvad der ellers hørte sig til ved en begravelse.

Skomagerlavets ligfærd må imidlertid være noget ældre, end det her kan oplyses. Artiklerne fra 1668 omtaler »det gamle (lig)klede«, der bør anvendes, når en mesters tyende afgår ved døden, og de manglende artikler har sikkert indeholdt bestemmelser for skomagerlavets ligfærd. Skomagernes ligfærd omfatter først og fremmest skomagermestrene selv samt deres hustruer. Endvidere fremgår det af artikel 48, at mestrenes børn og svende er undergivet samme vilkår som fremmede, der ønsker at komme ind under lavets ligfærd.

Skomagerskråen, hvis 48. artikel slutter med ordene »Da at betalle som en fremmed«, hjemler altså fremmede ret til, mod betaling, at komme ind under lavets ligfærd. Skomagerlavet gør sig en forretning af at »bære lig bort«, fattige folk kan få det gamle ligklæde og den gamle bære for en billig penge. Hen i 1700-årene ses det ofte, at håndværkere af andre professioner samt deres hustruer bliver optaget i skomagernes ligfærd.

Skomagerlavets ligfærd er efterhånden blevet en omfattende virksomhed. På en måde kan man sige, at det er »fremmede« interesser, der er ved at udfolde sig inden for den snævre lavs-ramme, og det ender da også med, at al ligfærd udskilles, og der oprettes et liglav med selvstændig virksomhed, — men stadig knyttet til skomagerlavet.

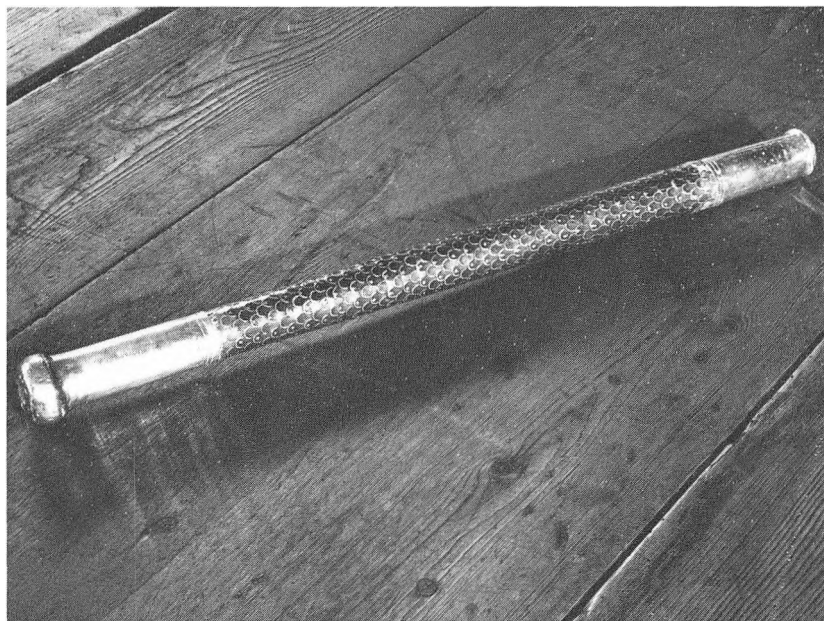
På lavets foranledning oprettedes den 20. april 1780 en »Liig Bekostnings Casse« med egne love, der stadfæstedes af magistraten den følgende dag²⁵. Skomagerlavets ligkasse optog såvel skomagere som fremmede interessenter; men hvor stor rolle, de fremmede kom til at spille, kan ikke siges. Det er dog sikkert, at den overvejende del af interessenterne var skomagere selv.

Fast Bagers Laugs Seigl Randers. Dette aftryk i rød lak findes i bagersvendenes protokol, 1777.

Den sjældent klare gengivelse af hand-skemagerlavets segl skyldes fotografering direkte efter segl-stampnen.

Skomagerlavets opklapperstok, — og man er ikke i tvivl om, at dette må være stokkens rette navn. Messingklædningen på håndtagets halvkugleformede del er sønderslæet ved slag mod bordpladen, når oldermændene kaldte til orden og lydhørhed.

Skomagersvendenes velkomst af sølv, et fornemt arbejde af Randers-mesteren Jørgen Friis, er overdådigt behængt med skilte. På låget står soldaten Hans von Sagan med fanen »Victoria«, og sejrede gjorde han. Hans' person blev et symbol på den brave skomager i den mellemeuropæiske og nordiske lausverden.

Den talstærke skomagerstand kunne efterhånden selv udfylde rammen, og 15. juli 1817 blev det af magistraten bekræftet, at for eftertiden kunne kun skomagere og disses hustruer optages i liglavet²⁶.

Da mestrene mødtes på lavshuset, 4. februar 1862, for at tage stilling til lavets fortsatte beståen, blev også ligkassen sat under debat. Det blev enstemmig vedtaget, at »Begravelses-Kassen skulde henhøre under Lauget og udelukkende være for dets Interessenter«. En nedsat komité fremkom senere med forslag til nye love for ligkassen, og disse var klar til indenrigsministeriets stadfæstelse 7. april s. å.

Om ligkassens nye love høres intet mere foreløbig. Det ser ud til, at sagen glemmes, indtil man ved en lavssamling den 10. april 1871 spørger liglavets bestyrelse, om der ikke eksisterer nogle love, og om de er tidssvarende. Det blev nu overdraget sekretæren, R. Hansen, at sørge for en revision af liglavets love. Sekretærens udkast blev behandlet af et udvalg, der i maj måned havde de nye love klar til vedtagelse på en generalforsamling.

Liglavets interessenter blev endelig ved en annonce i Randers Amtsavis, den 14. juli 1871, indkaldt til generalforsamling på lavshuset. De forelagte love blev med få ændringer vedtaget »til en ufravigelig Rettesnor for Liglaugs-Interessenterne«, og med ubetydelige ændringer blev de trykt og dateret 25. maj 1880.

Skomagernes liglav fortsætter sin virksomhed endnu i nogle år. Endelig i juli 1895 er det slut, regnskabsbogens sidste udaterede indførelse er underskrevet af M. Sennels og lyder: Liigkassens Virksomhed afsluttet.

Skomagersvendenes broderskab

Det er ikke muligt tilnærmelsesvis at fastlægge et tidspunkt, hvor skomagersvendene har skilt sig ud og dannet deres egen organisation. Men da kendetegn på et broderskab dukker op i lavsarkivet efter midten af det 17. århundrede, er disse så talrige og sikre, at man tør regne med et broderskab, hvis virksomhed er begyndt nogen tid forinden.

Med 1667 begynder en fortegnelse over skomagersvende, der er indskrevet i broderskabet i Randers. Det drejer sig om to indskrivningsbøger for svende, omfattende tiden 1667—1857²⁷. Den reviderede fortegnelse over skomagersvende i tiden 1670—1859 indeholder ialt 2.776 personer²⁸.

Svendenes lade omtales første gang 1668²⁷, og fra en samling løse lavsbogsblade kendes udtrykket »Noch hoss Suennens Retighed«²⁹, d.v.s. svendenes lav eller broderskab. Under »Suennens Retighed« hørte en samling lavsinventar: Velkomst, tinkander, skafferstokke og et sort bræt, som senere skal

omtales udførligt. Denne fortegnelse over broderskabets inventar er dateret 11. september 1683. Skomagersvendene har altså efter midten af århundredet levet deres eget lavsliv og ført deres egne bøger.

Mesterlavets mangelfulde og ofte tilfældigt førte lavsprotokoller giver kun glimtvis indtryk af forholdet mellem mesterlav og svendebroderskab, men svendenes afhængighed af mestrene er dog klart angivet.

»Anno 1671, Den 14. Januari var vi schomager Suenne Kruffader och bisid paa vores Kruff forsamledt . . .«, står der i svendenes indskrivningsbog. Og denne svendeforsamling på kroen var helt efter loven³⁰. Blandt mestrene skulle for et år vælges en til at være krofader og en anden til at være hans hossidder. Det var deres pligt at holde opsyn med svendene, »At dj deris Richtigkeit Smucht holder«.

På grund af manglende oplysninger kan broderskabets forhold til mesterlavet ikke følges i første halvdel af det 18. århundrede; men efter 1750 får man snart lejlighed til at følge en strid mellem mestre og svende. Der er ingen tvivl om, at det her var svendenes selvstændighedstrang, der gjorde sig gældende.

I en redegørelse af 20. november 1758 meddelte oldermænden for skomagerlavet, Peder Wilhelmsen, at der for 4—5 år siden mellem mestre og svende var afsluttet en skriftlig overenskomst, efter hvilken det var svendene tilladt at have deres egen lade, og at denne måtte have sin plads på et »eget udvalgt, saakaldet Herberg«. Til gengæld hævdede lavet sin ret til blandt mestrene at udnævne to bisiddere, der kunne overvære ladens åbning.

Nu havde oldermænden erfaret, at svendenes lade var ført til et »offentlig Wers og Dricke-Huus«, og dette havde ført »u-tallige mange anden Svir efter sig, deels med Liderlighed i overdaadig Drich, Natte-vaagen, Spil og deslige, dels og med deres Arbejds efterladelse og forsømmelse, Slagsmaal og fleere andre højst skadelige Lasters Øvelse, som er ganske imod loven og Forordningen . . .«.

Og lavets oldermænd, som var den første til at vogte på god orden og borgerlig dyd, forlangte nu på lavets vegne, at svendenes lade skulle udleveres og hensættes til opbevaring hos oldermænden, og »at Svennene der kunde have deres Sammenkomst«. Få dage senere går oldermændens klage videre til lavets overbisidder, og 24. november foreligger en resolution fra magistraten: Skomagersvendene skal straks sørge for, at deres lade bliver flyttet til lavets oldermænd, mester Rasmus Jensen, der er villig til at modtage den, og samlingsstedet skal i fremtiden være hos oldermænden. Endelig understreges bestemmelsen om, at to mestre knyttes til svendene »for at assistere og raade«.

Men svendene har åbenbart ikke bøjet sig for magistratens afgørelse. Efter forudgående forhandlinger bliver der mellem skomagermestre og svende opstillet nogle forligsposter, dateret 5. februar 1759. De otte forligsposter giver i deres brede fremstilling for det første principielle retningslinier for forholdet mellem mestre og svende; men der træffes også afgørelser i aktuelle ting, uden særlig betydning. De otte posters væsentlige indhold skal gives her:

1. Den hos skipper Hans Guldbrandsen³¹ stående svendelade skal straks forsegles og opbevares hos byfoged Søren Hansen. Her skal den åbnes i overværelse af oldermænd samt nogle mestre og svende. Den ene nøgle skal opbevares hos byfogeden, den anden hos oldgesellen. Førstkommende Mortensdag skal laden føres til oldermændens hus — og siden være hos de følgende oldermænd. Den ene nøgle skal derefter opbevares af oldgesellen, den anden af oldermænden. Oldermænden kan ikke nægte ladens åbning. Skomagerlavet kan ikke disponere over svendenes lade, og man kan ikke forlange noget regnskab fremlagt. Svendene er kun pligtige til at efterkomme magistraten, når denne ønsker underretning om ladens økonomiske tilstand.
2. De læredrenge, som »i Svævende Tvistigheds Tid« er blevet svende, skal betale tidepenge og have fuld rettighed ved svendenes lade.
3. Skomagerlavet skal herefterdags »paa samtlig Svennes bekostning eller Ladens erstatning« forsyne de syge svende og »styrbrødre³² med fornøden Logement af Opvartning«. De syges forplejning skal foranstaltes af oldermænden, så vidt som han har »Rum og Lejlighed«, og dette er en pligt, som efterhånden vil påhvile alle mestre.
4. Mestre forpligter sig til efter tur at give fremmede svende fra andre byer mindst 14 dages arbejde på deres værksted. Den mester, som har den ældste »Viberkarl« (gift svend) i sin tjeneste, er først pligtig til at antage en rejsende svend.

De øvrige poster indeholder almindelige ordensregler samt et personligt forlig mellem en mester og en svend. Til slut understreges det, at bestemmelsen om syge og rejsende svende også gælder, medens laden står i byfoged Søren Hansens hus.

Det store forlig blev udfærdiget i to enslydende dokumenter. Originaldokumentet var på stemplet papir og skulle ligge i mestrenes lade, genparten

skulle tilhøre svendene. Som underskrivere stod såvel mestre og svende som byens øvrighed.

Svendene var bragt til orden og lydighed. Sagen mellem mestre og svende var afsluttet på byens højeste plan, og nu måtte man forvente, at skomagerlavets mestre og svende fremtidig kunne leve og virke sammen — trods særinteresser.

Men endnu engang klager skomagerlavet over svendene til byens øvrighed. I et brev af 4. februar 1760 beklager mestrene sig over svendenes »rygesløse og ørkesløse omgang, idet de Mestrene og sig selv til Skade have atter i nogle Dage og Nætter udebleven, forsømmet deres Arbejde og havt Adgang til det Werts- og Drikkehuus hos Hans Guldbrandsen«. Desuden har en del af svendene ytret, at de var enige om at fjerne deres lade fra lavshuset med magt og flytte den tilbage til Hans Guldbrandsen.

Byens råd henholder sig til den en gang truffe aftale: Svendenes lade skal forblive hos oldermændene i lavet, og under bødestraf er svendene pligtige til at rette sig efter lavets artikler og forordninger. Herefter bliver der tilsyneladende ro i sagen mellem mestre og svende³³.

Endnu et tilfælde kan nævnes, hvor magistraten efter skomagerlavets begæring griber regulerende ind mellem mestre og svende. I en resolution, underskrevet på Randers rådstue 31. august 1768, tilholdes det svendene at betale tidepenge hver fjerde søndag efter aftensang i oldermændens hus; og det skal ske i al stilfærdighed.

Det var på mestrenes foranledning, svendene fik dette tilhold. Skomagerlavet prøvede atter at sætte skik på svendene, og navnlig ville man gerne forhindre den slemme skik svendene atter havde: »at spadserer Mandagen med fleere Dage«³³.

Efter det overleverede lavsarkiv at dømme, er det navnlig sidste halvdel af det 18. århundrede, der kan opvise strid mellem skomagermestre og -svende. Dog skal der mindes om, at efterretninger fra århundredets første halvdel svigter. Oplysninger fra 1800-årene flyder rigeligt og uden afbrydelse, og det ser ud til, at mesterlav og broderskab fredeligt overholder de fælles regler. Når skomagersvendene den 18. november 1831 bliver enige om at anskaffe sig en kro, kan det betyde, at broderskabet i årene forud intet fast tilholdssted havde, — og at svendenes samlinger foregik på lavshuset hos oldermændene³⁴.

*

I lighed med skomagerlavet fortsætter svendenes broderskab sin virksomhed adskillige år efter næringslovens indførelse, — stadig under mestrenes

kontrol. Men i de sidste år inden lavets endelige ophør fremkommer sven-
dene med en anmodning om større selvstændighed. I en skrivelse til magi-
straten beder de om »at erholde nye Love og selv at bestyre dets Syge- og
Begravelses Kasse tilligemed deres Eiendele«.

I denne anledning bad magistraten skomagerlavet om en udtalelse, og la-
vet meddelte 9. december 1873, at det ingenlunde var meningen at fastholde
påstanden om at kontrollere skomagersvendenes syge- og begravelleskasse.
Men når svendene bad om selv at måtte bestyre »deres ejendele«, lå der en
særlig hensigt bag ved, — og denne havde mestrene et særdeles godt kend-
skab til.

»Et Brusehoved med nogle flere«, siger mestrene, har fået den idé, at
svendenes gamle velkomst skal sælges og pengene indgå i svendenes kasse.
Men dette er dog for galt! Denne velkomst, »der er en Hæder og Pryd for
Skomagersvendenes Broderskab og bekostet af vore længst forsvundne
Fædre«, at den skulle sælges? Nej, lavet har altid været af den mening, at
svendene ikke disponerer over deres velkomst og af den grund heller ikke
kan sælge den³⁵.

I løbet af december 1873 mødes mestre og svende med magistraten på
byens rådhus. Det tilkendegives svendene, at ifl. næringslovens § 69 er ingen
nye vedtægter lovlige uden indenrigsministeriets samtykke. Velkomsten må
ikke sælges, den skal opbevares som et minde om deres forsvundne fædre.

I foråret 1875 meddeler skomagersvendene lavet, at de for fremtiden selv
vil overtage ledelsen og bestyrelsen af alt det, som vedrører svendenes inter-
esser, og det vil først og fremmest sige syge- og begravellesvæsen. Medde-
lelsen fremlægges ved en kvartalsforsamling i lavet, den 13. april s. å. Den
tages til efterretning, eftersom der hertil intet kunne være at bemærke³⁶.

Snedkernes lav

»Anno 1683 den 12. februarij Er *Snedicher-Lauget* her udi Randers Stiftted og begyndt aff Peder Thommesøn, Peder Vognsøn Gied, Niels Hanssøn, Chresten Mogensøn, Jens Anderssøn, Hans Pedersøn«.

Således begynder snedkerlavets første protokol, og der foreligger intet, som tyder på, at der inden den her nævnte stiftelsesdag skulle have været snedkerlav i Randers. Efter stifternes navne følger en afskrift af snedkernes almindelige lavsartikler af 4. november 1682, og lavets stiftelse stadfæstes af magistraten på Randers rådstue den 19. februar 1683.

Snedkerlavene i Danmark hører til de forholdsvis sent oprettede lav. C. Nyrops fortegnelse over håndværkerlavsskråer fra middelalderen indeholder ingen skrå for noget snedkerlav¹. Der foreligger en skrå fra et fælleslav for malere, guldsmede, glarmestre og snedkere i Flensborg, 1497, — det eneste tilfælde, hvor snedkerne nævnes. Fra det følgende århundrede skal nævnes et par eksempler på snedkerlav: Helsingør snedkerlav blev stiftet 1581², og snedkerlavet i Kolding skriver sig fra 1598³.

Den lille kreds af 6 stiftere fra 1683 øgedes meget snart med nye indskrevne mestre, og inden udgangen af stiftelsesåret blev yderligere 4 mestre optaget i lavet. 1735 var der ifølge stiftsrelationerne kun 7 mestre i snedkerlavet, og 1801 var mestertallet 14. — Herefter stiger tallet gradvis, således at lavet 1843 havde 25 mestre, 1847 31 mestre, og lavets kopibog oplyser, at der i Randers 1855 var beskæftiget 33 lavsmestre, 3 frimestre, 57 svende og 50 læredrenge⁴.

Snedkerlavets arkiv har kun få oplysninger om præcise mesterantal; til gengæld er der i »Snedkernes Laugs Tavle« fra 1785 opbevaret en fortegnelse over samtlige mestre, som skal være indskrevet i snedkerlavet i tiden 1683—1929, ialt 205 mestre.

Snedkerlavet omfattede snedkere, og lavet holdt sig fagligt så isoleret, at end ikke udøvere af nært beslægtede håndværk som tømrere, bødkere, drejere eller stolemagere fik adgang til lavet. Men forholdene i Randers var her ikke anderledes end i de fleste andre byer, og kun i enkelte tilfælde har man set antydning af en forbindelse mellem snedkere og tømrere. — C. Nyrop omtaler et brev af 1648 fra snedkerne i Odense. Under seglet står »Snidker

och Thømmermand Laugs Seggell«, og dette segl skulle altså tilhøre et sammensat lav⁵. Foruden det københavnske tømmerlav er det iøvrigt kun få steder i landet, tømrerne har dannet lav. Det skete i Odense 1740 og i Haderslev 1839; men der er tilsyneladende intet grundlag for at opretholde den antagelse, at tømrerne i Randers skulle have haft et sent oprettet anerkendt lav⁶.

Gennem sin isolerede stilling har snedkerlavet sikkert bedst været i stand til at hævde fagets rettigheder og den klare afgrænsning mod tømre og stolemagerne.

Stridigheder mellem snedkere og tømre om deres respektive rettigheder var ikke ukendt. Camillus Nyrop fortæller herom i bogen *Kjøbenhavns Tømmerlav*⁷, og i Randers har det gensidige nærings-indgreb først i 1800-årene været så stærkt, at snedkerlavet den 2. juli 1816 mødes med nogle tømmermænd for at »wedtage bestemte Regler til Iagttagelse for begge Haandværkere, for at forebygge Indgreb i hinandens Rettigheder . . .«

Efter fælles overenskomst vedtages det, at tømmermændene skal afholde sig fra alt indvendigt arbejde i huse, så som at lægge lofter og gulve, og de må ikke lave vindueskarme. Endvidere skal de afholde sig fra alt arbejde, som notes eller pløjes, undtagen på ildhus og plankeværk⁸. Denne overenskomst hjalp vel for en tid. Men efter 1830 ses det gang på gang, at tømmermænd bliver dømt for ulovligt næringsbrug. Den 18. februar 1839 idømmes tømmermester Niels Haderup og tømmerensvend Peder Laursen en samlet bøde på 5 rd sølv, halvdelen til kærnerkassen og halvdelen til lavet, samt 3 rd sølv i sagsomkostninger. De havde lavet vindueskarme og sammenstemte døre⁹.

I løbet af 1800-årenes første halvdel opstår i Randers en uenighed mellem snedkerlavets mestre og stolemagerne. I almindelighed er det snedkerne, der klager over, at stolemagerne gør indgreb i deres lovlige næring; kun i enkelte tilfælde er det stolemagerne, der klager. Hvornår uenigheden egentlig begynder, vides ikke, men omkring 1850 søger snedkerlavet at få klaring på sagen. Fra snedkerlavet i Århus modtages en afskrift af stiftamtmandens bekendtgørelse, dateret 15. januar 1833, hvori det bl. a. hedder »at det ikke bør forhenes Snedkerlauget i Aarhus at forfærdige Stolemager Arbejde«¹⁰. Og hermed troede man vel, at stolemagerne i Randers kunne holdes på plads, men det var ingenlunde tilfældet.

I og for sig var det blot en enkelt foretagsom stolemager, L. Chr. Dich, der i sin ubændige trang til udfoldelse i nogle år kom til at gå snedkerlavet for nær. Den 2. februar 1852 blev stolemager Dich idømt en mulkt på 5 rd

for indgreb i snedkerlavets rettigheder. 20. februar samme år ser man, at stolemager Dich har anlagt sag mod nogle snedkermestre, fordi de havde lavet stole. Snedkerne blev frifundet ved overretten, og højesteret stadfæstede denne dom 10. oktober 1853.

Men nu forsøger stolemageren at gå nye veje. Den 6. februar 1854 har han fremsat ønske om at måtte indtræde i snedkerlavet. Svaret på hans ansøgning kendes ikke, men han blev ganske givet forment adgang.

På dette tidspunkt havde amtmænd Rosenørn allerede forsøgt at finde nye veje for de to næringsbrug. I en skrivelse til magistraten af 28. november 1854 meddeler amtmændene, at han i en erklæring til indenrigsministeriet har udtalt, at en forening af de to næringsbrug nok ville være i begge parter interesse, således, at stolemagerne indtrådte i snedkerlavet uden ny mesterprøve. Herved ville snedkerne få ret til at holde drejerværksted, og stolemagerne ville få den eftertragtede udvidede næringsret.

Den 19. december 1854 var der lavssamling i snedkerlavet. Lavet skulle tage stilling til indenrigsministeriets forslag af 21. november s. å. om et fælles lav for snedkere og stolemagere. Stolemagerne var blevet spurgt om deres mening, og disse anså et fælles lav for at være et vigtigt skridt hen mod håndværkets frie udvikling.

Men hvad sagde snedkerne? Nej tak! Det gamle snedkerlav skulle der ikke pilles ved. Og lavssamlingen sluttede med en samlet protest mod forslaget¹¹. Den påtænkte omdannelse af lavet var strandet på snedkernes modstand. Men den utrættelige stolemager Dich tabte ikke modet, selv ikke, da han det følgende år modtog afslag på en ansøgning om tilladelse til at fremstille alle slags møbler.

Snedkerlavets trængsler i årene før den nye næringslov 1857 afspejler sig i det efterladte lavsarkiv, og da ganske særligt i lavets kopibog 1850. Tømrernes overfladiske hug mod snedkerhåndværkets flanke var ikke af ny dato; men angrebene blev hyppigere og dristigere. Stolemagerens stød mod det gamle lavs traditionsbundne sammensætning og standsbevidsthed var vel pareret af, og trængt op i et hjørne sagde lavet stædigt nej til amtmænd og centraladministration. Ansøgningerne om frimesterskab var talrigere end nogensinde før, i 10-året 1850—1860 forelå i alt 8 ansøgninger, der vist alle blev afslået. Når snedkerlavet fik disse ansøgninger til udtalelse, nægtede man konsekvent at anbefale, da faget ikke tålte yderligere tilgang af mestre.

Og skæbnen ville, at mestrene selv kom til at føre alvorlige slag mod deres egen lavsorden. Lavsmestrene Jørgensen, Christensen og Juul havde omkring 1850 fået tilladelse til at anlægge et møbelmagasin, hvorfra der

kunne sælges møbler, som skulle være fremstillet af mestrene selv eller af andre håndværkere på stedet. I de følgende år blev flere magasiner anlagt og åbne udsalg etableret. Færdige møbler blev ulovligt indført til Randers i ret stort tal, bl. a. fra København — og den driftige stolemager L. Chr. Dich ansøgte i juli 1855 om at få bevilling som møbelfabrikant.

De snedkermestre, der mere eller mindre lovligt gav sig af med at forhandle møbler fra møbelmagasin, måtte blive hårde konkurrenter for de øvrige mestre i lavet.

For at bøde på dette forhold beslutter disse mestre at oprette et møbelmagasin, hvor alle lavsmestre kan deltage. Beslutningen tages ved en lavsamling den 2. januar 1852 — og denne gang skal et magasin oprettes på lavsbasis. Et særligt møde berammes til den 9. januar hos oldermændene, og ved denne lejlighed skal snedkermester N. C. Schou medbringe udkast til en »Intresentskabs Kontrakt«. Hvorledes sagen iøvrigt er forløbet vides ikke; dog kan det slås fast, at snedkerlavet ikke får den ansøgte bevilling.

Den 25. august 1855 klager snedkerlavet til justitsministeriet. Lavet beder om beskyttelse mod den ulovlige møbelhandels uvæsen, der stadig tager til.

Snedkerlavets behøvlingsret

Ifølge snedkernes lavsartikler af 4. november 1682 skulle »al Behøvlen og deslige gamle Vedtegter« for fremtiden være afskaffet. Dette forsøg på at fjerne fordomme og gamle skikke, der kunne virke hæmmende på håndværkets udvikling, må ses som et led i enevoldsmagtens forsøg på at fremme næringslivets vækst. Men det skulle snart vise sig, at snedkernes gamle ceremoni, behøvlingen af de nye svende, ikke uden videre kunne afskaffes.

Allerede 1705 sendte snedkerlavet i Aalborg et andragende om »behøvlingsret« til regeringen. Lavet gjorde i sit andragende gældende, at de snedkersvende, der havde lært håndværket i monarkiet, ikke blev anset for rigtige svende, når de kom til Tyskland, hvor den gamle skik stadig bestod. — De danske svende var »ubehovlede«, og det var derfor vanskeligt for dem at komme i arbejde.

I sin bestræbelse på at fremme udviklingen havde regeringen tværtimod skabt nye gnidninger på arbejdsmarkedet, og i erkendelse heraf modtog snedkerlavet i Aalborg snart kongelig bevilling på »selv deres Svenne paa sømmelig Maade at maa behøfle«¹². Lignende andragender fremkom siden fra andre byer, f. eks. fra snedkerlavet i Århus, der modtog behøvlingsret den 12. februar 1724¹³.

Da snedkerlavet i Svendborg, den 3. februar 1749, fik kongelig tilladelse

til at behøve sine nye svende, var der i bevillingen indføjet en generel bestemmelse: »det samme tillade vi allernaadigst de øvrige i Kiøbstæderne værende Snedkere«. Denne beslutning blev nogle dage senere kundgjort i et brev til stiftamtmandene. Behøvlingen af snedkerne i Danmark i almindelighed skulle herefter foregå på samme måde som hos snedkerne i København¹⁴. Hermed havde snedkerlavet i Randers for såvidt fået behøvlingsret, men denne »almindelige« ret lod lavet sig ikke nøje med i det lange løb.

Af et brev fra stiftamtmand Levetzau til magistraten i Randers fremgår det, at snedkerlavet i Randers den 2. november 1756 har fremsendt et andragende om behøvlingsret. Snedkermestrene anførte som begrundelse deres mangel på svende og drenge. Ingen drenge ville gå i lære hos dem, siger mestrene, da de alligevel siden skulle stå 2 år i forbundt ved et andet lav for at blive behøvlende. Resultatet var, at drengene gik i lære i andre købstæder. Forinden videre kunne foretages i sagen, blev Randers-lavet anmodet om at indsende en genpart af den tale, som skulle anvendes ved behøvlingen samt en udførlig beskrivelse af hele ceremonien.

I et conciperet brev af 25. november 1756 til stiftamtmanden meddeler snedkerlavet, at man gennem en fremmed snedkersvend, der opholder sig i byen, har fået fremskaffet en beskrivelse af ceremonien samt en behøvlings-tale. Efter at have gjort sig bekendt med begge dele, meddeler stiftamtmanden — under kraftige formaninger — snedkerlavet den ønskede behøvlingsret, den 14. december 1756¹⁵.

Såvidt det har været muligt at se, er Randers-lavet det eneste snedkerlav, der har modtaget særlig behøvlingsret, efter at den generelle behøvlingsret var givet. Det er bemærkelsesværdigt, at ingen myndighed har henvist til den almindelige behøvlingsret, der gjaldt for alle snedkerlav, og man aner her en usikkerhed i lovgivningen, som der siden skal vendes tilbage til. Bevillingen til snedkerlavet i Randers må være givet i fuld erkendelse af den stærke realitet, der lå bag zünftens ceremoni, og at den rette zünftighed var betinget af en særlig hjemmel.

*

Da tidspunktet for lavenes afvikling nærmede sig, traf også snedkerlavet foranstaltning til en overgangsform. Den 9. maj 1862 foreligger et sæt nye »love«, underskrevet af 22 snedkermestre. Lovforslaget sendes til indenrigsministeriet til forventet »Bifald og Approbation«, men det skulle ikke helt gå efter lavsmestrenes ønske.

I et brev af 6. januar 1863 fra magistraten i Randers modtog snedkerlavet meddelelse om, at ministeriet ville kunne anerkende lavet som sådant; men

der kunne ikke »meddeles Stadfæstelse paa nye Laugsvedtægter, hvorefter der fremdeles skal kunne aflægges Duelighedsprøve ved Lauget«¹⁶. Det forelagte forslag til vedtægter kunne altså ikke stadfæstes, men der foreligger intet om, at snedkerlavet senere skulle være fremkommet med forslag til andre vedtægter.

Snedkerlavet i Randers fortsatte sin virksomhed. Med så meget, som det nu lod sig gøre, af den gamle lavsform i behold gik lavet ind i den nye tid som mesterforening med nye mål og nye opgaver.

»I Kvartalsmødet den 17de Januar 1883 vedtoges det, at feire Laugets 200 aarige Bestaaen ved en Festlighed i Haandværkerforeningens Lokaler, og at oprette et Legat i Dagens Anledning for trængende Laugsbrødre og saadannes Efterladte«. Således begynder den nye lavsprotokol, der af snedkerlavet anskaffedes i jubilæumsåret 1883¹⁷. Dernæst følger en oplysning om lavets stiftelse, og pietetsfuldt nævnes stifternes navne: de 6 første lavsmestre.

Snedkerlavets ligfærd

Snedkerlavets første protokol har intet at meddele om lavet som begravelseskasse. Men i et enkelt tilfælde finder man en oplysning, der berører en mesters forhold til begravelse eller ligfærd. Den 29. maj 1697 lader Peder Vognsen Gied en læredreng indskrive i lavet. Blandt lærekontraktens øvrige poster findes også denne, at drengen må arbejde for sig selv på søndage og andre helligdage, når Peder Vognsen »icke Hafuer Nødvendig Liig Arbeide at gjøre«¹⁸.

Hvad der ligger i denne korte og enestående oplysning, kan det være vanskeligt at få hold på. Det kan tænkes, at snedkere, når de leverede ligkister, også påtog sig andre af begravelsens praktiske gøremål.

Når snedkerlavets ligfærd ikke omtales, før det i 1778 fremtræder som fuldt udbygget liglav, skyldes det måske, at snedkermestrene fra gammel tid drev privat begravelsesforretning, og at ligfærden derfor først sent bliver et lavsanliggende.

Snedkerlavet var ikke blandt de fem lav, der i 1758 havde deres egen ligbåre stående i Sct. Mortens Kirke. Her gives altså intet holdepunkt, og indtil videre må man nøjes med at konstatere, at en skønne dag træder snedkernes liglav frem i fuld belysning med artikler, lavsprotokol og »alle Lauget tilhørende Ornamente«, som inventaret kaldes i den 16. artikel: sikkert fuldbyrdelse af en ældre, men ubestemmelig tradition.

Snedkernes liglav er oprettet 1778, og »Snedker Liig-Laugs Protokoll 1778« blev anskaffet. Forrest i protokollen er indført de 16 »Liig-Laugs-

Articuler«, som umiddelbart efter vedtagelsen, den 24. november 1778, blev tiltrådt af snedkerlavets patron, borgmester J. Fr. Carøe.

Den 26. januar 1784 var liglavsbrødrene forsamlede i oldermænd Simon Jensen Møllers hus. Ved denne lejlighed blev vedtaget nogle supplerende bestemmelser om enkers forhold til liglavet.

Solidaritetsfølelsen overfor liglavet har ikke været en selvfølge blandt snedkerlavets medlemmer. Ved en generalforsamling, den 27. september 1805, vedtog man blandt andet, at »Ingen som er indlemmet i Snedker-Lauget maa tilbageholde sig, men maa straks lade sig indlemme i Liig Societetet, uden nogen henstand«¹⁹. Det fremgår af liglavets regnskab, at lavet talte adskillige medlemmer uden for snedkerfaget, og at lavet desuden drev en ret omfattende begravelsesforretning.

Liglavets forhold til snedkerlavet fremgår i store træk af et brev, dateret 14. september 1882, fra snedkerlavets bestyrelse til magistraten. Det hedder i brevets indledning: »Under det herværende Snedkerlaug har der i en lang Aarrække bestaaet et særskilt Begravelsesselskab, som forvaltedes ved 2de Bisiddere under Oldermændens Forsæde . . .«²⁰. Dette forhold svarer til de oplysninger, der kan gives fra lavssamlingerne. I øvrigt ser det ud til, at alle liglavssager holdes skarpt adskilt fra det egentlige lav.

Liglavets økonomiske forhold findes grundigt oplyst, uden dog at være opstillet i egentlige regnskaber. Liglavet var et holdent selskab, der den 18. januar 1854 kunne udlåne 110 rbd. til snedkerlavets kasse²¹. Den 8. februar 1881 har bestyrelsen for ligkassen gjort status, og det fremgår ret klart, hvor det bærer hen med snedkernes gamle liglav. I forhold til medlemmernes antal er der opsparet betydelig kapital. Tidepengene er sat i sparekassen, og renterne tilskrevet kapitalen. Ligkassens medlemmer var endvidere på daværende tidspunkt gamle folk, og der var ingen nye medlemmer indmeldt i 28 år.

Den gode økonomi medførte, at medlemmerne efterhånden kunne fritages for tidepenge, og renterne uddeltes til enkerne blandt liglavets medlemmer. De følgende år udbetaltes en del portioner begravelseshjælp à 100,- kr., den sidste i 1898. Med dette år slutter indførelserne i den gamle liglavs-protokol, uden iøvrigt at fortælle om liglavets officielle ophør.

Snedkersvendenes sammenslutning

Snedkersvendene kalder selv deres sammenslutning for et lav. Betegnelsen broderskab eller brøderskab anvendes aldrig, derimod tales der i enkelte tilfælde om »selskabet«.

Man ved ikke, hvornår snedkersvendene har udskilt sig og dannet deres egen organisation. Mesterlavets bøger fortæller intet, og efterretninger om svendenes inventar intet heller. De første sikre vidnesbyrd om svendenes egen sammenslutning findes i svendenes tidligst kendte protokol fra 1758. Der står forrest i bogen, at den tilhører og er bekostet af svendenes lade. Bogen siger intet om svendelavets oprettelse, og den synes at fortsætte, hvor en ældre protokol er hørt op.

I en af svendenes bøger, påbegyndt omkring 1856, gives nogle retningslinier

1. »Angaaende Rejsende og syge tilrejsende Svende«
2. »Angaaende de syge Svende, der staae i Arbejde« og
3. nogle »Indbyrdes Regler«.

Det er karakteristisk for disse regler, der er nedskrevet i årene før lavstidens ophør, at det er sygeforsikringen, der dominerer ved siden af bestemmelsen om sammenslutningens styre og indre orden. Lignende klare og omfattende regler fra denne tid er ikke bevaret fra noget andet lav. Bestemmelsernes indhold vil blive anvendt i et andet afsnit, men som de står, giver de et samlet indtryk af den seneste udvikling i en svendesammenslutning, en udvikling, der også kendes fra andre fag²².

Om afslutningen på snedkersvendenes sammenslutning foreligger ingen præcise oplysninger. Svendenes protokol, der hen mod lavstidens ophør føres som regnskabsbog, benyttes sidste gang 1862. Dette betyder dog ikke, at svendenes sammenslutning helt indstiller sin virksomhed. Endnu i 1882 har ladesvenden ført liste over svendene, og det er her angivet, hvor deres tidepenge skal opkræves²³.

Svendenes restancebog fra 1853 har kun få oplysninger, den eneste af interesse er en udateret »Fortegnelse over den ekstraordinære Sygekassens Medlemmer«. Efter lavstidens ophør føres snedkersvendenes sammenslutning videre som sygekasse. I »Indberetninger til det statistiske Bureau om Sygekassernes Virksomhed i Aaret 1867« nævnes også snedkersvendenes sygekasse, — og det siges, at dens virksomhed kan føres tilbage til det 17. århundrede²⁴.

Handskemagerens lav

Der er næppe noget håndværkerlav i Randers, som har været omfattet med større interesse end handskemagerlavet. De navnkundige Randers-handsker, der omkring 1760 berømmes i både ind- og udland, har ofte givet anledning til behandling af lavets forhold¹. De to bevarede protokoller har sammen med andre kilder, som også benyttes her, været anvendt i disse redegørelser, og det kan ikke undgås, at tidligere beskrevne forhold også drages frem i nærværende undersøgelse.

Handskemagerfagets tidlige historie er kun dunkelt oplyst. Det er med dette fag som med andre skindarbejdere. De enkelte gruppers afgrænsning og rettigheder belyses kun glimtvis, f. eks. i skrår og segl, — men der er af både ældre og nutidige lavshistorikere gjort adskillige forsøg på at udrede skindarbejdernes indbyrdes forhold. Handskemagerlavet i Randers bringer ikke særligt nyt til den gamle diskussion om skindarbejderne; men lavets bøger har dog oplysninger, der i al beskedenhed kan kaste lys over fagets og lavets forhold efter 1684.

Randers Handskemagerlav blev stiftet den 1. juli 1684, to måneder efter de almindelige »Peltsner- og Handskemager-Laugs Artikler«s udstedelse i København. Indstiftelsen skete på Randers rådhus, og det er de første blade i lavets protokol, der viser handskemagerens ret til at danne lav:

»Laugsbog for Pelsmagere och Hanschemagere Udi Randers.

Anno 1684, den 1. Jully daa Laugit blef stiftet og Angaf sig udi Laugit disse efterschr. Hans Knudsen hanskemager, Mathis Clausen hanschemager, Bartolomeyus Pedersen, Rasmus Hansen hanskemager, frands Nielsen hanskemager, Christen Sørensen, bartolomeyus Simonsen, Christen Jensen, Laurits Nielsen Yde, Jens schallemstrup hanskemager og Jachob Nielsen slemmich — Samptlig borgere og Indwohner i Randers, Och blef Hans Knudsen hanskemager anordnit for Oldermænd och hafuer hand saauel de andre hans Laugsbrødre dennom effter hans Kongl. Mayst naad derom gifne Laugs Articler af Dato 29. Aprillis 1684 og andre om Laugene udgangene forordninger dennom underdanigste at Rette.

Randers Raadhus, den 1. Julli Anno 1684«.

(underskrifter)

Derefter følger i afskrift lavsartiklerne af 29. april 1684 samt forordningerne om henholdsvis lavene og håndværkssvende og drenge. Disse blade er gennembrudt, og bogen har været forsynet med byens segl. — Nogle dage senere foreviste oldermændene, handskemager Hans Knudsen, den af magistraten udstedte bevilling for stiftamtmanden over Århus stift, hr. Ove Juul til Villestrup. Stiftamtmandens påtegning er dateret den 12. juli 1684.

Da handskemagerlavet i Randers blev oprettet, stod handskemagerhåndværket allerede i fuldt flor. Der er talrige vidnesbyrd herom, og der kan blot henvises til, at elleve mestre blev indskrevet ved lavets oprettelse. Der er dog intet, der tyder på et ældre handskemagerlav i Randers, og et sådant ville da også have været en sjældenhed. I almindelighed skriver de danske handskemagerlav sig fra tiden efter 1680, og kun undtagelsesvis kendes handskemagerlav, som er ældre. Lavet i Århus skal have eksisteret siden 1634².

Når handskemagerne først sent danner lav, er forklaringen måske den, at handskemagerfaget indtil da havde været et speciale under et andet fag. De københavnske pungmagere skulle ifølge skråen af 1460 som mesterstykke skære et par dobbelte handsker³, og i 1514 er det kun remsnidere, pungmagere og taskemagere, der må fremstille handske af »barchet lær, af sømslær eller af allunet lær«⁴.

I skindernes lavsogl i Køge er gengivet en handske, hvilket viser, at også skinderne lavede handske⁵. Om den gamle håndværker, skinderen, foreligger fra Randers kun få spredte oplysninger. »Skindergården« i Randers var en af de gamle håndværkergårde, hvis funktion man ikke kender meget til. Skindergården nævnes første gang i 1619⁶. Den omtales 1646 og sidste gang 1716⁷.

Handskemagerlavets sammensætning fremgår af de nævnte indledende ord fra protokollen. Pelsmagere og handskemagere stod i lav sammen efter artiklerne, og betingelsen for at komme i lavet var, at man havde gjort mesterstykke efter artiklernes § 4, der foreskrev »et Skind-Skiørt 6 Qvarter lang, 6 Alen vidt, med 3 Remmer, og dertil 40 smaa Skind. For det andet en Mands Pels med krumme Ærmer, vel besat med Remmer paa alle Sømmene. Tredie: et par Handske syed med tvende Sømmer, hvilket Læder alt af ham selv skal være tilbered. Og hvis nogen kunde begjære at komme i Lauget, som ej Peltsmageriet havde lært, da skal hand allene være forbunden forbemælte Handske at gjøre«.

Den 15. oktober 1695 blev Niels Jensen Worm antaget i lavet. Han

måtte nøjes med at sy et par handsker som mesterstykke »som hand for Lauget benegtede aldrig att ville bruge eller handle med foerwerch udi hvad Nafn det nefnis kand enten at tilberede eller sye«⁸. Dette enestående tilfælde, hvor mesterstykket blot bestod i et par handsker, var altså helt efter artiklerne, og det har været vigtigt at få slået fast, at Niels Jensen havde at holde sig til fremstilling af handsker.

Men ellers har det vel været almindeligt, at mestrene gav sig af med både pelsner- og handskemagervirksomhed. Når en læredreng indskrives, er det endnu omkring 1780 »på det lovlige pelsner- og handskemagerhaandværk«, og hvad mestrene selv angår, ser det ud til, at benævnelserne »pelsner« og »handskemager« bruges lidt tilfældigt. Almindeligt er det, at en mester kaldes »Borger, Pelsner (og) Handskemager«. En enkelt gang bruges »pelsner« alene og i andre tilfælde »handskemager«. I 1720 kaldes Otte Lauridsen Pelsner og Handskemager, men han underskriver sig i 1725 som handskemager. Der foreligger iøvrigt ingen tal eller andre oplysninger, som viser forholdet mellem pelsner- og handskemagervirksomheden hos mestrene.

Handskemageriet i Randers og andre byer havde begyndt sin stærke vækst før 1700, og det er sikkert denne, der giver baggrund for lavsdannelsen. Ændringer i klædedragten kan have været medvirkende til, at pelsnervirksomheden aftog i betydning, og den blev efterhånden overtaget af andre håndværkere. I hvert fald var pelsnertraditionen borte, da handskemagerlavet hen mod år 1800 gik sin undergang i møde, og her var der ikke muligheder, der kunne betinge en fornyelse af lavet.

Den håndværksmæssigt drevne handskeindustri i 1700-årene indtog en fremtrædende plads blandt landets eksportindustrier, ja måske var det den vigtigste, eftersom den var baseret på landets egne råprodukter. Det er denne eksport, der er baggrunden for handskemagerlavenes ofte bemærkelsesværdige størrelse.

H. C. Roede har i sin korte redegørelse for danske handskemagerlav givet en oversigt over handskemagerlavene samt deres mesterantal⁹. Roede nævner ialt 24 lav, ligelig fordelt ud over landet. Blandt de betydelige lav nævnes foruden Randers-lavet også lavene i Viborg og Odense. Handskemagerlavet i Viborg stiftedes omkring år 1700. I 1735 talte lavet 36 mestre, og byens magistrat kaldte det byens »stærkeste lav«; det var dertil det mest velstående¹⁰. Handskemagerlavet i Odense havde på samme tid 38 mestre, og det var byens næststørste lav¹¹.

Handskemagerlavet i Randers havde 17 mestre i 1735, og kun skomager-

Handskemagersvendenes velkomst fra 1696, først nedvurderet — siden højt værdsat. Men hvad har den lille lægfigur holdt i sin afknækkede højre hånd? En fanestang? — og som fane kunne man lænke sig handsken med den rørformede kant til højre på velkomsten.

lavet med 23 mestre var større¹². Dette lavs bedste tid siges at have været i årene 1726—1740. Stiftamtmand Rosenørn opgiver i en betænkning af 13. maj 1777 antallet af mestre i denne periode til at være 26-28¹³, og fra lavets protokol kan anføres et tal, der i hvert fald ikke er for stort: Den 5. september 1738 skriver 22 mestre samt to enker under på en lavsbeslutning.

Af den ovenfor nævnte betænkning fremgår, at handskemagerlavet, da det stod på sit højdepunkt, ernærede 6 à 800 mennesker. Disse var først og fremmest mestrene og deres familie, og dernæst svende og drenge samt nogle ikke-faglige.

Det var altid god lavsskik, at et stykke håndværk fremstilledes på mesterens værksted af en fuldt uddannet lavshåndværker, det være sig mester eller svend. Fusk og bønhaseri tåltes ikke, og folk uden for et lav måtte — med visse undtagelser — ikke give sig af med lavets lovlige håndværk.

Men handskemageriets udvikling må have været så stærk, at den lavsmæssige arbejdskraft ikke slog til; mestrene begyndte at antage sypiger. Ved en lavsbeslutning den 26. marts 1685 blev det vedtaget, at »ingen aff os Inthen vill eller maa haffue Nogen piger paa voris Ver(k)sted thill at søy handsche icke (h)eller uden for sit huss paa det, at Suendene kand haffue deris thillbørlig Ret«¹⁴. Men denne beslutning blev ikke efterkommet af alle mestre, og den 10. juli s. å. vedtog man, at to mestre skulle holde opsyn med de øvrige mestre i lavet og pante »hvilcken Mester som flyer piger at sy enten uden for huset eller Inden for sit Huss« — for 4 rd¹⁵. Da handskemagerlavet ved en lavsbeslutning den 23. august 1701 søgte at regulere tilførselen af skind, understregedes det, at hverken svende eller piger for fremtiden måtte have skind i barkning »til dieres Egen Nytte«¹⁶. Dette må betyde, at lavet havde bøjet sig for nødvendigheden af ikke-lavsmæssig, kvindelig arbejdskraft. Herefter hører man foreløbig intet mere om sypigerne. Så længe som der var beskæftigelse for alle svende, fandt ingen på at gøre indsigelse mod sypigerne, protokollen meddeler i hvert fald intet herom. Men da først handskemageriets nedgangsperiode var begyndt, skulle det ikke vare længe, før stærke røster protesterede. Den 26. september 1746 var der lavssamling på lavshuset, og anledningen var »Handskemager svendenes klage der over, at adskillige af Mestrene i Lauget holder Sye Piger paa Værkstederne, hvilke Svendene paastaar afskaffede«¹⁷. Af de 17 mestre, der var i lavet i 1735, regnedes de 11 for at være fattige, og situationen var næppe bedre i 1746. Det er sandsynligt, at de fattigste blandt mestrene har gjort arbejde for de mere vel-

stående, — og det er også rimeligt at tænke, at sådanne mestre har gjort fælles sag med svendene.

Hvordan lavssamlingen har formet sig, vides ikke. Svendene var tilstede, og mestrene tiltrådte en vedtægt, der i det store og hele blev approberet af lavets overbisidder, borgmester N. Bredahl:

1. Fra påske 1747 måtte ingen mester i lavet holde sypiger »paa haandværket«. Undtaget var dog lavsmester-døtre, født i Randers. Mester-døtre fra andre stæder måtte ikke arbejde for en lavsmester.
2. Ingen lavsmester måtte i fremtiden levere »sit Arbejde eller Skind ud til nogen saakaldt Udsyer, nemlig saadanne som er uden for Lauged, til at forfærdiges«. Alt arbejde skulle udføres på mesters værksted¹⁷.

Problemet om sypigerne i Randers, herunder udsyerne, kendes også hos handskemagerne i Odense. Her bliver sagen dog først aktuel noget senere. I 1775 klagede handskemagersvendene i Odense til lavet over »den urimelige omgang med udensyere«. Den stærke efterspørgsel efter handsker havde tidligere medført, at svendenes koner måtte påtage sig syning af handsker, men »Nu syer skomagersvendenes koner, rytterkoner, købmænds koner og børn, snedkerkoner, betjenterkoner, piger og slette løse kvindfolk, og som det værste, at de lærer andre slettere igen, saadant har opfyldt byen til en utrolig mængde«. Således var forholdene i Odense. Har der været en lignende stærk aktivitet i Randers?

Udviklingen i Odense medførte en begyndende tendens til arbejdsdeling inden for handskemagerfaget. For at skaffe materiale til de mange sypiger, blev svendenes arbejde i stadig højere grad begrænset til skindberedning; de var mere garvere end handskemagere, som de selv sagde¹⁸. Regner man med, at forholdene i Randers har været noget lignende, bliver der god mening i sidste punkt af den lavsbeslutning, der blev taget i anledning af handskemagersvendenes klage, den 26. september 1746. Det hedder her, at enhver af mestrene »som det maatte nødig eragte, maae tage til at berede (skind) for sig, een eller flere af de Folk, som sig der til lader bruge, naar de lyster snart en og snart en anden, lige som de selv finde for godt og finde det fornøden«.

Mestrene i Randers kan altså i fremtiden antage særlige folk til garvning af skindene. Herved bliver svendene atter draget ind i det egentlige handskemagerarbejde, og produktionen kan måske opretholdes uden alt for mange »udsyere«.

En gennemgang af lavsarkiverne viser, at håndværkerne gennemgående hørte til de økonomisk dårligt stillede. På få undtagelser nær hører man altid om fattigdom. Lavenes lukkede karakter, den stædige fastholden ved gamle metoder og arbejdsformer, ja, hele denne indstilling, at alt måtte være som det er og blive som det var, gav kun ringe mulighed for arbejdsmæssige og tekniske fremskridt. Håndværksmesteren kunne vel nogenlunde klare dagen og vejen, men han havde ikke midler at sætte i større produktion, der rakte ud over det snævre hjemmemarked. Stiftsrelationerne fra 1735 viser, at handskemagerens forhold ikke var nogen undtagelse.

Handskemageriets vældige opsving i 1700-årene kunne ikke finde sted gennem mestrenes egen finansiering; i et vist omfang måtte der kapital til ude fra. Dertil kom, at afsætningen uden for hjemmemarkedet bedst varetoget af erfarne handelsfolk, og man ser da også, at den danske handskeindustri trådte i nært samarbejde med købmændenes kapitalmagt.

Handskemageriet blev »forlagt« håndværk, hvilket betyder, at fremmed kapital var indskudt som mellemed mellem producent og forbruger. Der foreligger ikke tal, der i enkeltheder belyser forholdet mellem købmand og handskemager i Randers, men der er dog oplysninger, som sikkert viser, at forbindelsen var til stede. Borgmester Joh. Fr. Carøe siger i en indberetning af 1773, at handskemageriet har tidligere »Skaffet de Handlende Her Anseelig Kiøbmands Fordeel«, og samme sted hedder det, at »Kiøbmændene klage, de faar Ordre paa Ordre at afsende handsker, de ere ei at faae«¹⁹. Skifter efter handskemagere fra 1700-årene viser, at der ofte mellem købmand og handskemager bestod et økonomisk mellemværende. Det almindelige var, at købmanden havde krav i boet efter handskemageren. Oftest var det dog kun små beløb, det drejede sig om: 10 - 20 - 30 rd, en enkelt gang 100 rd. Der er dog ingen garanti for, at mellemværendet skyldtes handsker; men der er god grund til at antage det. Der tales om leverede varer, og i eet tilfælde har en købmand leveret skind til en handskemager²⁰.

Nedgangsperioden

Omkring 1740 aftager den stærke tilgang af mestre til handskemagerlavet, og nedgangsperioden indtræder måske endda noget før²¹. Denne nedgang er ikke noget specielt for Randers. Den gælder for hele landet, men viser sig først i Jylland. Når klagen over sypigerne i Odense først fremkommer i 1775, må det hænge sammen med, at nedgang i produktionen her indtræder senere end i Randers.

Eftersom handsker havde været en vigtig eksportvare, måtte produktions-

nedgangen i høj grad påkalde sig regeringens interesse. Til belysning af disse forhold foreligger dels den allerede omtalte indberetning af borgmester Joh. Fr. Carøe og dels stiftamtmand Rosenørns betænkning af 13. maj 1777.

Som årsager til handskemageriets nedgang nævnes i stiftamtmandens betænkning først og fremmest mangelen på skind, fremkaldt ved udenlandske opkøb, og de deraf høje priser på råmaterialer. Mestrene kan kun give en ringe ugeløn, og deraf følger mangel på arbejdskraft. Endelig nævnes det, at mestrenes fattigdom gør dem afhængige af købmændene, der tager for stor avance på de handsker, der sælges.

Efter at have fremlagt årsagerne til handskemageriets nedgang, bringes nu i betænkningen en række forslag til hjælp og støtte for håndværket, så det atter kan blomstre. Stiftamtmanden foreslår:

1. Forbud mod udførsel af rå lammeskind fra Jylland.
2. Landprangeriets afskaffelse, d.v.s. forbud mod at omrejsende handelsfolk opkøber skind²².
3. Regulering af og kontrol med opkøb af skind til det indenlandske marked.
4. At handskemagerlavet alene i Randers by får eneret på at handle med rå lammeskind.
5. At lavet må få overladt 20—30 drenge fra Det kgl. Opfostringshus²³.
6. A. At lavet må blive benådet med en kongelig gave på 5—600 rdl. til deling blandt mestrene.
B. At lavet af kongens kasse kunne låne 1600 rdl., rentefrit i nogle år. Lånet skulle efter 3—4 år tilbagebetales med 150—200 rdl. årlig.

Betænkningen om handskemagerforholdene i Randers har sikkert været medvirkende til, at regeringen lod sagen undersøge. Resultatet blev en kongelig resolution af 27. april 1778, og denne gav bestemmelser om en samlet, ensartet plan for alt handskemageri, der skulle underlægges Generalmagasinet²⁴.

Af magasinets fond skulle 10.000 rdl. anvendes til finansiering af handskemageriet. Lokale kommissionærer skulle modtage handskerne mod rede penge samt forsyne handskemagerne med skind. Magasinet skulle herefter sørge for afsætningen til udlandet. Efter planen blev de lokale købmænd altså sat ud af spillet. Endelig kunne der ydes lån til handskemagerne, og der kunne tilstås præmier for at inddrage svende i arbejdet²⁵.

Hermed syntes der åbnet nye muligheder for handskemageriet som lavshåndværk. Umiddelbare følger af regeringens velmente plan kendes dog ikke i Randers, og fornyelsen i handskemagerlavet udeblev.

Mod afslutningen

Nedgangen i handskemageriet som lavshåndværk var en kendsgerning. I 1811 havde købmand O. C. Kellermann anlagt en handskefabrik i Randers. Kellermann blev dog slået ud af statsbankerotten, men virksomheden fortsattes af den indkaldte franskmænd Charles Mattat. Den forlagsmæssige »hjemmeindustri« var blevet afløst af fabriksindustri, og hermed var handskemagerlavets dage talte.

Men endnu i 1820-erne blev der gjort forsøg på at hævde den gamle profession under lavets auspicier. Den 5. oktober 1821 samledes handskemagerlavet med borgmester Neckelmann for at overveje, hvilke midler der måtte tages i anvendelse.

Ved lavssamlingen erkendtes det, at mangelen på afsætning måtte skyldes »de i den senere Tid oprettede Handskefabriquer, der forfærdige anden Slags Handsker, som mere søges«. Mestrene mente nok, at det gamle lavshåndværk kunne ophjælpes, når der blot kunne skaffes dem alle et forskud på 200 rbd. til indkøb af skind, og når der kunne skaffes afsætning på Randers-handsker i udlandet. Handskerne skulle synes af kyndige mænd og forsynes med stempel. Forskuddet ville mestrene afdrage med handsker. Lavssamlingens referat er underskrevet af borgmester Neckelmann samt 4 handskemagermestre²⁶.

Dette er protokollens sidste indførelse, og heller ingen andre af de anvendte kilder fortæller, hvad der kom ud af lavets sidst indførte samling.

Mestrenes forslag har vel ikke ligget uden for det rimelige og mulige, men resolutionen af 1778 var ikke længere aktuel. Den forlagsmæssige hjemmeindustri bar i sig spiren til mere moderne fabrikation, og herimod kunne gammeldags håndværk ikke klare sig.

Man hører intet om en officiel ophævelse af handskemagerlavet. Endnu i 1829 har lavet været i funktion, eftersom S. C. Schiødt var oldermand²⁷. Men de få mestre har næppe ret længe kunnet opretholde et lav. Har de først måttet opgive deres selvstændige håndværk, hvad sandsynligheden taler stærkt for, er lavet visnet hen — adskillige år før lavene ellers gik ind.

Handskemagerens liglav

Som skik og brug oftest var i lavene, fungerede også handskemagerlavet som

begravelseskasse. Den første oplysning herom er dateret 17. juli 1696, da en ny mester betaler til »Liglauget«²⁸. I de følgende år optages flere nye mestre i handskemagerlavet, og alle betaler særlig afgift til »Liglauget« eller »Ligfærten«, — begge udtryk anvendes, men noget egentlig liglav er endnu ikke oprettet.

Dette skete fredag den 26. marts 1734²⁹. På denne dag samledes det lovlige Peltsner- og Handskemagerlav i oldermænd Peder Therschilsens hus, hvor samtlige mestre var til stede. Her forelagde man lavets overbisidder, borgmester Bredahl, »en skriftlig Forening imellem sig selv oprettet af dato 19. Januar sidstledne, angaaende et Liiglaugs Indrettelse«. Denne særlige liglavsvedtægt er vist ikke bevaret, men dens indhold er refereret i grove træk: Når lavet tilsiges til at bære lig, enten inden for eller uden for lavet, skal samtlige mestre »møde til bestemt Tiid udi sorte Klæder og Kapper«³⁰. Udeblivelse uden undskyldning skal straffes med bøde, to mark til laden. Efter som den nye vedtægt ikke strider mod lavsartiklerne, bliver den approberet af lavets overbisidder.

Det nyoprettede liglav fik dog ingen lang levetid. Den 5. oktober 1739 var der lavssamling i oldermænd Poul Nielsens hus, »hvor da Mestrene blev enige om at ophæve den den 19. Januari 1734 . . . indgaaede Vedtægt angaaende Ligg Bærere uden for Lauged«³¹. Det, som skete ved denne officielle ophævelse af liglavet, var vel egentlig blot dette, at ligbæring uden for lavet ophørte. Årsagen hertil kan have været, at mestrene ikke under handskemageriets opgangsperiode kunne afse tid til ligbæring uden for lavet, og at dette heller ikke behøvede de dermed forbundne ekstra-indtægter.

Handskemagerlavet fortsatte sin egen private ligbærervirksomhed, og omkring 1770 betalte nye mestre stadig bidrag til »ligfærten«.

Handskemagersvendenes sammenslutning

Det i en periode talstærke handskemagerlav har også omfattet et anseeligt antal svende, og svendene dannede deres egen organisation. Hvornår dette er sket, vides ikke. Der foreligger efter svendene ingen bøger eller andre skriftlige kilder af betydning, og kendskabet til svendene er derfor begrænset til få spredte træk. I 1696 var handskemagersvendenes »laug« en realitet, ja havde måske endda været det i nogen tid. Fra dette år skriver sig »laugets« velkomst. Når udtrykket »laug« her anvendes om svendenes sammenslutning, skyldes det, at dette udtryk forekommer i velkomstens indskrift, og dette tilfælde er det eneste, hvor svendenes sammenslutning nævnes ved navn.

Selv om handskemagersvendene ikke har efterladt sig indskrivningsbøger, er det dog muligt tilnærmelsesvis at danne sig en forestilling om deres antal. Skemaet over indskrevne læredrenge viser, at der f. eks. i tiden 1680—1699 blev indskrevet 76 læredrenge, og eftersom de to sæt fortegnelser over henholdsvis ind- og udskrevne læredrenge er nært sammenfaldende, må der være uddannet et nogenlunde tilsvarende antal svende.

Så talrig en svendeforsamling, som handskemagersvendenes »laug« må have været, har uden tvivl overfor mestrene kunnet hævde deres synspunkter med en vis vægt. Da sagen om sypigerne blev rejst i 1746, skete det på sven-
denes foranledning.

Man skal næppe lægge noget særligt i ordet »laug«, som handskemagersvendene selv brugte. Den 19. januar 1767 blev Michel Christensen »frikendt« som svend, og det tilføjes, at han »maa andtages af Svenene til deris Rættighed«³². Det var mestrene alene, der efter loven havde »lavsrettigheden«, og når vendingen bruges om svendene, skyldes det blot tidens sprogbrug. Svendenes »Rættighed« må betyde sven-
denes sammenslutning.

Lige som det er sven-
denes velkomst, der giver den tidligste underretning om »lauget«, er det den samme kilde, der giver sven-
desammenslutningens sidste sikre datering. Et af velkomstens skilte har indskriften »1829 . . . I Enstrøm Aaltgesel«, og derefter hører man intet mere om handskemagers-
denes sammenslutning.

Feldberedernes lav

Den gruppe af skindarbejdere, der går under navnet feldberedere, hører til de yngre håndværk, som efterhånden havde udskilt sig, og som især karakteriseredes ved deres måde at garve skind på. Feldberederne var sems-garvere, d. v. s. de beredte deres skind med fedtstof¹.

Feldberederne var forholdsvis få i tal, men der opstod dog feldberederlav i en lang række byer. Hvornår det første danske feldberederlav er oprettet, vil vanskeligt kunne siges. Lavet i Assens skal være oprettet 1555², men man vægrer sig ved at tro, at dette lav fra en mindre provinsby skulle have været det første.

I året 1679 ansøger feldberederne i Danmark og Norge om lav, og blandt de ansøgende byer nævnes også Randers³. Regeringens almindelige Feldbereder-Laugs-artikler blev underskrevet af kongen den 6. marts 1686, og fire måneder senere oprettedes feldberederlavet i Randers. Randers-lavets protokol, 1686—1859, giver besked om lavets oprettelse og indeholder i store træk dets historie indtil 1859. Om lavets oprettelse hedder det:

»Anno 1686 Den 5. Jullij Er det Erlige og Loulige Feldbereder Laug wedtaget, og Indrettet vdi Randers, Effter Hans Kongl. Mayst. Aller-naadigste forordning af dato 6. Martij sist afuigte, huor Effter En huer sig Allerunderdannigst hafuer at Rette og forholde. Ofuerste Bisider Er Jens Pedersen Karmarch⁴. Samptlig Laugsbrødere, som Lauget hafuer wedtaget Erre Oldermænd, som af Borgemester Och Raad er forordnit Peder Therschelssen Feldbereder, De andre Laugsbrødere Erre Anders Therschelssen, feldbereder, Folmer Christoffersen, feldbereder. Des for uden er udi Lauget indtagen Laurids Christensen og Jacob Jenssen, feldberedere, som hafuer wondet deris borgerskab og schal være Laugsbrødere med de andre dog og med saa schiel, de inden Martinij fremvisser deris rigtig Lærebrefue, om det af nogen paaforordis, Och saa som de bege tuende og sidste deris borgerskab hafuer taget, Och begge paa Een tid udi Lauget er indtagit, Er Af-handlet, sluttit og aftaldt, at de som sidste udi Laugit, effter deris borgerskabs dato, schal betiene Lauget, og der med Effter Vedtegt, ordentlig om-gaaes saa som der er faa udj Lauget, at den Eene schal betiene det Een gang, og den anden Een anden gang Thid effter anden, skulle ded og

hende sig, at nogen af parterne iche deris Lærebref Inden foromrørte tid, fremvisser, daa den som med slig beuissning vedblifuer at suare til old Laugs Rettighed, og Mesterstychen, saa uit Kongl. forordning og Louen angaar.

Dette er saaledis sluttit og samtycht aff Ofuerste Bisidder Sampt de fleste Laugsbrødre. Testeer ieg Underschreffne Die ut Supra

Jørgen Madsen⁵«.

Derefter følger de kongelige forordninger om lavene af 23/12 1681, forordninger om håndværkssvende og drenge samt Feldbereder-lavsartiklerne af 6. marts 1683. Protokollen, der har været gennemdraget, er forsynet med rådstuens segl.

Ved oprettelsen i 1686 havde feldberederlavet som angivet fem mestre. Lavets protokol viser en mindre og noget ujævn tilgang af mestre til lavet. Fra 1710—29 bliver ingen mestre optaget, men til gengæld indskrives der 8 nye mestre i tiden 1730—39. I 1735 var der 7 feldberedere i lavet⁶, og det samme tal nævnes 1767⁷.

Hen mod 1780 trak det op til krise i feldberederlavet. Den 17. marts 1779 var der lavssamling hos mester Friderich Engel Kindt, og lavets overbisidder, borgmester Carøe, var til stede. Anledningen var, at den forrige oldermænd, Christopher Wilhelmsen, var rejst til Århus uden at aflevere laden og gøre regnskab. En anden mester, Bent Jonsøn, var netop død, og nu var der kun to mestre tilbage i lavet. — Denne nedgang i mesterantal var følgen af den ringe tilgang i årene 1760—79, da kun 3 mestre blev indskrevet. Heraf var en bosat i Norge.

Men et så ringe antal mestre var en trusel mod lavets fortsatte beståen, og de to sidste lavsmestre havde derfor, støttet af borgmester Carøe, overtalt frimester og tidligere lavsmester Johan Hansen, til atter at indtræde i lavet. Johan Hansen havde fået særlige privilegier og behøvede ikke lavets støtte, men han bekvemmede sig dog til atter at indtræde på den betingelse, at »lauget vil herefter leve rollig og fredelig«, — og han modtog valget som oldermænd for de følgende to år. Feldberederlavets beståen var sikret, men i de første årtier derefter holdt mesterantallet sig endnu nede på det mindst mulige.

I året 1801 var der stadigvæk kun 3 feldberedere i Randers⁸. Efter lavets protokol var der 1820 6 mestre og i 1851 var der 7. Med 1858 er den endelige nedgang i feldberederlavet begyndt. I dette år var der 6 mestre, og ved lavets ophævelse 1875 var der kun to mestre samt en mesterenke tilbage i lavet.

Skønt feldberederne som håndværkergruppe udgjorde et ret beskedent antal, var det ikke enhed — og som følge deraf ej heller altid enighed — der prægede dette håndværk. Feldberederlavene bekendte sig til forskellige »vandringsskaber«, og disse var ikke velvilligt indstillet over for hinanden. I alt nævnes der 7 vandringsskaber, der efter navnene at dømme må stamme fra Tyskland. De danske feldberederlav var enten reiniske eller beutelske (= landstædter), og de reiniske regnedes for de fineste⁹.

Det kunstige skel, som de to vandringsskaber havde sat mellem danske feldberedere, var ofte ensbetydende med indbyrdes strid. Hvis en reinisk svend havde arbejdet på værksted med en beutelsk, måtte han lade sig »straffe for laden«, før han atter blev godtaget blandt de reiniske. Da de københavnske feldberedere, der var reiniske, ved en højesteretsdom blev tvunget til at optage en beutelsk mester fra Odense i deres lav, blev deres i forvejen dårlige økonomiske tilstand yderligere forringet. For de reiniske svende var dette en plet på lavets ære, og resultatet blev mangel på arbejdskraft.

Det københavnske feldberederlav bestod i 1733 af kun fire mestre, og hvor meget nu lavets påståede dårlige tilstand har haft sin rod i de reinisk-beutelske modsætningsforhold, så var det de københavnske forhold, der var anledning til regeringens forsøg på at bringe de danske feldberedere ind i et gnidningsløst fællesskab. Forordningen af 29. januar 1734 kundgør, at herefter skal alle danske feldberedere samles under ét. Både reiniske og beutelske feldberedere skal lade sig indskrive i det københavnske feldberederlav¹⁰.

Og hvorledes virkede så denne forordning uden for København? Feldberederne i Århus var beutlere, og de protesterede kraftigt, da den nye ordning på dem virkede som en københavnsk fidus. De militære leverancer gik ofte til lavene, der så fordelte arbejdet mellem mestrene, og når det københavnske lav herefter alene modtog de militære bestillinger på garvet skind, kunne det blive nok så god en forretning for de københavnske feldberedere og en mindre sikker for alle andre. Hertil kom, at de reiniske svende — trods den påbudte enhed — alligevel ikke tog arbejde i det beutelske Århus¹¹.

I Mariager havde de beutelske mestre fulgt forordningen og givet sig ind under det københavnske lav. Men hvad skulle det hjælpe? Når svendene fra Mariager kom til lavet i Randers, der var reinisk, blev de stadig straffede for laden, inden de kom i arbejde¹². Feldberederne i Randers holdt sig altså ikke helt den kongelige forordning efterrettelig. Feldberederlavets protokol

meddeler intet herom, og eventuelle andre aktstykker, der kunne have fortalt om feldberederlavets reaktion på forordningen, kendes ikke.

Antallet af feldberedermestre, der blev indskrevet i lavets protokol (i tiden 1685—1859 ialt 58), tyder ikke på konkurrence fra det københavnske lav, tværtimod. Feldberederlavet i Randers var selv et reinisk lav, og mestrene her trængte næppe til at blive stivet af udefra. I de nærmeste årtier efter forordningen var tilgangen langt over gennemsnittet, og det er først i disse år tilgangen fra andre byer viser sig.

Af de indskrevne mestre var 19 % bosiddende i andre jyske byer samt Norge: Viborg 2, Skive 2, Hobro 1, Mariager 2, Sæby 1, Ebeltoft 1 og Norge 2. — Dette er usædvanligt, og noget af forklaringen kan vel nok ligge i, at Randers-lavet gennem sin reiniske tradition havde et særlig godt omdømme.

Fra omkring 1860 er det lavets regnskabsbog, der fungerer som lavs-protokol.

Endnu er der så mange feldberedere i Randers, at lavet kan holdes i live, men dets virksomhed er blevet stærkt forenklet.

Den 6. januar 1875 var der lavssamling, — og dette blev lavets sidste handling. I stedet for at betale bidrag, blev man enige om at udtage de penge, som var indsat i sparekassen, og få dage senere

»udtoges af Feldbereder Lauget, som bestod af Bierrings enke, Lyngaae og Joh. Hansen, som da vare De, hvorefter Lauget bestod — De i Sparekassen værende 170 rd., som med Renterne beløb sig til 180 r. 3 mk, hvilke 180 r 3 mk tilligemed 3 r 2 mk, som var i Kassen beløb sig til 183 r 5 mk. Disse bleve deelte i 5 lige dele saaledes, at Bierrings Enke, Lyngaae og Kone og Joh. Hansen og Kone hver fik $\frac{1}{5}$ Deel, hvormed Lauges Kassen er ophævet. Men da det var alles Ønske, at bevare Lauges Kasse eller Lade, blev det bestemt, at Den skulde opbevares i det Huus hos J. Hansen, hvor den har været de sidste 20 aar og skal den efter hans Død tilhøre Feldtbereder Lyngaae.

Th. M. Bjerrings Enke — Joh. Hansen — B. I. Lyngaae — Lauget er saaledes hævet efter at have bestaaet siden 1686, altsaa henved 200 Aar.

Randers, d. 14de Januar 1875«¹³.

Feldberedernes ligfærd

Også feldberedernes lav har fungeret som begravelseskasse, men hvornår denne funktion er begyndt, kan ikke oplyses. Den første gang man i lavets bøger hører om et begravelsesbidrag, er den 21. juli 1828, da der gives 5 rd.

til feldberedersønnen Niels' begravelse. I 1845 vedtog lavet, at der skulle gives 10 rd. til hvert lig, mand eller kone, og senere forhøjes denne takst.

Hen mod lavstidens afslutning gik feldberederlavet mere og mere over til at virke som begravelseskasse. Indførelserne i lavets bøger handler for størstedelen om betaling af tidepenge og udbetaling af begravelseshjælp, og den 6. januar 1862 blev der betalt tidepenge »som fra nu af overgaar til Ligkassen og skal for fremtiden tilhøre Dem«. Lavet må altså have haft en særlig »ligkasse«, der fortsætter sin virksomhed, — og den egentlige »lavs-kasse« bliver ophævet.

Da lavet samledes sidste gang, den 6. januar 1875, var det for at »erlægge bidrag til Ligkassen«, — og som sådan endte feldberederlavet sine dage.

Feldberederlavets ligkasse havde som formål at betjene lavets egne medlemmer. Det ses aldrig, at der udbetales begravelseshjælp til udenforstående, og der er heller intet, som tyder på, at der under feldberederlavet skulle være oprettet et selvstændigt ligfærdslav med egne bestemmelser.

Feldberedersvendenes lav

En udateret notits fra omkring 1840 i feldberedernes protokol siger, at »Knud fra Randers har Rigtig betalt det hand var skyldig for at komme under vorres Svennelaug«. Dette tilfælde er det eneste, hvor udtrykket »svendelav« eller andet udtryk for svendeorganisation overhovedet anvendes. Fra svendene selv er intet efterladt, som kunne fortælle om en særlig svendesammenslutning, hverken bøger, andre papirer eller lavsinventar.

Ganske vist var antallet af beskæftigede i feldberederhåndværket ikke overvældende stort, og tilgangen af læredrenge forholdsvis lille, men det ville være usædvanligt, om ikke svendene — selv om de var få — havde dannet en eller anden form for sammenslutning, og man tør godtage den udaterede oplysning som et sikkert tegn på svendeorganisation.

Det almindelige indtryk fra feldberederlavets bøger er i øvrigt, at mestre og svende er ret nært sammenknyttede i lavet. Svendene deltager ofte i lavets sammenkomster — i hvert fald indtil ca. 1760. Efter denne tid ser det ud til, at mestrene alene holder lavssamling.

Hattemagerernes lav

De danske hattemagerlav har kun været få i tal; dette håndværk havde så få udøvere, at lav kun blev oprettet i de større byer, og det almindelige er, at lavenes oprettelse falder i tiden efter 1680. Hattemagerne i København og Køge har dog vistnok haft skrå noget tidligere¹.

Hattemagerlavet i Randers skriver sig fra 1688. Lavets første protokol fra 1686² er autoriseret på rådstuen med gennemdragne blade og Randers rådstuesegl bagest i bogen. Den første indførelse handler om lavets indrettelse og er underskrevet af byens magistrat.

»Anno 1688 den 1 October Var nærværende udi Randers Raadhuus, Søfren Andersen borgemester Jens Pedersen og Thommas Pedersen Karmarch Raadmand, Hvor Helst daa for Retten Er fremkommen Effterschrefne Dannemænd, Nemblig Niels Ebbesen, Mortten Thommesen, og Rasmus Rasmussen Hattemagere som gaf til Kiende at de var begierende, at Eet Hattemager Laug Her paa stedet kunde vorde opretted, Mend Saa som Niels Gramb Hattemacher her ibm. iche Endnu Hafde vondet sit borgerschab, forregafue at ville tage hannom udi derris Laug, Saa snart hand hafde tagit borgerschab, og Hand det af dennom begierendis vorder, Og Er Ellers effter Hans Kongel. Mayest. Allernaadigste om Laugene Udgangne forordning beschichet til Olderland Rasmus Rasmussen Hattemager Som med sine Laugsbrødere sig Effter aller Høyeste bemelte Hans Kongl. Mayestæts naadigste om Laugene, Udgangne forordning saa uit det dennom anrører Vedbørligen Hafuer at comparere og forholde i Agttagende, at i denne Laugs bog og vorder Indschrefuen Alt Huis med Rette schee bører. Huor Effter vedkommende Kand viide dennom at Rette og forholde

Randers Raadhuus ut supra,

Søfren Andersen Jens Pedersen Thomas P. Karmarch«.

Egen Haand

Herefter følger en afskrift af de almindelige hattemagerartikler af 10. maj 1685.

Lavets protokol nævner altså kun tre mestre i forbindelse med lavets oprettelse, og flere har der sikkert ikke været i lavet i den første tid. Antallet har vel været det mindst mulige, for at et lav kunne oprettes, og måske har det knebet med at opnå magistratens godkendelse, thi det anføres, at mestrene er villige til at modtage hattemager Niels Gram i lavet, så snart han har fået borgerskab i byen. — Niels Gram blev nu ikke indskrevet i lavet før 1709, og adskillige andre mestre blev indskrevet før ham.

Hattemagerlavet blev aldrig noget talstærkt lav. Fra lavets oprettelse i 1688 og til dets ophævelse, 1868, blev der indskrevet ialt 54 mestre. 1735 talte lavet 8 mestre³ og 1801 var tallet gået ned til 4⁴. En lavsbeslutning af 15. oktober 1845 er underskrevet af 8 mestre⁵, og det samlede mesterantal når næppe nogensinde op over en halv snes.

Hattemagerlavet omfattede hattemagerne, og ingen anden håndværker ses at have været optaget her.

Da lavet blev oprettet 1688, kaldtes det »Ett Hattemager Laug«, og i lavets to segl lyder indskriften »HATMAGER LAVS SEGEL I RANDERS«. »Hattemagerlauget« må altså have været lavets officielle navn, men ikke desto mindre ser man i slutningen af det 17. århundrede ofte ordet »filtmager« anvendt. Mester Rasmus Rasmussen kaldes 1692 hatmager, og 1696 skrives han som filtmager. Den 29. oktober 1688 bliver en læredreng indskrevet i lavsbogen. Han giver sig i lære hos hattemager Rasmus Rasmussen, men skal lære »det ærlige filtmager Haandværk«. Ordet filtmager forekommer efterhånden sjældnere, men går først sent helt af brug. På et svendebrev fra 1846 står endnu »Fildt- og Hattemager-Amt i Randers«⁶.

Benævnelsen filtmager kendes sikkert i alle danske hattemagerlav, og der ligger i dette ord en hentydning til visse sider af hattemagerens arbejde. Hattemageren var oprindeligt også filtmager, d.v.s. han gennemførte selv hele arbejdsprocessen fra råproduktet uld til den færdige hat⁷.

Hattemagerens erhverv havde fra gammel tid i Europa været delt i to lejre: *Filtmagere* og *hutmagere*. Denne adskillelse beroede på en forskel i arbejdsgangen, idet filtmageren valkede hatten i hænderne, men hutmageren brugte fødderne. Filtmagerne, der regnedes for de fineste, hørte bl. a. til i Danmark, og når filtmagernavnet forekommer så ofte her, som tilfældet er, hænger det naturligvis sammen hermed⁸.

At der kunne være skarpt skel mellem filtmagere og hutmagere fremgår af en sag i det københavnske hattemagerlav fra 1742. Hattemagerne i Kristiania, der var hutmagere, søgte om optagelse i det københavnske lav, hvis mestre var filtmagere, — men en sådan optagelse kunne aldeles ikke

finde sted. Følgen kunne nemlig blive, at de københavnske svende ville forlade lavet, og at læredrengeenes stilling ville blive stærkt forringet: alt i alt en svækkelse af hattemagerlavet⁹. En hutmagersvend kunne have besvær nok med at få arbejde hos en »filtmager«, men i øvrigt ser det nu ud til, at de københavnske mestre har beskæftiget også hutmagersvende.

Randers-lavets efterladte papirer fortæller intet om modsætninger mellem filtmagere og hutmagere, men hattemagerne i Randers har beskæftiget såvel filt-mager- som hutmagersvende. De få oplysninger, der kan gives herom, vil fremkomme i et følgende afsnit om svendenes sammenslutning.

Det danske hattemageri har i det 18. århundrede nydt en vis anseelse, og jyske hatte skal i første halvdel af århundredet have været udført til Norge i stor mængde¹⁰. De jyske hatte kom dog aldrig til at spille en rolle — hverken økonomisk eller på anden måde — der tilnærmelsesvis svarede til handskernes.

I det store og hele gik det med hattemageriet, som det gik med handskemagervirksomheden. I løbet af det 18. århundrede gik hatteproduktionen ned, for en stor del af de samme årsager, som lå til grund for handskemageriets nedgang, og midlerne til en forbedring af forholdene måtte naturligvis også blive de samme.

Ligesom handskemageriet kom hattemagerens virksomhed ind under begrebet »forlagt håndværk«¹¹. Salg og eksport skal have været besørget af købmændene, men det er praktisk talt intet, man hører om forholdet mellem hattemager og købmand. En gennemgang af nogle skifter efter hattemagere fra det 18. århundrede har vist, at hattemagerne i almindelighed ingen gæld havde, men heller ingen formue af betydning.

Regeringens bestræbelser i slutningen af det 18. århundrede på at op- hjælpe handskemageriet har ikke været et isoleret fænomen, og da kom- mercekollegiets medlem, August Hennings, i 1779 foretog en rejse i Jylland, var det for at sætte sig ind i de jyske erhvervsmæssige muligheder i videre forstand. August Hennings undersøgte på sin rejse også hatte- magerens forhold i Randers og Viborg. Hattemagerne er småhåndværkere, siger han, de har ingen svend, eller måske blot en enkelt samt en læredreng. Hattemagerne selv har ikke midler til oparbejdelse af forlag.

August Hennings mener, at hattefabrikationen kunne ophjælpes, når blot en formuende købmand med kendskab til udenlandsk handel ville påtage sig den fabrikmæssige organisering og sætte penge i forlægget¹².

Hattemagerlavets protokol viser, at i tiden 1760—1779 blev der kun ind- skrevet en ny mester. Vel var tilgangen til lavet aldrig særlig stor, og den

omtalte nedgang kan have beroet noget på tilfældigheder; men hovedindtrykket er, at faget befandt sig i en nedgangsperiode.

Hvorvidt August Hennings' tanke om forlagsmæssig støtte fra en formuende købmand satte frugt, vides ikke. Hattemagerfaget klarede sig igenem, og lavet kunne i de følgende år notere en forholdsvis stor tilgang af mestre. I årene 1820—1840 blev der indskrevet 13 nye mestre i Hattemagerlavet.

Hattemagerfaget blev vel trængt af konkurrence udefra, men på hjemmemarkedet var der stadig behov for hatte, og i Randers var der ingen fabrik, der gjorde det af med det gamle håndværk, således som tilfældet var hos handskemagerne.

Hattemagerlavet i Randers fungerede i nogen tid efter den frist, der var givet ved næringslovens indførelse 1857. Den 11. marts 1868 holdt lavet sin sidste samling på rådstuen i overværelse af byens magistrat for »efter derom tagen bestemmelse og dertil erhvervet allerhøjeste Sanction at ophæve det her værende Hattemagerlaug«¹³. Der var på dette tidspunkt 5 mestre i lavet.

I sin sidste beslutning har hattemagerlavet draget omsorg for, at dets få ejendele ikke blev spredt for alle vinde. Indførelsens sidste ord lyder: »Nærværende Protocol tilligemed nogle Papirer og andre værdiløse Gjenstande nedlagdes i Laugsladen og afleveredes tilligemed denne til Magistraten til Opbevaring i Raadhusarkivet, og blev Randers Kjøbstads Hattemagerlaug dermed erklæret hævet«.

Til bekræftelse underskrev fire magistratsmedlemmer samt mestrene T. Hammershøj, H. C. Thorup, Wolbye og H. Brandes.

*

I hattemagerlavets protokol oplyses intet om begravelsesforhold hos mestrene. Man må formode, at hattemagerens eget lav ikke har virket som begravelseskasse, og at mestrene har søgt optagelse i andre liglav.

Hattemagersvendenes lav

Således kaldes hattemagersvendenes sammenslutning, og under denne betegnelse skal følgende beskrivelse gennemføres.

Indførelserne i lavets bøger fra den første tid omhandler såvel mestres som svendes forhold, uden adskillelse. Men svendene har naturligvis haft deres egne behov, og tidligt ser man en tendens til særlig svendesammenslutning. Den 15. august 1690 var der lavssamling, og det vedtoges, at

»Efter denne Dag (skal) Suennes tidepenge udi deris egen Bøsse og Mester-
nis udi den anden bøsse«¹⁴. Iøvrigt er der efter lavets bøger ingen mærkbar
sondring mellem mestre og svende, der alle deltager i lavets samlinger.

Hattemagersvendene har kun været få i tal; men det skulle ikke vare
længe, før de helt udskilte sig og dannede deres egen sammenslutning:
Hattemagersvendenes lav. »Adkomstdokumentet« til denne svendenes »ret-
tighed« er den første side i svendenes lavsbog, hvor der står følgende:

»Denne Bog haver Hattemager Svennene Samptlig her i Randers Ladet
Bekaaste og indrette udi Dette Aar 1719 Dend 29de April. Huorudi efter
denne dag Kiendes af Os og efterkommere Indskreven, Huad Indtegt og
Udgift som Her ved Lauget modtages og Udgives og er Samme Bog be-
kaasted af Disse Svenne

Skaffer Jørgen Mortensen, Johan Gløclein, Erich Jensen,
Niels Christensen Waar, Hans Jørgensen Franch«.

På følgende side står: »Her foruden Haver Vii og saa til Laugets Bæste
endnu ladet bekaaste for Os og Efterkommere et Zignet tillige med en Bøsse
og Blickhorn med Futral«.

»Denne Bog er Hattemager Suennes Laugs Bog«, står der forrest i sven-
denes protokol, og dennes indrettelse har været den handling, der kund-
gjorde, at nu havde hattemagersvendene oprettet et lav. Lavet blev oprettet
af svendene selv, men det er sikkert sket med mestrenes billigelse. Lav-
bogens blade har ingen gennemdragnings, og bogen er ikke forsynet med
byens segl. Magistraten har altså ikke taget stilling til oprettelsen af sven-
denes lav.

Hattemagersvendenes lav var nøje knyttet til mesterlavet, som det var
underlagt. Når der blev valgt ny oldermand til mesterlavet, holdt også
svendene »lavsflytning«. Svendenes lade førtes til den nye oldermands hus,
der undertiden kaldtes »kroen« eller slet og ret »vort lavshus«.

Under behandlingen af hattemagermestrenes lav er det omtalt, at der fra
gammel tid bestod et modsætningsforhold mellem filtmagere og hutmagere,
men at der dog ikke i Randersmestrenes bøger findes antydning af sådanne
modsætninger, — og dette til trods for, at hattemagerne i Randers har be-
skæftiget både filtmager- og hutmagersvende. Dette forhold kan næppe
have medført større problemer, og først efter 1850 foreligger en sag, som
svendelavet måtte tage stilling til.

Den 17. januar 1853 meddeler filt- og hutmagersvendene i Altona, at
samtlige svende af faget i denne by har sluttet sig sammen og nu udgør én
organisation. Brevet er stilet til svendene i Randers og Ålborg, og nu

anmoder man svendene i disse byer om at foretage en lignende sammen-slutning¹⁵.

Ifølge påtegning på samme brev er anmodningen sendt videre til »Aalborg Amt«, formentlig svendelavet, — men svendene i Ålborg og Randers kan ikke tage nogen bestemmelse, før de har tilskrevet lavene i København og Odense og hørt deres mening.

De anvendte kilder siger intet om sagens videre forløb, og en endelig afgørelse er ikke indført i svendelavets protokol. En notits i bogen, dateret 13. november 1854, er muligvis et resultat af brevet fra Altona. På denne dag blev det vedtaget, »at de i Arbejde staaende Hutmagersvende fra dato skal betale til Sygebøssen Lige som Filtmager Svendene og i Sygdoms tilfælde da at nyde samme understøttelse som Filtmagersvendene«. Hutmagersvende, der fik arbejde i Randers, har åbenbart været ringere stillet end deres fagfæller, filtmagerne; men det antydes, at der hen mod lavstidens ophør sker en ligestilling.

Svendelavets ophør falder nøje sammen med mesterlavets, og ophørsdatoen sættes ligeledes her til den 11. marts 1868. Svendelavet var allerede længe forinden mere og mere blevet en sygekasse, ja, sygeforsikringen var vel til slut blevet svendelavets alt overvejende funktion. Ved afslutningen ophævede man »den for Svendene i Hattemagerlauget hidtil bestoende Sygekasse«, hedder det bl. a. i lavsbogens sidste indførelse.

Da hattemagersvendenes lav blev ophævet, skete det — ligesom hos mestrene — på rådstuen i magistratens overværelse. Hvis mestre og svende ikke har holdt en sidste fælles samling, må der på anden måde have været en nær forbindelse mellem de to organisationers opløsning. Den sidste indførelse i de to lavsbøger har enslydende vendinger, og de afsluttende linier, der overdrager lavsgegenstandene til rådstuens omsorg, er ord til andet de samme.

Bagernes lav

Brød har fra gammel tid været en vigtig del af menneskers næringsmidler, og tidligt i historien ser man da også, at brødbagningen har såvel regeringens som de lokale myndigheders særlige bevågenhed.

I stadsretten for Randers, dateret 12. august 1444 hedder det: »Om Baggeren. Er dett saa, att Baggeren will Eij bage brød, som tiden tilsiiger oc som borgemester oc Raadt beffaler første tiid hand vorder kierdt (klaget), Daa er brødet forbrut . . .«¹

Magistratens kontrol med bagerne giver sig endnu tydeligere til kende i den gamle Randers bylov fra året 1609². For det første skal bagerne bage brød efter »recessens lydelse«³, og den, som ikke betaler borgerskat til byen, må ikke bage brød til salg. Enhver, der vil bage brød til salg, skal have til-ladelse dertil af magistraten. Endvidere er der i kapitlet »Om brød att bage« givet en nøje anvisning på, hvor meget grovbrød skal veje, afpasset efter kornprisen.

I recessen af 1643 hedder det, at borgmester og råd i købstæderne hvert år skal forordne »tvende af deris middel« til at taksere og fastsætte prisen på visse fødemidler, bl. a. brød⁴, en bestemmelse, der går igen i Chr. d. V's Danske lov. At magistratens kontrol med brødpriiserne i hvert fald ikke var mundsvejr ses tydeligt senere. I 1734 nævnes til byens bestillinger bl. a. som »Brødbagnings Inspekterur Jens Nielsen Kræmer og Christen Madtzen Welling«⁵.

De to brødbagningsinspektører for året 1750 havde som følge af stigende kornpriser fastsat højere priser på brød. Deres forslag blev indsendt til magistraten, der senere udsendte cirkulære om priserne på brød i Randers. Både for 1750 og det følgende år ses det, at magistraten nøje følger brødbagningsinspektørernes forslag⁶.

*

Som man kunne forvente, hører bagerlavene til de tidligt opståede lav. Den første håndværkerskrå, der nævnes i Camillus Nyrops samling, er skrå for bagersvendene i København, 1403, og som nr. 8 i rækken følger skrå for bagerne i Slesvig, 1418.

Det er dog kun få middelalderlige bagerskråer, man har kendskab til. Århus-bagernes ældst kendte artikler er dateret 1621, og dette lav blev fornyet og konfirmeret af borgmester og råd i 1664⁷.

I Randers-byloven af 1609 står i kapitlet om bagerne: »Oc skulle dj haffue dieris laug oc oldermannndt, paa dett dett kunde gaa ordentlig till«⁸. Byens egen lov indeholder altså en bestemmelse om, at der i Randers skal være et bagerlav.

Der er da heller intet i vejen for, at et tidligt bagerlav kan have eksisteret i Randers. Det kan være forsvundet, f. eks. da Chr. d. IV op-hævede alle lav i 1613, — og al bagerlavstradition kan være glemmt, da et nyt lav blev indrettet over 100 år senere. Men eet står fast: bortset fra bylovens påbud, kender man intet til et bagerlav i Randers i 1600-årene. Hvad bagernes antal angår, kunne der nok i byen have været basis for et lav. I 1580-erne nævnes ialt 6 bagere, og i årene 1635—1657 havde byen 8 eller 9 bagere⁹.

Bagerlavet i Randers blev oprettet 1726, og dette lav er det eneste af Randers-lavene, der havde egne, af kongen konfirmerede lavsartikler. Hvor initiativet til oprettelsen af dette lav er opstået, kan ikke siges med sikkerhed, men det er rimeligvis hos bagerne selv. I magistratens kopibog er i begyndelsen af året 1725 afskrevet et bønsskrift til kongen fra bagerne i Randers¹⁰. De 7 bagere i byen bønfaller i tidens underdanige stil den »Stor-mægtigste Monarch« om »at motte nyde Et Bagger Amt oc laug her i Byen . . .« Som motivering for ansøgningen anfører bagerne, at de på forskellig måde hindres i deres næring: Indenbys folk af andre professioner bager og sælger brød; og folk, der bor uden for byen, indfører brød til salg.

Den 12. februar 1725 beder stiftsbefalingsmand v. Plessen magistraten i Randers udtale sig om bagernes bønsskrift, og en erklæring foreligger 3 dage senere.

Det må åbenbart have været tiltrængt, at få orden på bagerforholdene i Randers. Byens magistrat benytter lejligheden til at beklage sig over den slette brødbagning, som endog skal være ringere end i andre købstæder. Ikke alene er brødet dårligt, men det holder ikke den befalede vægt og er altså for dyrt. Alt dette skyldes de mange fuskere i faget. Dernæst fastslår magistraten, at man ikke kan give bagerne tilhold om at bage brød efter lavsartiklerne, så længe de ingen artikler har, — og til slut anbefaler man varmt, at der må blive givet lavs-privilegier til de syv bagere.

Magistraten tager eet forbehold: Såfremt de syv bagere ikke kan overkomme byens nødvendige grovbrødsbagning, vil man anse det for gavn-

ligt, om magistraten kan anordne de 3-4 bedste grovbrødsbagere til at bage godt grovbrød, ikke mindst af hensyn til fattigfolk¹¹.

Afgørelsen falder knapt to måneder senere. Først i april modtager magistraten i Randers en skrivelse fra kancelliet, dateret 6. april 1725¹². Det hedder her »at Bagerlaugs Rettighed eragtes at være Byen gavnligt for derved at faa afskaffet dend slette Brødbagning tillige med den ringe Vegt og store Priis...« Det tilholdes magistraten i Randers at indrette lavs-artikler for bagerne der i byen.

Bagerlavets artikler blev underskrevet af kong Frederik den IV, 25. januar 1726. Selve dokumentet findes ikke og må anses for at være gået tabt, men artiklerne er trykt i en samling, indeholdende *De Kongelige Laugs Artikler, som til Aarets Udgang 1730 allernaadigst ere udsædte*...¹³

Det var altså magistraten i Randers, der udformede bagerlavets artikler. Taget i store træk er disse artikler en gentagelse af de almindelige bagerlavs-artikler af 23. juni 1683; men der er små forskelle, idet Randers-artiklerne er præget af lokale forhold, og et enkelt nyt moment er føjet til.

Indledningen til Randers-artiklerne er lidt forkortet, og det siges her udtrykkeligt, at artiklerne gælder for bagerne i Randers. »Forbrudt brød« og pengebøder skal i de oprindelige artikler komme *børnehuset*¹⁴ til gode, i Randers-artiklerne skal dårligt eller »forbrudt« brød gives til de fattige, og pengebøder skal gå til reparation af byens brøstfældige rådhus¹⁵.

De oprindelige artikler indeholder en bestemmelse om »De som bager Peber-Kager og deslige«. Det indskærpes her, at disse bagere ikke må bage nogen som helst anden slags brød til salg. Denne bestemmelse er udeladt i Randers-bagernes artikler.

Magistraten havde i sin erklæring af 15. februar 1725 til stiftsbefalingsmand v. Plessen antydnet, at det ville være formålstjenligt, om den kunne have hånd i hanke med grovbrødsbagningen. Dette ønske har det sikkert ikke voldt vanskeligheder at få gennemført. Magistraten havde jo selv fået overdraget at udforme lavs-artiklerne, og som nyt og selvstændigt punkt er der i Randers-artiklerne indføjet en bestemmelse om, at magistraten i givet fald kan udnævne 4 eller 6 af de bedste grovbrødsbagere, som »skal komme Byen til Hielp«, hvis lavsbagerne ikke kan overkomme at forsyne borgerne med brød¹⁶.

Aktstykker, der viser enkeltheder omkring udformningen af Randers-bagernes lavsartikler, kendes ikke. Men efter alt at dømme har magistraten i Randers fået sit forslag helt eller næsten uanfægtet igennem.

Efter artiklernes anerkendelse fulgte lavs-protokollens indrettelse. Den

skindindbundne folio's 146 blade er gennemdragne, og bogen har bagest været forsynet med et segl, sikkert magistratens. Øverst på første side indledes protokollen med følgende ord: »Udi dend Hellig Trefoldigheds Navn, er denne bog af samptlig Bagerne udi Randers bleven jndrettet til en Laugs Protocol som bestaar af 146 Nummererede og forseglede Blade, siger hundred Førretive og Sex Blade, udi anledning af Hands Kongl. May'ts til Bagerne sammesteds allernaadigst med Deelte Privilegier, hvilke bestaard af følgende indhold . . . «

Herefter følger en afskrift af Randers-bagernes lavsartikler, der ord til andet er en gengivelse af de trykte. Der forefindes enkelte unøjagtigheder, såsom ændret stavning af enkelte ord, men disse forskelle er ganske uvæsentlige.

Lavsprotokollens autorisation slutter: »Efter forskrevne Privilegier og Bager Laugs Articler befindes at være efterskrevne Bagere udi Randers, Nemlig:

1. Oldermænden Mads Pedersen
2. Claus Andersen
3. Anders Rasmussen
4. Jacob Rittov
5. Hans Baltzersen Knøpfenagel, og
6. Eggert Albrecht

Hvilcke her med som rette Bagere sig forsvarlig haver at forholde og saaledes Denne Laugs Protocol for dennem af Magistraten indrettede, paa Randers Raadstue, Onsdagen d. 9de October: Ao 1726

R. Holmer¹⁷ J. Budtz¹⁸ C. F. Eggers¹⁹.

Bagerhåndværket i sig selv indtog jo en særlig stilling blandt håndværk. Enhver erfaren husmoder kunne bage brød, og en egentlig »faguddannelse« var altså ikke nødvendig for at kunne gøre fyldest i bagerhåndværket. Ifølge kongebrev af 1. april 1634 kunne enhver indtræde i bagerlavet i Århus, når man blot opgav sin tidligere næring.

Om selv om bagerne i en by, som f. eks. Randers, fik lavsbevilling, var dette ikke ensbetydende med, at lavsmestrene alene havde ret til at bage brød. Som vi har set, kunne magistraten i Randers ifølge bager-artiklerne give særlige grovbrødsbagere bevilling til at bage brød for folk, og i de almindelige bagerlavs-artikler af 23. juni 1683 var der fastsat strenge regler for »De som bager Peber-Kager og deslige«. I Randers blev der omkring 1820 givet 3 særlige bevillinger, hvorved kvinder uden for professionen fik lov

til at bage og sælge »alle slags bagværk«, når bagningen skete på pande og ikke i ovn²⁰.

Bagerhåndværket og byens forsyning med brød viser i det hele taget et rigt varieret billede med hård konkurrence, hvor også udenbys bagning spillede en rolle. I byloven af 1609 hedder det i kap. 11, at alle bagervogne skal stå på torvet med deres brød, når det årlige Sct. Ludvigs marked holdes. På Sct. Ludvigs marked, den 19. august, var der fri markedshandel for alle udenbys folk. Det må altså have været skik og brug, at hele vognlæs af brød blev tilført byen udefra på denne årlige markedsdag, og at tilførselen af brød udefra også er sket til andre tider — ulovligt, foreligger der enkelte vidnesbyrd om.

I bagernes ansøgning om lavsret nævner mestrene selv både inden- og udenbys konkurrence. Den kongelige bevilling af 1726 havde ikke været tilstrækkelig til at bringe bagerforholdene under kontrol, og den 26. august 1733 udgår fra Randers rådstue en plakat, der skildrer forholdene, som de er — og indskræper bagerlavets rettigheder.

Det hedder her, at lavsmestrene havde ofte, både mundtligt og skriftligt, på rådstuen fremført klager over indpas i deres næring. Grovbrødsbagerne med særlig bevilling gav sig ikke blot af med at bage og sælge grovbrød, men også med »fiin brød at bage saavelsom Stegger og andet til bryllupper og Vertskaber at steege«. Endvidere var der en del »bønder fra Landet«, som 1 à 2 gange om ugen kom til byen med hele vognlæs af brød, der ulovligt blev anbragt visse steder til forhandling.

Disse ulovligheder vil magistraten nu have bragt til ophør, og i 3 punkter gentages og understreges de allerede givne bestemmelser:

1. Grovbrødsbagerne skal holde sig fra enhver form for bagning, stegning og salg af brød. Deres eneste rettighed består i at bage grovbrød for borgerskabet, når dette forlanges. Bertel Kabel har som den eneste grovbrødsbager ret til både at bage og sælge grovbrød.
2. Borgere, der bor i eller uden for byen, advares mod at handle med bønder, der tilfører byen brød med salg for øje. Ligeledes forbydes det bønder at indføre brød i byen. Begge parter straffes, hvis de gør sig skyldige i denne »forprang«.

Det sidste punkt er rettet mod lavsbagerne selv.

3. Disse skal efterleve de bestemmelser om pris og vægt på brød, der ansættes af de to brødsinspektører, — og i øvrigt bage godt brød af hvede og rug²¹.

Om salg af brød var der givet bestemte regler i byloven af 1609. Det

hedder her: »Oc schall jngen bagerre holdde brød paa Gaadenn vden i hans huusz oc paa torffuit, under iij marck til byenn och same brødz for-thabelsze«²². Bagernes salg af brød skal altså foregå enten fra produktionsstedet eller på torvet. Det nævnes udtrykkelig, at handel på gaden er forbudt.

Regulering af brødsalget hørte til en vis grad ind under bagerlavets myndigheds-område. I bagerartiklernes 12. kapitel er givet visse retningslinier, og formålet er bl. a., at »dend ene Mester i Lauget ikke skal betage sin Laugs-Broder sin Næring«. Det forbydes mestrene at lade nogen løbe omkring for at sælge brød i husene. Men det er tilladt at sende brød ud til gamle kunder. Uden for bagermestrenes huse skal en tavle være ophængt, således at man kan se, hvor bagerne bor. Torvehandel nævnes ikke, og der foreskrives straffe for de bagere, der lader deres brød sælge af omløbere.

Byloven og bagerartiklerne efterlader altså ingen tvivl om, hvorledes man fra myndighedernes side har ønsket byens lokale brødsalg ordnet. Således var bestemmelserne, men virkeligheden tegnede sig undertiden anderledes.

Ved en lavssamling den 3. maj 1728 blev der fremlagt en klage over bagermester Morten Marcussen, der 3. påskedag havde ladet 3 piger sælge brød rundt om i byen²³. Kurvene med brød blev ført til lavshuset. Brødet blev konfiskeret, og mesteren skulle betale bøde til lavet.

Bagerlavets protokol omtaler foreløbig kun dette tilfælde af ulovlig gadehandel; men det betyder ikke, at der ikke har været andre. På et eller andet tidspunkt, senest 1826, har man i bagerlavet anset det for formålstjenligt at acceptere en vis ordnet gadehandel; anledningen fremgår af en lavssamling, den 17. juni 1817. Det blev her oplyst, at bagere — vist både lavsmestre og fuskere, men formuleringen er uklar — lod brød og andet bagværk af hvede og rug sælge rundt om i byen af kurvekoner.

Dette stred imod lavets bestemmelser, og man vedtog, »at ingen Bager her i Randers for Eftertiden maae bage nogen Slags Brød til Udsalg af andre Indvaanere uden for Lauget«²⁴. Men denne understregning af lavets gamle bestemmelse har dog ikke hjulpet stort, og for at skabe lige vilkår for alle i konkurrencen om byens brødforsyning, valgte lavet endelig at indrette sig efter tidens nødvendighed.

Hvornår bestemmelsen om »kurvekoner«, d.v.s. kvindelige sælgere, der falbød brødet på gaden, egentlig blev vedtaget i lavet vides ikke. Men 2. februar 1826 blev det ved en lavssamling indskærpet, at ingen mester måtte holde mere end 1 kurvekone på hverdage og 2 på lørdage og markedsdage. Visse mestre havde haft 5-6 kurvekoner til at gå med brød på lørdage og markedsdage²⁵.

1832 blev bestemmelsen om kurvekoner atter indskærpet ved en lavssamling. For at lette oldermændens kontrol med ordningen blev der til hver bagermester fremstillet et rødt og et sort aftryk af lavets segl. Disse aftryk skulle bæres synlige på kurvene, som bevis på ihændehaverens ret til at falbyde brød. Det røde aftryk skulle benyttes på hverdage og det sorte på lørdage og markedsdage²⁶.

Den 19. oktober 1838 blev de omtalte aftryk afskaffet, og man vedtog at anskaffe nye skilte. For fremtiden måtte kun anvendes messingskilte. Disse skulle være forsynede med nummer samt lavets stempel. De følgende år bliver der atter og atter anskaffet nye kurveskilte, og det ser ud til, at alle gamle skilte bliver udskiftet og erstattet med nye i 1852.

Ved en lavssamling i oktober 1853 vedtog bagermestrene at afskaffe de daglige kurvekoner pr. 1. november samme år. Det ene skilt skulle afleveres til oldermændene, og for fremtiden nøjedes man med at sende en kurvekone ud om lørdagen. Samtidig blev det foreholdt bagermestrene »ingen særskilt Udsalgssteder at holde, eller at levere nogen som helst Brød til Udsalg«²⁷. Dette må betyde, at lavet søger at dæmme op for nye forretningsmetoder, der naturligvis ikke i det lange løb kunne holdes nede.

En skønne dag var kurvekonernes saga ude. Deres afskaffelse blev besluttet ved en lavssamling den 4. september 1863.

Fastbagerlav

Ved gennemgangen af de to lavsbøger: Bagermestrenes protokol 1726 og bagersvendenes protokol 1777, er der kommet en bemærkelsesværdig enkelthed for dagens lys. Gang på gang forekommer ordet *fastbager* i en eller anden ordforbindelse.

Ordet *fastbager* anvendes første gang den 27. november 1735²⁸ og sidste gang i 1782²⁹. Ordet forekommer ret hyppigt i det nævnte tidsrum og i følgende sammensætninger: »det Loulig fast bager profetion«³⁰, »Fast bagger Suend«³¹, »det lovlige Veis og fastbager handverk«³², »Fastbagger amterne«, og »her i Randers ved Fastbager Lauget«³³.

Ordet bruges først og fremmest ved indskrivning af svende i lavet, f. eks. på mesterår — samt ved udskrivning af læredrenge. I enkelte tilfælde er læredrenge blevet indskrevet i »Fastbagerlauget«. Men når mestrene mødes til lavssamling i anden anledning, bruges udtrykket aldrig.

Den ret hyppige anvendelse af ordet *fastbager* må betyde, at dette navn har været almindelig kendt og benyttet blandt bagere, ja, så anerkendt har ordet været, at det findes i bagerlavets segl fra 1726.

Men det var ikke blot i Randers, man kendte udtrykket fastbager og fastbagerlav. Et par indførelser i mesterlavets protokol peger mod andre byer inden for monarkiets grænser.

1. Den 4. september 1741 blev Tomas Christensen Raun indskrevet på mesterår. Han havde udstået sin læretid ved »Fastbager Amttet« i Bergen³⁴. Men dette er ikke ensbetydende med, at bagerne i Bergen selv har anvendt betegnelsen fastbager. Bagerlavets arkiv i Bergen fra 1683 er bevaret, men en (flygtig) gennemgang af dette arkiv har ikke vist, at udtrykket fastbager har været anvendt³⁵. For bagerne i Randers har det været nærliggende at bruge ordet fastbager i forbindelse med bagerlav i andre byer.

2. Den 3. juli 1761 blev Magnus Detløf Selle ligeledes indskrevet på sit mesterår. Han medbragte bevis for at have udstået sin læretid ved »fast bager Amttet« i Flensborg³⁶, og i dette tilfælde er der mere sikker grund under »fastbagerens« fødder. Når F. Wedel i sin bog om håndværkerforholdene i Flensborg siger, at der i denne by bl. a. skulle være »8 Hvedebrøds- eller faste Bagere og desuden 1 Frimester . . .« er det sikkert »fastbageren«, der går igen i formuleringen³⁷.

1605 havde bagerne i Flensborg fået nye artikler, som senere gengives i en protokol fra byens rådstuearkiv. I indledningen til disse artikler kaldes lavet »dat Witt und fastbeckers Amt«, og udtrykket ses flere gange³⁸.

Det skal i denne forbindelse nævnes, at også Sønderborg havde sin fastbager-tradition. Efterretningerne her skyldes mundtlig tradition, meddelt af den gamle Sønderborg-bagermester, C. A. Johannsen. Men da disse oplysninger er ukontrollable og måske stammer fra anden eller tredje hånd, skal de iøvrigt lades ude af betragtning, indtil der foreligger sikre lokale oplysninger³⁹.

Den senest fremkomne oplysning om fastbagere stammer fra Århus. Et lærebrev, dateret Århus, 14. september 1848, er forsynet med et laksegl, der har omskriften: FAST BAGERS LAUG (.) SE (. .) (.) RHUUS⁴⁰.

Efter de til dato foreliggende oplysninger kan det fastslås, at betegnelserne *fastbager* og *fastbagerlav* har været anvendt i nogle byer i Østjylland og Slesvig, samt muligvis også i Bergen. »Fastbagernes« geografiske placering og den tyske form »fastbecker«, der kendes fra protokollen i Flensborg rådstuearkiv, gør det nærliggende at søge en forklaring på ordet »fast« inden for nordtysk område.

I sin oprindelse er fastbager et låneord fra middelnedertysk: *vastbecker*, der forklares som en bager, der bager almindeligt hårdere brød. Ordet *vast* forekommer også i en anden forbindelse: *vast brot* = hårdt brød⁴¹.

Efterhånden er ordet fast blevet nært knyttet til lavsbagerne. Det kan synes ejendommeligt, at betegnelsen næsten udelukkende forekommer i forbindelse med svendene, og måske tør man foreslå, at det specielt er den zünftige svend, der har været bærer af traditionen.

Ordet fastbager træffes i et enkelt tilfælde i et mindre kendt historisk værk³⁷, men i øvrigt er det vistnok ukendt i den danske litteratur. Hvornår ordet er gået helt af brug, vides ikke.

De seks mestre, der blev indskrevet i Randers bagerlav ved dets oprettelse i 1726, øgedes lidt efter lidt. Stiftsrelationerne opgiver i 1735 7 lavsmestre. 1743 er tallet steget til 9⁴², men da svendenes broderskab oprettes 1777, er der kun 6 underskrivende mestre til stede. 1826 var der 12 mestre, der skrev deres navne i lavets protokol, 23 mestre nævnes i 1838⁴³, og her omkring lå mestrenes antal indtil 1888, da der var 20 mestre i bagernes forening.

De her nævnte antal på mestre i bagerlavet i Randers svarer stort set til lignende tal, der opgives fra bagerlavet i Kolding⁴⁴.

Ved en lavssamling, 13. januar 1862, vedtog bagermestrene, at deres lav skulle vedblive at bestå som en forening. Inden månedens udgang havde man på magistratens anmodning valgt en mester til sammen med delegerede fra de øvrige lav, — og sammen med magistraten — at forhandle om lavets fremtidige vedtægter⁴⁵.

Enkeltheder fra disse forhandlinger er ikke indført i protokollen; men lavet må have fortsat sin virksomhed endnu i nogle år. Den nye forening, *Randers Bagerforening*, blev stiftet 1. december 1872⁴⁶.

Ved et møde, som fandt sted i Randers Håndværkerforening den 29. november 1888, tog bagermestrene for sidste gang stilling til et spørgsmål, der vedkom det gamle bagerlav. Man vedtog enstemmigt at skænke lavets lade, protokol samt sølvpokalen⁴⁷ til Randers bys historiske Samling. Og skulle denne historiske samling nogen sinde ophøre at eksistere, da skulle disse genstande overdrages til »dansk Folkemuseums Afdeling for gamle Laugsager«⁴⁸.

Bagernes liglav

Et par år før oprettelsen af Randers Bager-Liglaug ser man de første tegn på ligfærds-interesse hos bagerne, — og vel at mærke en interesse, der ikke var snævert knyttet til bagerlavet.

På en auktion i Rasmus Møllers hus i Randers købtes den 13. april 1733 to ligbåre og et sort ligklæde for ialt 34 rd. og 5 mark. Som købere stod

bagermestrene Anders Rasmussen og Eggert Albrecht samt rebslager Rasmus Sørensen og kobbersmed Thomas Christofersen⁴⁹. 22. juli s. å. blev der af bagerlavet betalt to mark i indfæstning til Sct. Mortens kirke »af een Plads til 2de Ligbaarers forvaring«.

Om oprettelsen af bager-liglavet foreligger der gode, sikre oplysninger i liglavets protokol fra 1735. Forrest i protokollen er indskrevet bagerlavets begæring af 22. juni 1735 til magistraten om tilladelse til at indrette et liglav. Begæringen indledes med en konstatering af, at der tidligere i Randers havde været et liglav, som kaldtes »Det Lidet Borger Lig Laug«. Dette liglav var imidlertid for over to år siden ophørt at eksistere, og bagerne havde på auktion tilkøbt sig dets ligbåre samt ligklæde. Og eftersom der var for få bagere i lavet til »et stort Lig til Jorden at borbære«, ansøgte man også om tilladelse til i det nye liglav at optage, hvem man fandt »for got«.

Fjorten dage senere forelå magistratens afgørelse, — ligeledes indskrevet i protokollen:

»Det anses for en Meget Baade Billig og det Gemenne Bæste til Gavn Nyttig Sag, at et saa dant Liig Laug blifver oprættet, det og er Conform med de Bagerne aller Naadigst Gifvne Laugs artichulers 26de Post, De Dato 25de Januarij 1726, og da det befindis at for Nærværende tid ichun er 7 Bagere her i Byen hvilchet antal iche er tilstræcheligt til et Complet Lig Laug, saa tilstædis Baggerlauget at indtage udi dette deris op Rættende Liglaug hvem og hvor Mange dennem Lyster og de her til kand formaae, med dennem derudi at indtræde og Interessere.

Randers Raadstue, d. 6te Jullij 1735«.

(magistratens underskrifter).

Derefter følger liglavets 24 artikler, efter hvilke lavet skal styres. Den 23. artikel siger, at højst 18 må indtræde i liglavet, dette antal udgør et komplet lav.

Tre dage efter magistratens bekræftelse af Randers Bager-Liglaug indbød lavet ved skriftlig kundgørelse nogle få mænd uden for bagerlavet til at indtræde i liglavet som interessenter. 6 håndværkere af andre professioner blev indskrevet den følgende dag.

Liglavets protokol og andre dokumenter⁴⁹ giver god besked om lavets virksomhed i de første år. Men efter denne tid begrænses oplysningerne til trivielle meddelelser om oldermandskifte, regnskabsaflæggelse og optagelse af nye medlemmer. Randers Bager-Liglaug trives og løser sine opgaver i al stilfærdighed.

1. februar 1817 var liglavet samlet for at vedtage nye artikler. Anlednin-

gen var den, at den nye kirkegård uden for Østerport var blevet anlagt, og under hensyn til den lange vej ville det i fremtiden blive nødvendigt at benytte ligvogn. De nye bestemmelsers 3. artikel siger, at »Oldermænden leier den ny Kjøbmands Ligvogn eller, om forlanges af Liighuuset, den ældre Ligvogn«. Endvidere begrænses i samme artikler liglavets antal til 16⁵⁰.

Ifølge Randers Bager-Liglaugs første artikler var liglavet underlagt bagerlavets oldermænd, således som skik og brug var med liglavene. Når liglavet var samlet, blev protokollen underskrevet af oldermænden for bagerlavet, — samt af en interessent på interessenternes vegne. Det er bemærkelsesværdigt, at der i liglavets protokol efterhånden tales om 2 oldermænd: En for bagerne og en for interessenterne.

Den ulige fordeling af »bagere« og »interessenter« medførte i det lange løb en ændring af liglavets status i forhold til bagerlavet. I artiklerne af 1817 hedder det, at der til oldermændshvervet i liglavet skiftevis, for to år, skal vælges en bager og en interessent, — »at vi Interessenter have lige Ret i Ligcogsetetet«. Såfremt der er 12 interessenter og kun 4 bagere i liglavet, er det tilladt at vælge 2 interessenter som oldermænd, umiddelbart efter hinanden, — og som den tredje en bager⁵⁰. Dette må betyde, at Randers Bager-Liglaug er i færd med at underbygge sin stilling som selvstændig organisation.

I 1820-erne var der usædvanlig stor tilgang til bager-liglavet, og det er sikkert dette, som er årsagen til, at lavet vedtager nye artikler allerede 24. januar 1825. Efter de nye vedtægter skal liglavet fremtidig bestå af 31 medlemmer.

Af de tidligere vedtægter er adskilligt naturligvis blevet stående; men en del nyt er kommet til, og i det hele taget fremtræder de nye vedtægter langt fyldigere og mere detaljerede. Ejendommeligt nok er den oven for omtalte bestemmelse om valg af oldermænd blandt både bagere og interessenter helt faldet bort. Men den efterleves alligevel, og stadig ser man interessenter stå som oldermænd for Randers Bager-Liglaug⁵¹.

Randers Bager-Liglaug fortsætter støt sin virksomhed, ret uafhængigt af det egentlige bagerlav. Medlemstallet stiger gradvis. 1835 blev medlemmernes antal forhøjet til 42 og 1856 til 48. Ifølge en vedtægt af 1884 skulle der være 51 medlemmer i Randers Bager-Liglaug, og dette antal er gældende den dag i dag. 1862 blev der forelagt udkast til nye love. Disse blev dog først vedtaget på en generalforsamling 26. januar 1868⁵².

Med den nye næringslov, 1857, fuldbyrdedes officielt den fuldstændige adskillelse mellem Randers Bagerlaug og Randers Bager-Liglaug. Bager-

lavet blev omdannet til en mesterforening, og liglavet fortsatte sin gamle virksomhed.

11. februar 1885 markerede Randers Bager-Liglaug sin 150-årige beståen ved en fest i Håndværkerforeningen. I denne anledning blev samlet og udgivet nogle »Mindeblade«, der bl. a. indeholder liglavets første artikler⁵³. Da Randers Bager-Liglaug i 1935 havde bestået i 200 år, blev der ligesom 50 år tidligere udgivet »Mindeblade«, — og stort set af samme indhold. Mindebladene indeholder en fortegnelse over samtlige medlemmer af Randers Bager-Liglaug siden 1735⁵⁴.

Randers Bager-Liglaugs nu gældende love blev vedtaget 1929. — Som det eneste af de gamle håndværkerliglav fra Randers består endnu Randers Bager-Liglaug, og med sine 51 medlemmer trives lavet og løser sin samfundsopgave så godt som nogensinde før. De gamle lavsformer er vel næsten helt forsvundet, men trofasthed og gensidigt sammenhold har overlevet.

Bagersvendenes broderskab

Allerede da bagermestrenes lav blev stiftet 1726, har der været en tendens til at give svendene deres særlige stilling under lavet. Det ser ud til, at svendenes økonomi holdes for sig, eftersom der i lavsladen er et rum, som kaldes Svendenes Skuffe. Og til trods for deres ringe antal optrådte svendene faktisk som selvstændig gruppe. Det anes første gang 26. september 1734. Da »Var vi samtlige trende Suene, Nemlig Peder Madsen, som Oldtgeseld, og Rasmus Madsen og Hans Ollesen, udi Oldermands Anders Rasmussens Huus, og udi Laugets Lade indlagde voris Tiidepenge . . .⁵⁵.

Svendene havde altså en »Oldtgeseld« valgt af deres midte, og i de følgende år ses det ofte, at oldgesellen lader svendene sammenkalde for at erlægge tidepenge.

I året 1777 anskaffede bagersvendene en protokol. Denne bog, der er i kvart-format og indbundet i brunt skind, indledes med en vedtægt, der lyder:

»Til Ordens Vedligeholdelse, og til Syge og fattige Svendes Pleye og understøttelse, haver nu værende Bager Svende vedtaget, at erlægge hver for sig i Tide Penge aarlig Fiire Marck Danske, nemlig 2 mk til hver aars Paaske og 2 mk til hver aars Michaelij; ligeledes haver Samtlig Mestere og Svende i samme laug besluttet, at enhver ankommende Fremmed Svend, skal erlægge naar han bekommer arbeide hos en af Mesterne 3 mk, foruden de anførte Tide Penge som han aparte betaler, item skal hver Dreng ligeledes betale naar han til Svend vorder antaget 3 mk; De anførte Tiide Penge bliver

enhver mester for sin Svend eller Svende ansvarlig for i fald den eller disse Dennem eij godvillig vil erlægge, og igien at decourtere det i Svendens eller Svendenes Løn, hvorpaa De have begiert min som laugets p. t. Patron eller Biesiders approbation, at være giældende for eftertiden, Thi bliver denne for Eening og anstændige samt tilladelses værdige Vedtægt herved af mig paa Embeds wegne approberet, paa følgende Vilkaar

1. skal denne Vedtægt være og forblive, saavel for de nu værende, som efterkommende Mestere, Svenne og Dreng, en uforanderlig grundlov, saalænge Lauget er til, der intet kan fratages, men effter omstændighederne og fællets Samtøcke vel tillægges. —
2. det Skal foranførte Penge ei bruges til andets end alleene til det bestemte Brug.
3. die Skal ald Indtægt og Udgift ved dag og datum, navn og aarstall oprigtig i denne Bog indføres. —
4. de hver aars Paaske og hver aars Michaelij, gøres ballance over Cassens tilstand, og dens overskud indføres ligeledes i denne Bog.
5. te Cassen forestaaes af en mester og en Svend, hvortil er af laug et udnævnet mester Gotfred Caspersen som hossider og Svend Mads Jensen Wilstrup som oldgesell, ved de herefter faldne forandringer dependerer det uden approbation af laug et at udnævne hossidder og oldgesell. —
6. te Denne Vedtægt underskrives og forseigles icke alleene af mig, men endog af Samtlige Mestere og nærværende samt sig her i arbeide paa denne Tiid opholdende Svenne.

Randers den 14. Martij 1777

J. F. Carøe L. S.

Efter for anførte 6te Post Bliver af os 6 Mæstere, saa vel som denne tiid værende Svene disse 6 Artiicler Aproberet og underskrevne. Som Oldemand Niels Albech, Hans Andersen, N. R. S. Bach, N. Kristophersen, Rasmus Pedersen. Som hossider Gotfred Caspersen.

Randers Bager Laueshuus Ut Supra

(Bagerlavets segl)

Ligeledes underskrives af os som nu Condesionerende her i Byen 5 Svenne.

Som Oltgesell Mads Jensen Wilstrup,

Gerhardt Nicholaues, Jens Hansen Gjørsting

Hans Hundrop, Mathis Sørensen«.

Bagersvendenes ret til at danne egen organisation var altså anerkendt af byens borgmester, J. F. Carøe. Men svendenes protokol er ikke gennemdraget og forsynet med stadens segl. Seglet, der ledsager borgmesterens

underskrift, er J. F. Carøes personlige signet, og når borgmester Carø underskriver bagersvendenes vedtægter, gør han det i sin egenskab af bagerlavets patron eller overbisidder.

Svende-vedtægtens væsentligste indhold findes i de indledende bemærkninger, der fastsætter tidepengenes størrelse samt disses anvendelse til syge og fattige svendes pleje og understøttelse. Fremmede svende og lærlinge, der indskrives i svendenes bog, skal betale 3 mk i afgift.

I vedtægtens første punkt kaldes denne »en uforanderlig grundlov, saalænge Lauget er til«, og i punkt 5 fastsættes forholdet mellem svende og mesterlav. Vedtægtens øvrige punkter angiver blot almindelige ordens- og regnskabsregler for svendenes sammenslutning.

Det er kun sjældent, bagersvendene omtaler deres egen organisation ved navn. 1787 bruges benævnelsen »Svendebroderskabet«, og 1845 tales der om »Brødreskabet«. Navnet »lav« bruges kun i forbindelsen »Randers Bager Svenes Laueshus«, hvilket betyder oldermændens bopæl.

Fire gange årlig indfinder svendene sig hos oldermændene for at betale tidepenge, og efter broderskabets protokol at dømme er der mellem mestre og svende et smukt og gnidningsløst forhold, — kun afbrudt af mindre skærmydsler, der jo altid kunne opstå, så sandt som bagerne også var mennesker. Endnu 1862 blev det bestemt, at svendenes lade skulle stå hos bagermester Hasselbalch, der skulle have 4 rd for at modtage svendene 4 gange årlig⁵⁶.

Ved lavstidens ophør førtes visse forhandlinger om svendebroderskabets fremtidige skæbne. 31. januar 1862 samledes bagersvendene for at vælge en delegeret af deres midte »til at møde med delegerede fra samtlige Corporationer i et Møde med Magistraten og forhandle om Svendenes Syge-cassevæsen«⁵⁷.

Allerede længe forinden ser man, at svendenes broderskab i stadig højere grad løste en sygeforsikrings opgaver. Ved en samling den 14. januar 1862 afskaffedes støtte til rejsende svende, og der blev vedtaget en del nye regler for støtte til syge svende. Der taltes nu om »foreningen« og denne havde en »formand«.

Bagersvendenes sygekasse vedblev at fungere i adskillige år. 1867 blev der vedtaget nye love, og 1875 vedtog man kontingentforhøjelse. 1881 var foreningens, d.v.s. sygekassens medlemstal svundet ind til 3. Sygekassen blev ophævet, og 20. juni 1881 stiftedes Bagersvendenes Fagforening. Denne forening skulle siden føre proces mod bagermestrene om en sølv-pokal, der med rette kan kaldes bagersvendenes velkomst.

Murerne lav

Bygningshåndværkerne, murerne og tømrerne, udgjorde en ret fåtallig håndværkergruppe, der på enkelte områder siges at have adskilt sig fra de øvrige håndværkere. Svendene skal have haft en særlig selvstændig stilling i forhold til mestrene¹, og når bygningshåndværkerne først ret sent organiseredes i lav, skal årsagen have været den, at behovet for lav kun var ringe, eftersom disse håndværkere vandrede, arbejdede og vandrede igen².

Det er kun få og beskedne aktstykker, der for Randers bys vedkommende foreligger til belysning af disse forhold, og det skal vise sig, at der herfra ikke kan gives oplysninger, som på afgørende måde virker bekræftende på formodningerne, i nogle tilfælde snarere tværtimod.

Nogle murerlav må være oprettet senest i første halvdel af 1600-årene. Københavns murerlavs segl er dateret 1623, og lavsseglet fra Odense har årstallet 1632³. I Århus havde murerne lav, som var oprettet af magistraten før 1681⁴, og i Haderslev var et meget gammelt murerlav gået ind, men blev genoprettet 1783⁵. I Ålborg og Fredericia fik murerne lav 1746, og fra omtrent den samme tid skriver sig murerlavet i Randers.

Murermestrenes lav i Randers er oprettet 1739. I lavets protokol, 1739—1840, er forrest indsat en autorisation af lavsbogen, udstedt af stiftsbefalingsmand Eilert Holck i Århus:

»Denne Bog, som bestaaer af Halffemibtssindstive og fire numererede, gennemdragne, og forseglede blade, authorizeris her med til en Laugs Bog for Muurmæster Lauget i Randers, hvor udi indføres alt hvis for bemte Laug vedkommer, som ifølge Loven, Kongl. forordninger og de Muurmæster Lauget allernaadigst forundte Laugs articuler indføres bærer saaledis, at bladene reen og fuldskrivis, og indtit Rum staaer aabe(n)t, hvor paa noget siden kunde tilsettes.

Datum Aarhus den 2den Septembris 1739

E. Holck«

Derpå følger magistratens kortfattede påtegning, der blot siger, at murermestrenes autoriserede lavsbog er forevist på rådstuen den 9. september 1739.

Den første konstituerende lavssamling fandt sted den 28. september 1739. På denne dag mødtes samtlige murermestre i Randers købstad: Friderich

Tønnes, Hans Andersen Bund, Dominicus Inderst, Hans Pedersen Stern, Johan Struch og Sylvester Holm »for at stifte og indrette os Eet Laug«. Til stede ved lavssamlingen var lavets overbisidder, rådmænd Nicolaus Stabell, der »anordnede« Friderich Tønnes til oldermænd. Som hossiddere konstitueredes Hans Andersen Bund og Dominicus Inderst.

De kongelige forordninger blev læst op for samtlige lavsmestre og deres tilstedeværende svende og drenge, og der manglede heller ikke et par formanende ord om nødvendigheden af at efterleve loven og artiklerne.

To udlærlinge blev præsenteret for åben lade og antaget som svende. En ny-indskreven læredreng og hans to forlovere blev nævnt, og lærekontrakten blev læst og påtegnet, — og »saa blev Laugs Retten for denne Sinde igen ophævet«. Murerlavet var kommet godt igang, og efter lavets protokol at dømme fungerede det støt i hundrede år.

Den bog, der i 1739 af stiftamtmanden blev autoriseret som lavsbog for murerlavet, må betragtes som det dokument, der gav murerne i Randers ret til at danne lav. Murernes lavsret hvilede altså på en højere myndighed end magistratens, og så meget mere ejendommeligt er det, at murermestrene i Randers omkring 1791 ansøgte kongen om »Laugs Rettigheder«. Den eneste oplysning, der foreligger i denne sag, er afslaget. Den 25. januar 1791 meddeler stiftamtmand O. H. Guldberg magistraten i Randers den beslutning fra kancelliet, at en ansøgning fra »Jens Pedersen med flere Muurmestere af Randers om at forundes Laugs Rettigheder. . . kand iche bevilges«⁶.

Indberetningerne fra 1735 nævner kun to murermestre i Randers, og begge er fattige. Noget kunne altså tyde på, at murerhåndværket virkelig har trængt til den afstivning, som et lav måtte være, og da der blot fire år senere er 6 mestre i byen, er der basis for en sammenslutning.

At murermestrene sikkert har siddet småt i det i årene omkring lavets oprettelse, får man et fingerpeg om: Ved en lavssamling den 9. maj 1740 blev det »aftalt og indquereret af samtlige mestre, at naar noget Muurmesterarbejde forefalder for Een eller fleere, da skal den eller de, som haver arbejde, tage Een eller fleere af Mestrene, som maatte findes ledig og uden arbejde til sig og med dend forfærdige arbejdet, og ingen lunde understaae sig til at tage nogen Svend paa arbejdet, saa længe En af Mesterne ikke suelf er forsynet med arbejde«⁷. Denne selvgjorte bestemmelse, som ingen hjemmel havde i de almindelige Muurmester-Laugsartikler af 4. november 1682, var en foranstaltning til udelukkelse af fremmed, ikke nødvendig arbejdskraft.

Og mestrene har set deres fordel i at holde sig deres egen vedtægt efter-

rettelig. Kun i ét tilfælde ser man en mester gå uden om sit eget lav. Den 12. maj 1746 blev der for »Laugsretten« klaget over, at muremester Dominicus Inderst »mod Lavsvedtægt og artiklerne« havde taget husmanden Hingel Nielsen fra Christrup i arbejde⁸.

Muremestrenes lav talte, så vidt det da kan ses, kun murere. Det antal mestre, der blev opgivet ved lavets oprettelse, holdt sig ifølge protokollen ret konstant indtil 1761, det sidste år, hvor et nøjagtigt mesterantal opgives.

Murerlavets protokol siger kun lidt om mureernes forhold til andre bygningshåndværkere, og intet om forholdet til tømrerne. Den faglige grænse mellem murere og tømre har vist fra gammel tid været noget uklar, og de to grupper har gensidigt arbejdet på hinandens håndværk. I Haderslev har det været skik og brug, at murerne også udførte tømrerarbejde og tømrerne murerarbejde⁹, og når murerne og tømrerne i Nakskov havde lav sammen, kan det muligvis betyde, at der også der har været en vis sammenblanding af de to fag.

I eet tilfælde ses det, at en muremester i Randers går uden for sin egen profession. Ved en lavssamling den 1. september 1759 forelå der klage fra Jens maler over, at muremester Christian Fich havde påtaget sig at male købmand Anders Rudolphsen Bays gård på torvet, udvendig og med oliefarve. Afgørelsen i lavet skulle falde senere, men den ses ikke at være indført.

De sidste indførelser i mureernes protokol er kortfattede, og de reduceres efterhånden til en enkelt linie, der lige nævner, at der er skiftet oldermænd. Protokollens sidste indførelse finder sted den 4. marts 1840, da muremester Gassum af borgmester Koefoed bliver udnævnt til oldermænd for de næstfølgende to år.

I tiden efter 1840 høres intet mere til mureernes lav, og da der i en indberetning fra amtmanden af 1854 intet murerlav er opført, må mureernes lav i Randers være forsvundet inden næringslovens indførelse¹⁰.

Murerlavets ligfærd

Et års tid efter murerlavets oprettelse mødtes mestrene for at få skik på den vigtige side af lavets virksomhed, der hed begravelse og ligfærd.

Lavssamlingen fandt sted den 9. maj 1740, og til stede var foruden mestrene også lavets overbisidder, rådmand N. Stabell. Mestrene opstillede og vedtog visse regler, som skulle følges af alle i tilfælde af en mesters eller hans hustrus død¹¹.

Efter som mestrene var fattige, — og da der endnu ingen penge var i lavkassen, skulle enhver mester i lavet give to rigsdaler til en afdøds be-

gravelse. En mesterenke skulle nyde den samme ret som en mester, så længe hun endnu ikke havde indgået andet ægteskab *uden* for lavet. Til enhver begravelse skulle ydes 10 rdl. Siden skulle lavets kasse overtage forpligtelsen i tilfælde af dødsfald, og hvis kassen ikke kunne udrede de 10 rdl., skulle mestrene straks træde sammen og i fællesskab udrede det manglende beløb.

Senere må mestrene have vedtaget en årlig ydelse til ligfærden på 1 rdl. for hver mester; thi vedtægten herom bliver atter ophævet den 15. oktober 1749. Herefterdags skulle der kun betales til lavet, hvad dette kunne tilkomme efter artiklerne.

Da Peter Søfrensen den 20. februar 1745 blev optaget som mester i murernes lav, blev han ligeledes antaget i liglavet. Efter tidens sprogbrug betyder dette blot, at han skulle have del i de særlige midler under lavet, der hed ligkassen.

Murernes ligfærd forblev altid at være en privat begravelseskasse. Der blev ikke oprettet en sammenslutning med særlige vedtægter, hvis formål det var at virke som begravelseskasse uden for lavet.

Murersvendenes sammenslutning

På et eller andet tidspunkt efter 1739 må murersvendene have dannet deres egen sammenslutning; men hvornår dette er sket, kan ikke afgøres. Og noget klart billede af denne sammenslutning får vi heller ikke. Skriftlige kilder efter svendene kendes ikke, og de få oplysninger, der foreligger, stammer fra mestrenes protokol.

Den 1. juli 1758 blev der opkrævet tidepenge, »som blev nedlagt i Svendes Lade«. Fra tiden 1760—1775 foreligger der 26 sølvskilte til velkomsten. Om murersvendene på dette tidspunkt har ejet en velkomst, vides ikke, men det er vel sandsynligt. De mange skilte, der i denne tid skænkes til velkomsten af nye svende, som indskrives, taler sit klare sprog om organisation og om glæde over sammenholdet blandt svende.

Den 10. juli 1777 var der lavssamling i mesterlavet. Til stede var bl. a. »Altgesellen med skriver og øvrige Svende«. Det blev pålagt den nye oldermann og dennes hossidder at føre kontrol med svendenes lade, og oldermannen skulle for eftertiden have den ene nøgle til laden samt føre bog over ladens indtægter og udgifter. Ligeledes skulle oldermannen påse, »at indtet af sames indtægt bliver anvendt til andet end det, som Laugsartiklerne tilholder og tillader«¹².

Var denne lavsbeslutning mestrenes første og egentlige tilkendegivelse af svendenes stilling? Eller var den fremkaldt af en udfordring fra en svende-

organisation, der var ved at blive mestrene for selvstændig? Disse spørgsmål vil næppe kunne besvares.

Men eet er sikkert: Svendenes stilling i forhold til mesterlavet blev nøje angivet, og hvis lavets beslutning skulle følges, havde svendene kun lidt at skulle have sagt. Murersvendene var underlagt nogenlunde de samme regler som andre svende i forhold til deres mesterlav.

Som herbergsskiltet viser, havde svendene 1861 deres eget tilholdssted. Dette årstal står nymalet og med klar skrift. Den gamle bemaling er så medtaget af vind og vejr, at man ikke med det blotte øje kan bestemme yderligere om dets alder.

Murersvendene holder deres sammenslutning vedlige indtil 1875. Men længe før dette år har sammenslutningen været på vej til at blive en syge- og begravelseskasse. »Forhandlingsprotokol for Murernes Syge- og Begravelseskasse, 1875« indeholder forrest lovene for en ny forening, der blev dannet af den gamle sammenslutnings medlemmer. Den 1. januar 1882 betalte foreningen 75 øre for »flytning af Skilt og Fane«. Velkomsten blev stadig højt værdsat og var assureret for 500 kr.

På en generalforsamling den 21. juli 1902 vedtoges det med 12 stemmer mod 1 at opløse Murernes Syge- og Begravelseskasse. Ligeledes vedtoges det at sælge foreningens ejendele og at fordele det indkomne beløb samt kassens øvrige midler blandt foreningens medlemmer.

Takket være Sparekassen for Randers By og Omegn modtog museet i Randers den smukke velkomst som gave¹³, og hermed var den sidste rest af murersvendenes gamle sammenslutning reddet for eftertiden.

Bødernes lav

Af bødkerlavets arkiv er, så vidt vides, intet bevaret, og lavsgenstande kendes ikke. Rådstuens arkiv eller andre officielle dokumenter har heller intet meddelt om et bødkerlav i Randers, og de få oplysninger, man har om bødkerlavet, stammer næsten alle fra svendenes efterladte bøger.

Ifølge »Relationer over Tilstanden i Amterne«, 1735, var der på dette tidspunkt intet bødkerlav i Randers. Da bødkersvendene fik stadfæstet deres broderskab på Randers rådstue den 18. september 1799, var samtlige mestre til stede, og det er sandsynligt, at mestrene allerede på dette tidspunkt havde fået anerkendt deres lav, selv om der gives eksempler på, at svendesammenlutninger kunne trives uden støtte i lovlige mesterlav¹.

Bødkerlavets lade omtales i svendenes protokol, og lavets segl er gengivet på et svendebrev². Dette brev er dateret 10. august 1852. Det har på trykt dansk og tysk tekst af samme indhold. Svendebrevet begynder: »Vi eedsvorne Oldermænd og samtlige Mestere af det lovlige Bødkerlaug i den kongelige danske Kjøb- og Handelsstad Randers bevidne herved, at nærværende Svend . . . har forholdt sig tro, flittig . . .« o.s.v. Brevet er underskrevet af »C. Thomsen, p. t. Oldermænd« samt to bisiddere.

I 1836 var bødkerlavet medunderskriver på en fælleshenvendelse sammen med 6 andre lav³.

I indberetningerne fra 1854 er der intet bødkerlav opført i fortegnelsen over Randers-lavene, så bødkerlavet har sikkert på dette tidspunkt udspillet sin rolle⁴.

Bødkersvendenes broderskab

Bødkersvendenes protokol, 1799—1868, mangler den første, meget betydningsfulde del, og de nærmere bestemmelser for svendenes broderskab kendes derfor ikke. Det første, vi kender til bødkersvendenes broderskab, er bekræftelsen og magistratens påtegning: »Til bekræftelse Underskriver vi samtlig Mæster og Suene«, og der er 9 mestre og 10 svende, der underskriver.

Derpå følger magistratens stadfæstelse, der foregik på Randers rådstue den 18. september 1799: »Da vi herudi iche finde noget mod loven og Sæderne, saa have vi intet mod den oprettede Forening, men approbere

samme til efterlevelse nu og i Fremtiden« — underskrevet Carøe, Stabell, Stadfeldt og Bendixsen⁵.

Broderskabets forhold til mesterlavet fremgår i store træk af nogle oplysninger i svendenes bøger. Mestrene vælger til stadighed af deres midte to »bisiddere ved Svendenes Lade«, valget gælder for to år, og skiftet finder som regel sted i januar. Det er oldermanden for mesterlavet, der er broderskabets øverste myndighed.

Bødkersvendenes kassebog viser, at i tiden omkring lavstidens ophør bliver broderskabets regnskab mere og mere et sygekasse-regnskab, og bødkersvendenes broderskab bliver i de følgende år slet og ret en sygekasse eller sygekasse-forening.

I 1868 var sygekassens medlemmer svundet ind til fire personer, og den 4. november d. å. mødte de fire lavssvende med ladesvenden i spidsen for Randers købstads magistrat og anmeldte, at medlemstallet i bødkersvendenes sygekasse nu var så ringe, at foreningen i henhold til loven af 29. december 1857 ikke længere kunne bestå. Da bødkersvendene også ønskede at ophæve deres forening, blev dette tilstået af magistraten, der indtil videre overtog en kassebeholdning på 16 rdl. Dette beløb blev senere efter indenrigsministeriets godkendelse udbetalt til de fire interessenter.

Rebslagerne

Det er blevet hævdet, og sikkert med rette, at der i Randers ikke har været noget egentligt anerkendt rebslagerlav¹.

Da håndværkerlavene i Randers den 21. december 1830 rettede en fælles henvendelse til borgmester Neckelmann angående de høje priser på brødkorn, deltog intet rebslagerlav i henvendelsen². Og fra omtrent den samme tid kan nævnes endnu et træk, der tyder på manglende rebslagerlav. Da den unge rebslagerlærling, Daniel Jochumsen, havde udstået sine læreår, blev hans svendeprøve bedømt af »den dertil anordnede Commission«, og han modtog attest for sin duelighed, underskrevet 16. september 1833 af borgmester Neckelmann og forsynet med stadens segl³. Attesten, der var udfærdiget på en trykt formular, er udstedt i henhold til plakat af 4. juli 1815 om håndværkernes svendestykker. Det hedder her, at på de steder, hvor der intet lav er, skal svendestykker bedømmes af en kommission, bestående af en magistratsperson og to eller tre mestre af det pågældende håndværk . . . »hvorefter det med Attest fra Øvrigheden skal bevises, at Prøven af denne Commission er erkiendt gyldig«⁴.

Helge Søgaard har peget på enkelte træk i Randers-svendenes artikler, der kan være kendetegn på manglende anerkendt mesterlav. »Det er karakteristisk for Artiklerne, at de helt udelader Bestemmelsen om en Bøde, hvis et Medlem arbejdede hos en Mester, som ikke var anerkendt af Faget, ligesom der ikke omtales nogen Ventetid for en Svend, der ikke var uddannet i et Lav«⁵.

Prøver man at danne sig et billede af rebslagerfagets tilstand i Randers i det 18. århundrede, synes det ikke påfaldende, at et rebslagerlav ikke blev oprettet i 1. halvdel af dette århundrede. I 1735 havde Randers kun én rebslager og intet lav⁶, og i hele tidsrummet 1700—1795 havde kun 12 rebslagere taget borgerskab⁷. Disse fordeler sig nogenlunde jævnt med omtrent en i hvert årti, — bortset fra tiden 1760—1779, da 6 rebslagere tager borgerskab. Antallet af rebslagere i Randers har altså ikke været særlig stort. Men hen mod slutningen af det 18. århundrede kunne der nok have været basis for et lav; rebslagerlavet i Odense, der blev oprettet ved kongelig

bevilling den 19. december 1738, talte ved sin begyndelse kun tre mestre⁸. 1801 boede der 7 rebslagermestre i Randers⁹. Tallet holdt sig ret konstant, og 1849 var der 9 mestre, der underskrev svendenes artikler¹⁰.

Når byen Randers ikke har haft større behov for rebslagere, end tilfældet var i det 18. århundrede, må forklaringen især ligge i konkurrencen fra landhåndværket. Bønderne var for en stor del selvforsynende med reb, og der fandt også en vis afsætning sted i byerne.

Lidt hen i det 19. århundrede mærker man fra byhåndværkernes side en reaktion mod denne tilførsel af reb ude fra, idet rebslagerne i Odense den 25. januar 1817 fremsatte ønske om forbud mod, at rebslagerne på landet solgte reb i købstæderne¹¹. Kancelliet afviste dette andragende, og 10 år senere blev det endelig ved en kancelliskrivelse fastslået, at bønder, der slog reb som husflid, uhindret kunne sælge deres produkter i købstæderne. Kun folk, der udelukkende ville ernære sig af at slå reb, skulle have særlig bevilling¹².

Det tidligst kendte vidnesbyrd om rebslagerlav inden for gammelt dansk område er rebvindernes skrå i Malmø af 6. september 1412¹³. De københavnske rebslagere har haft artikler før 1564, og de øvrige danske rebslagerlav: Odense og Århus samt 4 sønderjyske fik artikler mellem 1705 og 1778. Det lav, som har størst interesse i denne forbindelse, er dog rebslagerlavet i Århus, der fik bevilling af regeringen den 30. september 1748¹⁴.

Dette lav, der ved sin oprettelse talte 4 mestre, var det eneste østjyske rebslagerlav, som var anerkendt af regeringen, og netop i kraft af denne anerkendelse, men vel også på grund af det nære naboskab, skulle rebslagerlavet i Århus på flere måder få betydning for rebslagerne i Randers. — Da Randers-mestrene ikke stod i anerkendt lav, kunne deres læredrenge heller ikke efter endt læretid blive anerkendt som zünftige svende, og mestrene måtte derfor lade drengene afslutte læretiden, bl. a. hos mestrene i det anerkendte Århuslav¹⁵.

På et eller andet tidspunkt må rebslagerne i Randers have dannet en sammenslutning af mere privat karakter. De nærmere omstændigheder kendes ikke, da skriftlige efterretninger eller andre direkte vidnesbyrd mangler. Men gennem spredte oplysninger i svendenes bøger erfarer man lidt, som peger hen mod et mesterlav.

Det er rebslagersvendenes artikler¹⁶, der indeholder disse efterretninger. Hvis svendene ikke viser »tilbørlig Agtelse og Gehør ved aaben Lade«, skal *lademesteren* gøre anmeldelse derom til *oldermanden*, og det hedder, »At

disse Laugsartikler her paa Laugshuuset ere oprettede af Mestrene«. Som man ser, har en mestersammenslutning fungeret som »lav« og øverste myndighed for svendene.

I indberetningerne fra 1853 om antallet af bestående lav nævnes også et rebslagerlav, men med et vedføjet spørgsmålstegn. Måske er det den spinkle tradition om et privat mesterlav, der er tale om, men det kan også være svendenes sammenslutning¹⁷.

Den 3. januar 1857 dannede rebslagerne i Randers en ny sammenslutning, eller måske var der tale om en ændring af det gamle private lav. Sammenslutningen hed »Randers Rebslagerforening« og nævnes blandt byens øvrige sygekasser i indberetningen til det statistiske bureau 1867.

Rebslagersvendenes broderskab

Det har været af særlig interesse at få konstateret, om der i Randers har været et anerkendt rebslagerlav, — og dette hænger sammen med, at der i denne by med sikkerhed har bestået et af magistraten anerkendt svendebroderskab. Svendebroderskaber opstod normalt i tilknytning til mesterlavene, men undtagelser kendes dog¹⁸.

Et herbergsskilt fra 1817 må betragtes som sammenslutningens tidligste vidnesbyrd, og på svendenes skafferstok sidder et bånd med årstallet 1823.

De vigtigste kilder til broderskabets historie er sammenslutningens tre efterladte bøger, hvoraf den ene indeholder »Laugs Artikler for samtlige Rebslager Svende udi Randers«. Artiklerne, der er forsynet med mestrenes påtegning, er bifaldet af borgmester Koefoed den 23. januar 1849. Rebslagersvendenes »Laugs Artikler« er ikke et selvstændigt Randers-produkt, idet de er opstillet efter et forbillede hos svendene i det anerkendte Århus-lav¹⁸.

Det er påfaldende, at rebslagersvendenes artikler ikke straks har fået deres endelige form, men næsten straks måtte suppleres med nogle tilføjelser. Rebslagersvendene har altså ikke forud gjort sig klart, hvilke bestemmelser deres artikler skulle indeholde. En virkelig gennemarbejdning af Århus-forlægget med de rettelser og tilføjelser, som lokale forhold nødvendig gjorde, har ligget de praktisk indstillede håndværkssvende fjernt.

Det ser ud til, at rebslagersvendenes broderskab især udfolder sig omkring midten af det 19. århundrede. Foruden vedtagelsen af de nye artikler blev der anskaffet en velkomst, og i 1852 gav 13 rebslagersvende sølvskilte til velkomsten. Fane og lavslade bliver anskaffet, og sammenslutningen fortsætter iøvrigt sin virksomhed hen mod år 1900. En af de sidste oplysninger

om broderskabet er fra 1883, da man ved en kvartal-samling i juli vedtog, at enhver ugift rebslagersvend, som havde arbejdet i Randers i 4 uger, skulle betale 50 øre til broderskabet. Samme beløb skulle fremdeles betales hvert kvartal, så længe han stod i arbejde¹⁹.

Rebslagersvendenes broderskab fortsatte sin virksomhed indtil oprettelsen af »Rebslagernes Fagforening« 1. januar 1897²⁰, og indskriften på broderskabets »Lade og Sygekass« antyder, at sygeforsikringen også hos rebslagerne var blevet en af broderskabets væsentlige opgaver.

Mesterlavene

Med enevældens store lavsreform kom byhåndværket ind under en fælles norm. Lovgivningen omfattede de tre grupper: Mestre, svende og læredrenge, og alle fik en placering i systemet under mesterlavene. Mesterlavene var organisationer, der hvilede på lovens faste grund. Alle Randers-lavene var åbne lav, hvilket betød, at der ikke var sat grænse for antallet af mestre i lavene.

I det foregående er de enkelte fags sammenslutninger behandlet og opstillet efter samme skema. Der er lagt vægt på, at hvert fag fremtræder som en samlet helhed med mesterlav, ligfærd og svendesammenslutning, og i særlige afsnit er der gjort rede for det til lav og broderskaber hørende inventar¹. Fremstillingen omfatter lavenes opståen, udvikling i store træk samt deres afslutning.

I de følgende afsnit vil vi søge at anskue Randers-lavene under et. Det har allerede vist sig, at der i lavenes virksomhed indadtil og udadtil er såvel lighedspunkter som forskelle. Lavenes stilling i den store sammenhæng er langt fra entydig, og dette viser sig først og fremmest i det grundlag lavene hvilede på: deres retslige fundament.

Blandt håndværkerlavene er der 3 gamle lav, der med sikkerhed bestod før 1681: Smedelavet, skrædderlavet og skomagerlavet. Fra smedelavet foreligger fra denne tid kun enkelte oplysninger, men ingen artikler. Fra skræddere og skomagere foreligger henholdsvis 2 og 1 sæt artikler. Artiklerne viser, at både skrædderlav og skomagerlav hvilede på en magistratsbeslutning, og i skrædderskråen fra 1611 hedder det, at skråen gives »paa Kong. Maytts. wor Allernaadigste heris wegenne«. Om smedelavets retslige stilling før 1681 kan intet oplyses.

Efter forordningen af 10. december 1621 skulle lavenes artikler forfattes »med borgmestere och raads betenkende«, og efter recessen af 1643 var det stadig købstadens magistrat, der kunne oprette lav. Den gamle lovgivnings bestemmelser om håndværket var kun retningslinier i store træk, og de enkelte vedtægters udformning kunne da også antage en noget tilfældig karakter.

Efter recessen af 1643 måtte der ikke kræves mesterstykke som betingelse

for optagelse i et lav. Ikke desto mindre indeholder skomagerens skrå fra 1668 i den 6. artikel bestemmelser om mesterstykke. Sandsynligvis har skomagerne her holdt fast ved en gammel sædvane, og magistraten har bifaldet det.

Enevældens håndværkerlovgivning indleder en ny tid for dansk lavsvæsen. Den nye styreforms krav om fasthed og ensartethed i samfundets struktur medførte, at der også i håndværkets organisation måtte foretages en oprydning og modernisering i pagt med tidens krav. Forordningen af 23. december 1681 »Om Laugene udi Kiøbstæderne i Danemark og Norge« blev den skelsættende begivenhed, der satte udviklingen i skred.

Når regeringen agtede at gennemføre en ny lavspolitik, skete dette i sammenhæng med tidens almindelige økonomiske politik. Lavene skulle bruges til at fremme næringslivet i byerne, og derfor måtte de i højere grad end før antage karakter af økonomiske instrumenter. Lavene skulle blive foreninger af producenter, hvorigennem en del af næringslivet kunne reguleres.

Ligesom tidligere skulle lavene omfatte alle håndværkere indenfor faget: mestre, svende og læredrenge. Som vi har set, var der i håndværkerlavene ofte modstridende interesser. Svendene skilte sig ud og dannede deres egne sammenslutninger, og de kunne udgøre en betydelig magtfaktor. Når Christian den Fjerde i 1621 så sig nødsaget til at genindføre lavene, var en af årsagerne den, at man gennem mestrene ønskede at få kontrol over sven-dene. Lignende tanker gjorde sig gældende under enevælden, og regeringens hensigt kom klart til udtryk i forordningen »Om Handverks-Svenne og Dreng i Kiøbstæderne« af 6. maj 1682.

For at regeringen kunne gennemføre en effektiv regulering af håndværket i købstæderne, blev de lokale øvrigheder frataget deres gamle ret til at udstede lavsprivilegier, og efter forordningen 23. december 1681 var det kongen alene, der kunne give lavsbevilling. Dette var den nye lovgivnings væsentligste og grundlæggende træk.

Med den nye forordning havde regeringen med et slag ophævet de gamle lavsordninger. Det hedder i forordningen: »skal ingen herefter være forbunden til nogen Laugs Ordning eller Skraaer, af hvem de og kunde være udgivne, langt mindre nogle selv gjorde Vedtægter . . .«. Men dette betød ikke, at lavene som sådan var ophævede. Ordene markerede det skarpe skel mellem fortid og fremtid. Nogle lav kunne fortsætte deres virksomhed efter de gamle vedtægter, når disse blot ikke stred mod forordningen, og iøvrigt udkom de følgende år en lang række lavsartikler af ensartet tilsnit. Disse

artikler var vel egentlig bestemt for hovedstaden, men kom også til at gælde for såvel større som mindre købstæder. Den nye lavsordning var anledningen til, at der rundt om i de danske købstæder i 1680'erne blev givet fornyet lavsbevilling til en række gamle lav og endvidere, at der blev oprettet nye.

Efter det klare og entydige oplæg, der var givet af regeringen, kunne man forvente en tilsvarende regelret gennemførelse af den nye lavspolitik, men dette blev ingenlunde tilfældet. Hvorledes man i regeringen egentlig havde tænkt sig, at forordningen skulle praktiseres, hersker der nogen uvisshed om. Der foreligger ingen tilkendegivelse heraf, og det er et spørgsmål, om der nogensinde i regeringen blev besluttet en bestemt fremgangsmåde.

De tre gamle Randers-lav, der bestod før 1681, fortsatte deres virksomhed efter lavsreformen, men der foreligger ikke vidnesbyrd om en officiel lavsfornyelse. Enten er oplysninger herom gået tabt, eller også har lavene som en selvfølge videreført den gamle virksomhed med eller uden magistratens billigelse.

Om snedkerlavet, handskemagerlavet, feldberederlavet og hattemagerlavet foreligger der nogenlunde ensartede oplysninger.

Disse fire lav blev oprettet i årene efter 1681, og de har alle efterladt sig en lavsprotokol, der må betragtes som det dokument, hvorpå det respektive lav hvilede. For alle fire lavsprotokoller gælder følgende: De stiftende mestre nævnes ved navn. Det hedder, at der indrettes lav og derefter følger afskrifter af de respektive håndværks almindelige, kongelige lavsartikler. I et enkelt tilfælde er også indskrevet de kongelige forordninger om lavene samt om håndværkssvende og læredrenge.

For snedkernes, handskemagernes og hattemagernes vedkommende er lavets oprettelse bekræftet på Randers rådhus af magistraten. I feldberederlavets protokol underskriver byskriver Jørgen Madsen, — men protokollen er gennemdraget og forsynet med byens segl. Det er næppe sandsynligt, at der skal lægges nogen retslig afvigelse i disse små forskelle.

De fire Randers-lav fra 1680'erne kunne altså ikke kaldes regelrette lav, da de manglede kongelig konfirmation. Faktisk var de oprettet af magistraten imod loven, men der foreligger intet om, at regeringen af den grund greb ind og igen ophævede disse lav; tværtimod ser det ud til, at denne fremgangsmåde var almindelig. Da de fire Århus-håndværk, hattemagere, drejere, slagtere og bødkere fik lavsbevilling i tiden 1698—1726, foregik det ligeledes ved en magistratsbeslutning, og fremgangsmåden har stort set været den samme².

Man må konstatere, at der mellem enevældens lovgivning og dens praksis i administrationen har været ret så stor en afstand. Regeringen har interesseret sig mindre for provinslavene, som man har anset for mindre betydningsfulde, og denne vilkårlighed har medført, at magistraten i god tro har tiltaget sig myndighed til at efterkomme et håndværks lavsønsker: Med artiklernes fremkomst havde kongen eo ipso givet bevilling til de pågældende håndværk, og så måtte det være magistratens opgave at ekspedere sagen.

I Randers rådstueprotokol 1680—88 er indskrevet en lang række lavsartikler, udsendt af regeringen. De fire første er artikler for smede, skomagere, skræddere og snedkere, og det var just disse artikler, der først var aktuelle for Randers-lavene. Senere fulgte artikler for tømmermænd, vævere, slagtere og møllere m. fl., som aldrig fik lav i Randers. — Artikler for handskemagere, hattemagere og feldberedere mangler helt.

Bagerlavet er det eneste lav i Randers, som har fået egne, af kongen konfirmerede lavsartikler.

Denne i byen enestående begivenhed var ikke så sjælden endda, og det skal blot nævnes, at rebslagerne og drejerne i Århus fik kongelig lavsbevilling henholdsvis 1748 og 1752³.

Det vil være nærliggende at spørge om årsagerne til, at et enkelt Randerslav opnåede særlige, kongelige privilegier, og her må der gøres rede for de tre faktorer: Regeringens stilling til provinslavene, magistratens indstilling og bagerhåndværkets ønsker.

Det er tidligere omtalt, at lovgivningen først og fremmest sigtede på håndværkerforholdene i hovedstaden, og at regeringens holdning til provinslavene var præget af en vis ligegyldighed og ubeslutsomhed⁴. Fra de lokale myndigheders side anså man i begyndelsen af det 18. århundrede alle lav for ensartede og ligestillede, men efterhånden ændrede man indstilling og vurderede lavene efter deres privilegier⁵. Da bagerne i Randers i 1725 møder op med en vel underbygget begrundelse for indrettelse af et lav⁶, får de omgående stærk støtte af magistraten, der øjner en chance til at få bragt orden på byens kaotiske brødforsyning. Det stærke oplæg fra Randers fik let spil overfor regeringens passive holdning.

Således som forholdene udviklede sig, dels i magistratens indstilling og dels i håndværkernes egne rækker, blev det en stor styrke for et lav at have særlige privilegier. Lavets retslige stilling kunne aldrig anfægtes, og privilegierne medførte større anseelse, der bl. a. også kunne sikre tilgangen af arbejdskraft til faget. Det store antal læredrenge fra Århus, der i tiden

1730—1809 blev indskrevet i Randers bagerlav, må være en følge af dette lavs særlige status.

Da murerne i Randers i 1739 fik lavsbevilling, blev denne givet af stiftamtmanden⁷, og tilsvarende eksempler kan nævnes fra andre byer⁸. Når murerne har søgt stiftamtmanden om lavsret, må grunden være, at man i dette håndværk har følt behov for en bevilling, der hvilede på en højere instans end magistratens, — med de fordele, som en sådan indebar. Det har været den samme tanke, der siden lå til grund for murerlavets ansøgning til kongen om »Laugs Rettigheder«, og som blev afslået 1791⁹. Regeringen var på dette tidspunkt mindre tilbøjelig til at give ny lavsbevilling til allerede eksisterende provinslav¹⁰.

Om bødkerne og rebslagernes lav kan intet siges med sikkerhed. Disse sammenslutninger viser sig først i det 19. århundrede, en periode, hvor myndighederne synes at anerkende lavenes ligeberettigelse, og hvor man er mindre tilbøjelig til at skelne mellem lavenes mere eller mindre lovformelighed.

Lavenes fortsatte eksistens

Håndværkerlavene i Randers var altså oprettede og bestod under vidt forskellige vilkår, og da indstillingen til lavene tid efter anden ændrede sig, kunne disse sammenslutninger heller ikke i det lange løb undgå at blive anfægtede.

1. Hattemagernes lavsret hvilede på en magistratsbeslutning af 1. oktober 1688¹¹. Uvist af hvilken grund eller af hvem, blev der en dag rejst tvivl om denne lavsret, og lavet gik straks i gang med at skaffe sig bekræftelse på sine gamle rettigheder. Gennem magistraten sendtes et andragende til det kongelige danske kancelli. Med andragendet fulgte en udskrift af »en af Magistraten i Randers i Aaret 1688 autoriseret Laugsbog«, og nu anmodede man om konfirmation på den derpå hvilende ret. 15. oktober 1845 modtog lavet gennem magistraten kancelliets svar, der måtte gøre al tvivl til skamme.

Det hedder her, at »det efter de oplyste Omstændigheder ikke kan betvivles, at Hattemagerne i Randers rettelig udgøre et Laug, og at den ansøgte Konfirmation af deres Laugsret som Følge deraf er uforuden, idet man derhos lige tjenstligt tilføjer, at den Omstændighed, at Lauget ikke er forsynet med udtrykkelig allerhøieste Konfirmation, ikke medfører nogen Forandring i de Lauget som saadant ellers tilkommende Rettigheder«¹².

2. Ligeledes i 1845 var der i Randers opstået et spørgsmål, »om hvorvidt der tilkommer det i Randers værende forenede Grov- og Kleinsmedelaug

den af samme paastaaede Laugsret«¹³. I denne anledning havde lavet gennem magistraten ansøgt kancelliet om fornyelse af deres lavsret.

Den 23. oktober 1845 mødes magistratens repræsentanter med oldermanden og nogle mestre på lavshuset, og her fremlægges kancelliets svar til lavet. Efter sagens oplysning finder kancelliet ingen anledning til at betvivle, at smedene i Randers har lavsret, og kancelliet bygger sin afgørelse på »en Laugsprotocol, som formeentlig godtgjør Laugets Oprettelse og Tilstædeværelse siden Aaret 1685«. Smedene i Randers har altså lavsret, og som følge deraf vil en fornyelse af lavet være unødvendig.

Regeringens svar til de to Randers-lav i 1845 svarer ganske til to lignende afgørelser, som kendes fra to Århus-lav. Murerne i Århus modtog 1820 det svar fra kancelliet, at deres lavsartikler ikke behøvede nogen kongelig konfirmation, og et lignende svar fik rebslagerne i 1829, da deres lav i samme anledning havde henvendt sig til regeringen¹⁴.

Således var altså regeringens indstilling over for lavene i det 19. århundrede: Man anerkendte de gamle bestående lav, som de var.

De lokale anslag mod hattemagerlavet og smedelavet i det 19. århundrede kan betragtes som små indlæg i tidens almindelige diskussion om næringslivet. Men da regeringen i 1734, for at ophjælpe det københavnske feldberederlav, greb ind over for provinslavene, var det en handling af langt mere vidtrækkende og principiel karakter. Forordningen af 29. januar 1734, der bestemte, at alle feldberedere i landet skulle give sig ind under det københavnske lav, betød faktisk, at alle feldberederlav i provinsbyerne var ophævede, — og vi har set, at feldberederne i Randers ikke rettede sig efter det kongelige påbud. Det kan yderligere tilføjes, at da lavsprotokollerne i 1749 skulle forsynes med stemplet papir underskrevet af magistraten, skete dette også med feldberederlavets protokol i Randers¹⁵. Feldberederlavet i Århus måtte derimod følge forordningen¹⁶. Magistraten i Randers oprettholdt altså feldberederlavet, og forklaringen kan måske være den, at Randers-lavet var reinisk ligesom det københavnske lav, og at man er meget tilbøjelig for at træde det velanskrevne feldberederlav for nær.

I løbet af det 19. århundrede indtræder i Danmarks næringsliv visse ændringer, der også måtte få virkninger i lavene. Den begyndende liberalisme og spirende industri medførte, at lavsinstitutionerne efterhånden måtte tages op til drøftelse og revision. Den direkte anledning hertil kom fra København. Som så ofte før var det landets hovedstad, der havde regeringens særlige bevågenhed, og man kan sige, at dette var ikke nogen urimelig favori-

seren af kongens København, men en politisk nødvendighed i en storby, som lå forrest i udviklingen og derfor havde problemer, som endnu kun svagt — eller slet ikke — kendtes i provinsbyerne.

Selv under håndværkets ældre former, hvor der bestod et vist interessefællesskab mellem mestre og svende, kunne der, bortset fra et vist naturligt klammeri, være optræk til mere dybtgående konflikter; men i provinsens mindre bysamfund antog disse modsætninger ikke den truende karakter, som tilfældet var i hovedstaden.

Af det stigende antal svende, der beskæftigedes i håndværk og industri, måtte mange regne med at forblive under lønarbejdernes beskedne kår, og disse søgte kompensation i form af højere lønninger. Det var samfundets nye struktur, med den deraf følgende klassekamp, der så småt begyndte at vise sig, og disse nye tendenser i arbejdslivet tilspidsede sig i København hen mod århundredskiftet, og resulterede i den store tømrerstrejke 1794.

Lavene kunne ikke længere magte den opgave, som regeringen havde til tænkt dem, og dette var anledningen til, at hele spørgsmålet om lavenes funktion blev taget op til en grundig undersøgelse. Efter et foreløbigt forsøg først i 1790'erne nedsattes den store lavskommission 11. august 1794.

Som resultater af denne kommissions arbejde foreligger fra det meste af landet indberetninger om lavenes antal og tilstand, og fra lokal side blev der fremsat forslag om, hvad der kunne gøres for at bringe lavene i overensstemmelse med tidens krav. Dette materiale foreligger dog ikke for Randers amt, og som følge deraf er det heller ikke muligt at sige noget om de lokale myndigheders vurdering af lavenes situation i Randers.

Efter Lavskommissionens arbejde fremkom forordningen af 21. marts 1800: En enestående begivenhed i enevældens håndværkerlovgivning.

Denne forordning viser, at det ikke havde været regeringens hensigt at ophæve lavene, således som flere medlemmer af den radikalt indstillede lavskommission nok havde tænkt sig. Samfundet havde brug for mange og duelige håndværksfolk, — men regeringen ønskede fortsat at bevare lavene som regulerende faktor, og derfor måtte adgangen til håndværkslavene lettes.

Af forordet til forordningen kan uddrages et fælles motto: at afskaffe fordomme og misbrug samt at lette adgangen til næringslivet og at fremme flid og oplysning.

Efter forordningen skulle der i fremtiden bestå et frit kontraktforhold mellem mestre og svende, både med hensyn til løn og opsigelse, men iøvrigt var der fortsat strenge straffe for svendene, såfremt de ikke opfyldte deres forpligtelser. Adgangen til lavene lettedes for både mestre og svende, der

skulle kunne indtræde blot i kraft af deres faglige dygtighed og uden urimelige omkostninger; og endelig indeholdt forordningen en særlig bestemmelse om adgangen til at blive frimester. Denne forordning var bestemt til at gælde for København, og først i november 1832 kom den også til at omfatte provinslavene.

Mod lavenes afslutning

I løbet af det 19. århundrede blev det stadig mere klart, at håndværkslavene var ved at have udspillet deres rolle. Den økonomiske udvikling og tiltagende industrialisering havde fået et så kraftigt tag i samfundet, at den gamle monopolordning var blevet håbløst forældet.

Købstæderne havde i århundreder hvilet i sig selv. De var små økonomiske enheder, der nidkært vogtede på deres privilegier — sikre på sig selv og stabile bærere af det borgerlige samfunds små fremskridt.

Men købstædernes bestræbelser på at være sig selv nok kunne ikke i det lange løb holde stand mod den udvikling, der var begyndt efter 1750, og som på mangfoldig måde tiltog i styrke i første halvdel af det 19. århundrede: den økonomiske liberalisme.

Landboreformerne af 1788, med den deraf følgende udstykning og udflytning, udløste i de følgende årtier en meget stærk aktivitet inden for landbruget, og dette kom atter til at betyde en styrkelse af landhåndværket. Antallet af landhåndværkere steg¹⁷, og byhåndværkerne klagede over stigende indpas i deres næring.

Men regeringen var indstillet på at bevare lavene, som man anså for nødvendige i købstæderne, og denne indstilling medførte en lovgivning, som skulle beskytte købstædernes håndværkere mod landhåndværkerne. Denne regulerende lovgivning, der hvilede på plakat af 3. april 1816 samt plakat af 29. november 1822, var grundlaget for det såkaldte bevillingssystem, ifølge hvilket kancelliet og amtmændene kunne udstede bevillinger til næringsbrug på landet.

Trods regeringens indgreb lykkedes det ikke at dreje udviklingen. Landhåndværkernes tal steg stadig støt, og deres indgreb i byhåndværkernes næring var stærkere end nogensinde før.

Den diskussion, der under disse forhold i stadig højere grad måtte udfolde sig i kredse, der stod regeringen og administrationen nær, har også i enkelte tilfælde givet sig til kende på det lokale plan, f. eks. i Randers Amtsavis i februar 1836.

Under overskriften »Hvad ville Randers Haandværkerlauge?« indleder en anonym indsender sit indlæg med at sige: Klager hører man nok af!

Og denne udtalelse er rettet mod håndværkslavenes mestre. Forfatteren konstaterer, at lavmestrene ønsker en begrænsning af håndværkertallet såvel i byen som på landet, og at man mener at kunne nå dette mål ved en strengere bedømmelse af mesterstykkerne. Den ikke navngivne forfatter anbefaler mestrene at antage færre læredrenge, og iøvrigt mener han, at der ingen grund er til at begrænse håndværkernes antal, »naar at der snarere er Udsigt til en almindelig Næringsfrihed, der truer alle Laug med Undergang«¹⁸.

Halvanden måned senere fremkommer i samme blad et svar, underskrevet af oldermændene for 7 håndværkslav i Randers: En lang og omstændelig modsigelse, der dirrer af undertrykt vrede. Hvad Randers-håndværkerlavene vil?! »Vi ville, at Kjøbstædernes Haandværkerlaug skulle opretholdes i de Rettigheder, som Loven og Kjøbstædernes Privilegier samt Laugsartikler have tilsagt os«, hedder det i svaret. Og så kører oldermændene det store skyts i stilling og hamrer løs på det fæle gespenst uden for byporten: Landsbyhåndværkeren. Fra lavshåndværkernes side ønsker man en begrænsning af landhåndværkernes rettigheder. Oldermændene for lavene tilbageviser påstanden om, at mestrene skulle favorisere deres egen familie ved optagelse i lavene, således som en anonym forfatter havde skudt dem i skoene. Og hvis endelig »Aspiranten skulde vorde saaret ved vor Laugsaand, saa staar der jo en anden Vej for ham aaben, nemlig Appel enten til det Laug i Kjøbenhavn, hvortil hans Profession hører, eller og til et autoriseret Laug her i Provindsen«¹⁹.

Den anonyme forfatter, der i et afsluttende gensvar vedkender sig navnet Olsen²⁰, har i sit oplæg peget på nogle centrale angrebspunkter hos lavene, og i oldermændenes svar understreges særligt det problem, som fra mestrenes side måtte anses for det største: Konkurrencen fra landhåndværket²¹.

Det var dog ikke landhåndværket alene, der var blevet en trusel mod byhåndværket. Den almindelige produktionsomlægning har haft en afgørende indflydelse på lavenes beståen.

I almindelighed fortæller lavsarkiverne kun lidt herom, og blot i et tilfælde, nemlig hos snedkerne, har det været muligt at følge et fags vanskeligheder hen mod lavstidens ophør²². — I hattemagerlavets arkiv findes et brev fra hattemagerlavet i Odense, dateret 20. januar 1847. Brevet, der er stilet til hattemagerne i Randers, er gensvar på et brev fra Randers-lavet. Oldermanden i Odense, H. Dorch, har talt med sine fagfæller i lavet, og de er blevet enige om »tilligemed de øvrige Hattemagere i de forskellige Kjøbstæder i Jylland at deeltage i Bestridelse af Udgifterne ved den paatænkte Sag angaaende Forbudet imod al Hattehandel af Kjøbmændene«. Det hed-

der videre i H. Dorchs brev, at professionen har lidt stor skade ved »den frie Fabrikation af Kaskjetter og Huer«²³. Dette eksempel viser, at et Randers-lav har deltaget i en bredt anlagt protest mod moderne produktions- og afsætningsmetoder.

I april 1836 fremkom i stænderforsamlingen for Nørrejylland det første af en række forslag om reformer i lavsvæsenet. Forslag-stilleren, oberst Brock²⁴, siger indledningsvis, »at Kjøbstædernes og Landets Interesse ikke, som man tilforn troede, er hinanden modsat; men at tvertimod Kjøbstædernes Flor er Jordbrugernes Fordeel, og at Landets bedst mulige Dyrkning fremmer Kjøbstædernes Opmkost«.

Oberst Brock nævner en del ulemper ved den bestående lavsordning og fortsætter: »i Henseende til Nørre Jyllands Kjøbstæder, troer jeg at kunne sige, at Laugs-Indretningerne betyder saa Lidet, at de ved nogle forudgaaende lovbestemte Fordele i Stedet for de dem nu hjemlede Kjøbstæd og Laugs-Rettigheder, lettere aldeles kunne ophæves til det Almeenes, Haandværkernes og Haandværkets store Gavn«. Oberst Brock henviser til, at håndværkersagen ligeledes er blevet debatteret i den holstenske stænderforsamling, og han foreslår, at stænderforsamlingen udfærdiger et bønsskrift til kongen med anmodning om, at der må blive givet en ny håndværkerlov med ophævelse af al lavstvang.

Efter henstilling fra den kgl. commissarius vedtog stænderforsamlingen, at der ikke skulle nedsættes en komité til behandling af dette spørgsmål, der var alt for omfattende for stænderforsamlingen. Stænderforsamlingen vedtog altså ikke at tage stilling²⁵.

I løbet af de følgende måneder fremkom andre forslag til ny håndværkerlovgivning fra Kolding, Ribe og Vejle, — og i alle tilfælde var det ønsket om beskyttelse mod landhåndværkerne, der lå bagved. 7. juni 1836 indleverede købmand Ludvigsen²⁶ et andragende fra håndværkslavene i Randers »angaaende deres Laugsrettigheder og formeentlige Indgreb i samme«²⁷! Men stænderforsamlingens stilling til håndværkerlavs-spørgsmål var én gang lagt fast, og i disse tilfælde blev det vedtaget, at der ikke skulle gøres nogen undtagelse fra den en gang af forsamlingen vedtagne regel.

Stænderforsamlingerne veg altså tilbage for at tage stilling til håndværkslavenes anmodninger om støtte gennem lovgivningen, og motiveringen er allerede berørt. Håndværkslavenes problem var blot et led i hele det store og omfattende spørgsmål om en ny lovgivning for næringslivet, et regeringsanliggende af gennemgribende karakter. Dertil kom, at de råd-

givende stænder næppe vovede at fremkomme med forslag, der gik alt for stærkt mod enevoldsmagten — og denne ønskede fortsat at bevare de institutioner, der kunne dæmme op for revolutionerende meninger ude fra.

Efter at lovgivningen om politisk frihed var blevet gennemført i 1849, måtte også kravet om næringslivets frihed tage til i styrke. Ifølge grundlovens § 81 var der givet løfte om, at alle indskrænkninger i den frie og lige adgang til erhverv skulle ophæves ved lov — med mindre disse indskrænkninger var nødvendige for det almene vel. Altså måtte de gamle lavsordninger afskaffes.

Efter en forudgående, ofte bevæget debat kom lovforslaget om næringsfrihed til behandling i folketinget. Stærke røster, ikke mindst fra håndværkernes side, talte til det sidste imod lovens gennemførelse; men kongen havde besluttet at følge ministeriets indstilling, og den 29. december 1857 blev den nye næringslov underskrevet i statsrådet²⁸.

Næringslovens vedtagelse var dog ikke ensbetydende med lavenes øjeblikkelige afskaffelse. Efter en overgangsperiode på 4 år blev lavene endeligt ophævede som tvungne organisationer 1. januar 1862.

Svendelav eller broderskaber

Gennemgangen af håndværkslavene i Randers har vist, at der fra mesterlavene udskilte sig underafdelinger, idet svendene dannede sammenslutninger: broderskaber eller brøderskaber, som disse også kaldtes. Navnet broderskab er den rette benævnelse for disse selskaber, men ordet »lav« blev også anvendt. Når snedkersvendene ejede et »laugssegl« har de måske også selv brugt udtrykket lav om deres sammenslutning.

Forordningen af 6. maj 1682 bestemmer i enkeltheder forholdet mellem mestre og svende. Svendene var herefter underordnet mesterens hus i et rent patriarkalsk forhold. Selve det praktiske grundlag for, at svendenes særinteresser kunne trives, kroen og sammenkomsten, var blevet forbudt året før ²⁹, alle svendeskråer var blevet afskaffede, og svendesammenslutninger havde således ingen hjemmel i lovgivningen. Så meget mere må det undre, at der under samtlige mesterlav i Randers omtales en eller anden form for svendesammenslutning. Dette understreger blot det almindelige indtryk: at nok var enevældens håndværkerlovgivning streng, mens dens håndhævelse lempedes efter tidens krav.

De svendelav eller broderskaber, vi kender fra Randers, fremtræder ret uens. Materialet, der foreligger til belysning af de enkelte sammenslutninger, er ofte spredt og tilfældigt, og kun i nogle tilfælde kender man broderskabernes oprindelse og det grundlag, de hvilede på.

Nogle af broderskaberne har sikkert været meget gamle. Man kan ikke se bort fra den mulighed, at smedesvendenes sammenslutning går tilbage til 1468³⁰, men de første sikre tegn på et broderskab dateres til ca. 1760. Hos skrædderne og skomagerne har vi set sikre tegn på broderskaber fra omkring midten af det 17. århundrede³¹. Disse broderskabers tradition har været stærk, og den ubrudte førelse af skomagersvendenes bøger viser, at disse svendes sammenslutning har fortsat sin virksomhed efter lavsreformen. Handskemagersvendenes velkomst fra 1696 fortæller blot om en stærk og driftig sammenslutning i årene efter enevældens lavsreform. Feldberederne er det håndværk, der viser de svageste tegn på en svendeorganisation, bl. a. er det ikke muligt at pege på en eneste lavsgegenstand, som med rimelighed kan tillægges feldberedersvendene.

At private svendesammenslutninger, der udelukkende hvilede på en fælles overenskomst mellem mestre og svende, kunne bestå, er forståeligt. De trivedes i ly af mesterlavene som disses underafdelinger og kunne måske i en vis forstand siges at være under loven. Men et var, at regering og magistrat kunne se gennem fingre med forhold, der kunne drages i tvivl som lovlige, — og noget ganske andet, at en myndighed som magistraten i nogle tilfælde selv stadfæstede svendesammenslutninger.

To af svendebrøderskaberne i Randers var blevet oprettet ved en magistratsbeslutning. Bødkersvendene fik deres ukendte artikler stadfæstet på Randers rådstue 1799, og rebslagersvendene fik stadfæstelse af byens borgmester 1849³². Bagersvendene fik deres vedtægt underskrevet af borgmester Carø 1777; men forholdene omkring denne underskrift efterlader en tvivl om tolkningen af vedtægtens stadfæstelse. Formelt er det lavets overbisidder, men dog alligevel magistratens repræsentant, der underskriver³³. Spørgsmålet er dog, om de tre brøderskabers bevillinger alligevel ikke skal side-stilles. Magistraten har heller ikke i disse tilfælde haft en klar sædvane at følge. Brøderskabernes protokoller har et afgørende fællestræk: De er ikke gennemdragne og ikke forsynede med magistratens segl, og de mangler altså den rette autorisation, som mesterlavene sædvanligvis fik.

De fra Randers kendte svendevedtægter er indbyrdes forskellige, og der er ikke tegn på gensidig påvirkning. Snedkersvendenes »Indbyrdes Regler«³⁴, der er nedskrevet sammen med nogle bestemmelser for syge og rejsende svende, kendes kun som en rutine-afskrift, der intet siger om vedtægtens eventuelle autorisation. Denne vedtægt, der må stamme fra årene før lavstidens ophør, kan sammenholdes med en tilsvarende vedtægt fra snedkersvendene i Århus fra omtrent samme tid³⁵, men der er intet, som tyder på en forbindelse mellem de to vedtægter. Århus-vedtægten, der har fået autorisation af byens magistrat, bærer såvel sprogligt som i hele sin opbygning, præg af kyndig gennemarbejdning, hvor Randers-svendenes vedtægt virker urutineret og lidt tilfældig i sit indhold. Man tør betragte denne sidste vedtægt som svendenes eget værk. Fælles for de to svendesammenslutninger er de 4 »repræsentanter«, der deltager i sammenslutningernes styrelse.

Svendenes organisationer var undergivet mesterlavene, og der foreligger i lavsarkiverne yderligere meddelelser, der belyser det indbyrdes forhold mellem mesterlav og brøderskab. I skræddersvendenes første protokol, der indlædes 11. august 1691, hedder det under denne dato: »war Mads Pedersen og Vellads Jensøn hoessider ved Suenens lade«. Den 12. oktober 1693 »kom lauet til Mads Pederssen«, som på den tid var oldermand i mester-

lavet. Ovennævnte protokol viser, at skræddersvendene til stadighed samledes hos lavets oldermænd, f. eks. 24. juni 1709, »da Suennene vare for samlede paa deris laus-huus hos Oldermænd Lauritz Morttensen og aflagde deris tidepenge«³⁶.

Oplysningerne standser med svendenes første protokol omkring 1750, men der er grund til at antage, at forholdet mellem mesterlav og broderskab fortsætter nogenlunde uændret. 1830 fik svendene ny protokol, og her har skrædderlavets oldermænd, Peter Jacob Weybye, den 14. januar i et referat af svendenes lavssamling skrevet: »- - henflyttet Deres Laug i mit Huus, hvor jeg i 2 følgende Aar, nemlig samme tid 1832, er Brødrskabets fungerende Oldermænd - - «.

Såvidt som oplysningerne rækker, får man hos skrædderne indtryk af et roligt og harmonisk forhold mellem mesterlav og broderskab. Svendenes forsamlinger afholdes hos oldermændens i dennes hus. Der indskrives nye svende, der betales tidepenge, og alle forretninger i broderskabet bifaldes af oldermænd og hössidder med disses underskrift. Under sådanne forhold havde svendene heller ikke selv rådighed over deres lade med indhold, og kun den ene nøgle til ladens dobbeltlås opbevarede hos svendene, nemlig af oldgesellen; den anden nøgle var hos en mester. Skik og brug i de øvrige håndværk har stort set svaret til de ovenfor skildrede forhold.

Når et broderskab holdt til i oldermændens hus, kunne det nok være nødvendigt at få sat skik på den almindelige husorden. Ved en lavssamling i snedkerlavet den 6. december 1839 vedtoges nogle bestemmelser herom:

1. »At naar Mestrene holde Samling, maa det ei tilstædes Svende eller Andre at opholde sig i Stuen eller i Nærheden, hvor Forhandlingen kunne overhøres og Samlingen forstyrres.
2. At Svendene uden for deres qwartalsmøder og ved en enkelt Leilighed, naar Borgmesterens specielle Tilladelse dertil er erholdt, ikke maa holde Sammenkomster i Oldermændens Huus . . .«³⁷.

I det store og hele ser det ud til, at samarbejdet mellem mesterlav og broderskab er forløbet uden større gnidninger. Men naturligvis kunne der opstå uenighed og skænderi, ja, endog slagsmål. Skomagersvendene var talrige, og som nogle eksempler fra lavsarkiverne viser, også stridbare. Den 17. april 1735 »var wi samtlige Skomagersvendene forsamlede I Oldermændens Jens Rasmussen brennvins huus, og da paalagde og vedgik wi samtlige Svennene i Oldermændens og bisidder Peder Madsen Jerns Nærværelse, at om nogen af os Svenne som nu er, eller her efter kommer paa voris Laugs Huus, skulle enten klamres eller slaas og skamfere hverandre

i ord eller gierning enten i Wertshuus eller andre stæder, da Sagwolderen at bøde tre March«.

Og denne vedtagelse, der er underskrevet af to mestre og to svende, har haft sine gode årsager. Intet lavsarkiv kan i perioder opvise så mange eksempler på skænderi og anden uenighed som skomagerenes. — Da det en enkelt gang sker, at et broderskab gør ihærdige forsøg på at løsrive sig fra mestrene for at udbygge sin egen stilling, er det karakteristisk nok skomagersvendenes. Eksemplet er udførligt omtalt under skomagersvendenes broderskab³⁸. Den store strid mellem mestre og svende blev bilagt ved magistratens hjælp, og det er bemærkelsesværdigt, at svendene herefter kun var pligtige til at efterkomme magistratens krav, når denne ønskede underretning om broderskabets økonomiske forhold. En løsrivelse havde faktisk fundet sted.

I det omfang det var muligt, har broderskabene søgt at hævde sig selvstændigt. Det har været målet at opnå magistratsanerkendelse, og talrige eksempler viser, at svendenes sammenslutninger stod i direkte forbindelse med ligestillede i andre byer. Fem broderskaber i Randers ejede et segl, og ret ofte tages der penge af laden til et »amtsbrev«, d.v.s. brev til et andet »lav« eller broderskab. Den 27. august 1722 betalte hattemagersvendene skriveløn og postpenge for amtsbreve til Lybeck og Ålborg, ialt 5 mk³⁹, og der kan ligeledes henvises til hattemagersvendenes forbindelse med broderskaberne i Altona og andre byer i 1853⁴⁰.

Men det var dog indadtil, i det daglige sammenhold, broderskaberne havde deres virkelige store opgave: gensidig støtte og hjælp. Udgiftsposterne i svendenes regnskaber viser broderskabernes sociale sigte. Disse udgør for størsteparten understøttelse til syge og rejsende svende, fattighjælp og begravelseshjælp. Af andre udgifter kan nævnes omkostninger til anskaffelse og vedligeholdelse af inventar samt fortæring ved sammenkomsterne. Grundlaget for broderskabernes økonomi var svendenes kontingent eller tidepenge, som svendene efter nærmere bestemmelse selv betalte til laden i oldermændens hus. I nogle tilfælde indbetalte mestrene selv tidepengene, som så blev afkortet i svendenes løn⁴¹. De fyldigste oplysninger om broderskabernes økonomiske forhold og sociale opgaver foreligger efter år 1800, specielt hen mod midten af det 19. århundrede.

Hos snedkersvende og hattemagersvende blev der omkring 1850 sat skel mellem sygeforsikring og støtte til de rejsende⁴². Denne sidste udgiftspost forsvinder efterhånden helt, og det er en almindelig regel, at svendebroderskaberne fortsætter som sygekasser efter lavstidens ophør.

Mestrene

I og for sig er det unødvendigt at fastslå mestrenes stilling i lavet. Alle lavshandlinger af betydning viser hen til mestrene som sammenslutningens bærende element. Ingen andre håndværkere end mestrene havde officielt indflydelse på lavets ledelse, og som indehaver af et borgerskab var mesterens position i byen sikret.

Efter udstået læretid samt en passende tid som svend kunne den unge håndværker gøre mesterstykke, tage borgerskab og lade sig indskrive som mester i lavet. I lavsartiklerne var der fastsat et vist åremål, nemlig 3-4 år som svend samt i regelen et mestersvendeår, før det kunne tillades en håndværker at blive mester.

Bestemmelsen om de fastsatte svendeår¹ blev i det store og hele overholdt; men når forholdene berettigede det, kunne et lav — oven i købet med stiftamtmandens billigelse — slække lidt på kravene. Handskemager Søren Rasmussen Møller blev i året 1700 antaget i lavet, selv om han endnu manglede en del af sine fire svendeår, og det hedder udtrykkeligt »mens icke nogen efter hannem at nyde det efter denne dag«². Ikke desto mindre gentog hændelsen sig to gange senere, nemlig 1740 og 1743³. Slige lempelige vilkår var sjældne for nye aspiranter, der søgte optagelse i et lav, og de her nævnte tilfælde må ses i sammenhæng med handskemagerfagets blomstringstid i Randers i første halvdel af det 18. århundrede.

Mestersvendeår

I de almindelige artikler, som gjaldt for de i Randers hjemmehørende lav, fordres der et mester-svendeår (eller hos bødkerne: et år hos en mester) som betingelse for indtrædelse i et lav. Herfra gaves dog to undtagelser, nemlig handskemagerens og hatte-magerens artikler, hvor mester-svendeår ikke nævnes. Overensstemmende hermed ser man ikke handskemager- eller hatte-magersvende blive indskrevet på mester-svendeår eller mesterår, som det almindeligvis kaldtes.

Den svend, der lod sig indskrive på mesterår, påtog sig særlige pligter og ansvar for sin mesters værksted. Da kleinsmedesvend Jens Sørensen i 1754 fremstillede sig for åben lade og begærede at blive indskrevet på sit mesterår,

måtte han for det første love at holde sig loven og forordningerne efterrettelig samt at underkaste sig mesterens almindelige husorden, således som skik og brug var. Men desuden påtog han sig »at forrestaae sin mæsters arbeide saaledes at hand kand værre andsvarlig og holde die andre folck i arbeide og undervisning . . . «⁴.

Men samme Jens Sørensen overholdt ikke sine pligter. Den 20. januar 1755 blev han på grund af »vedholdende forsømmelser« idømt straf af lavet. Hans mesterår må være blevet forbrudt, men 21. april 1756 fik han lavets tilladelse til at indtræde i nyt mesterår⁵.

I sidste halvdel af det 18. århundrede nævnes mestersvendeårene ofte hos skrædderne, og det ser ud til, at man i dette fag følger bestemmelsen så nogenlunde. Som undtagelser, hvor der forekom en afkorting af mesteråret, kan det nævnes, at 3 svende i tiden 1748—1753 sad på mesterår i henholdsvis 8, 4 og 4 måneder⁶. Skræddersvend David Hundrup, der selv var søn af en mester, blev indskrevet på mesterår den 2. april 1781, og han blev indskrevet som mester allerede 23. april s. å.⁷ En anden mestersøn, Hans Hansen Gjørsting, sad på mesterår i 3 måneder 2 år tidligere.

Hos skomagerne ser man flere eksempler på, at svende på grund af forsømmelser fik deres mesterår forbrudt. Det skete således for Lars Kolt, der 1780 — trods flere påmindelser, ikke ville afholde sig fra »utilladelig Spadsering om Mandag og Tirsdag«⁸. I skomagerlavet begynder før 1790 en tendens til afkorting af mesteråret, og inden længe har denne skik udartet sig, så at svende lader sig indskrive på mesterår, for straks at gøre mesterstykke og lade sig indskrive som mester få dage senere.

Den 28. november 1793 samledes lavet for at bringe orden i dette »misbrug«. Man vedtog fremtidig at efterleve lavsartiklerne, men imødekom dog i »Trende Punkter, som efter billighed og mineskelig Ret ej er stridig imod de almindelig, allernaadigst udgivne Laugs Forordninger . . . « nogle krav med socialt sigte, og sådanne var ingenlunde ukendte i lavene.

1. En skomagersvend, der giftede sig med en skomagerenke, skulle være fritaget for sit mesterår; hvis enken havde mindreårige børn, kunne resterende svendeår modereres.
2. Hvis en skomagersvend var den ældste af en flok forældreløse, uforsørgede børn, skulle han kunne indtræde i lavet uden at have arbejdet den fulde tid som svend, og samme vilkår skulle gælde for gamle, skrøbelige mennesker (skomagerfolk?), som ønskede at se deres søn »forhjulpen I Skomager Lauget«.
3. Hvis den ældste blandt forældreløse, uforsørgede børn var en pige,

som — for at kunne forsørge sine søskende, agtede at indgå ægteskab med en skomagersvend, da gjaldt samme regel, som er nævnt under punkt 2°.

De bestemmelser, som skomagerlavet her havde vedtaget, var nok dikteret af »billighed og mineskelig Ret«, men uden modstrid med lavsforordningerne var de nu ikke. Hverken forordningen af 23. december 1681 eller lavsartiklerne gav nogen hjemmel for så vidtgående undtagelser.

Tabellen over skomagermestre viser, at der i slutningen af det 18. århundrede var begyndt en regelmæssig og stærk tilvækst til skomagerlavet¹⁰. Årsagen til denne vækst kan bl. a. ligge i lavets lemfældige omgang med bestemmelserne om adgangen til at blive mester.

Ved skomagerlavets kvartalssamling den 15. april 1822 blev spørgsmålet om mesterår atter bragt på bane, og atter vedtog man, at ingen mester kunne optages i lavet, med mindre han havde »udsat sit Mesterår«. End ikke nogle få dage måtte mangle¹¹. Man ser i årene forinden, at adskillige svende fik betydelig afkortning på deres mesterår; nogle sad kun et halvt år. På dette tidspunkt var kravet om mestersvendeår for længst blevet afskaffet i København. I provinsbyerne gjaldt bestemmelsen endnu — indtil 1832, da forordningen af 21. marts 1800 kom til at gælde for hele landet.

Hos feldberederne indskrives svendene på mesterår, og almindeligvis varer mesteråret den normerede tid; men også her kan der være betydelige afvigelser. Feldberedersvend Carsten Holst, der blev indskrevet på mesterår 22. marts 1720, blev atter udskrevet den 10. oktober s. å.

Bestemmelsen om et mestersvendeår blev i almindelighed efterlevet i lavene, men de anførte eksempler viser, at afvigelser forekom. Og var et lav ikke indstillet på at se gennem fingre med afvigelser fra mestersvendeåret, så måtte man dog bøje sig, når der forelå bevilling fra højere instans. Kleinsmedesvendene Johannes Weibell og Jacob Jensen søgte optagelse i smedelavet den 1. november 1780, og da de ved kongelig bevilling var blevet fritaget »for at sidde mesteraar«, kunne de straks gå i gang med at gøre mesterstykke¹².

Mesterprøven

Efter udstået mestersvendeår fulgte mesterprøven som den næste betingelse for at blive mester.

Ifølge forordningen om lavene i købstæderne¹³ skulle den mester, der søgte optagelse i et lav, melde sig på rådstuen og i overværelse af magistrat og oldermand samt de fire ældste mestre bevise, at han kunne sit håndværk, d.v.s. fremlægge mesterstykke. I overensstemmelse hermed indeholder ene-

vældens lavsartikler en kortfattet beskrivelse af mesterstykkerne i de respektive fag.

Under gennemgangen af de enkelte lav har det undertiden været nødvendigt at omtale disse mesterstykker, men for helhedens skyld skal lavenes praksis vedrørende mesterprøven her samles i en oversigt.

Hos *smedene* omtales mesterprøven i adskillige tilfælde mellem 1717 og 1843. En grovsmed udførte som mesterstykke i 1732 »Een bred biil med Dølle og een Heste Skoe med 4 Hager«, hvilket stort set svarer til bestemmelsen¹⁴. Den 28. januar 1843 enedes grovsmedene om at indforskrive en tegning til brug ved mesterstykker fra København, — og det tilføjes, at grovsmedene hos amtet og magistraten har fået bevilling til at gøre mesterstykker lige som i København¹⁵. Da kleinsmed Ole Wiig blev indskrevet som mester i 1833, blev hans mesterstykke, en portlås, forevist for 4 skuemestre, og 1847 nævnes som mesterstykke en pengekasselås¹⁶.

Hos *skrædderne* nævnes det 1649, at en svend har gjort mesterstykke bestående af »en Quinde thrøije och en Quinde kiortell, och andet miere«, hvilket var imod lovgivningen¹⁷. I lavets protokol hedder det undertiden i første halvdel af det 18. århundrede, at de nye mestre har gjort mesterstykke efter lavsartiklerne eller i samtlige mestres nærværelse¹⁸. Dette sidste var ikke almindeligt, men tilfældet her drejede sig også om en udenbys skrædder, den vordende mester og borger i Ebeltoft, Jonas Hegemann, der i 1749 gjorde mesterstykke og blev indskrevet i Randers-lavet.

I en lang periode hører man derefter næsten intet om skræddernes mesterstykker, men fra omkring 1820 og indtil 1857 er der gode oplysninger. Den 1. marts 1830 havde August Hoge i oldermændens hus tegnet og skåret samt syet sit mesterstykke, bestående af kjole, vest og bukser. Da der intet var at udsætte på forarbejdning og pasform, blev klædningen antaget for gyldig på rådstuen¹⁹.

Denne mesterprøve fra 1830 må være gennemført efter nogle ukendte regler, som på flere måder svarer til et senere regulativ for mesterstykker ved skrædderlavet i Randers, — og som blev approberet af det kongelige kancelli den 9. juni 1840. Dette regulativ har følgende indhold:

Enhver svend, der ønskede optagelse i lavet, skulle i oldermændens og 6 lademestres nærværelse på lavshuset tage mål af en klædning, bestående af kjole, bukser og vest. Det til arbejdet nødvendige klæde skulle nøjagtig opgives. Efter de tagne mål skulle fremstilles en tegning samt foretages afridsning og tilskæring af klædet, som derefter skulle sys under dagligt tilsyn af de nævnte mestre. Det færdige mesterstykke skulle siden bedømmes

af oldermænden og de 6 mestre, »om Klædningen passer den Person af hvem, der er taget Maal, og i øvrigt svarer til Hensigten samt til Tegningen efter Optegnelsen«. I tilfælde af kassation skulle alle fejl og mangler specielt opgives. Endelig skulle mesterstykket forevises for magistraten²⁰.

Mesterstykkets art: Kjole, bukser og vest er det samme, som blev udført 1830. Men i hele det detaljerede regulativ, der intet overlader til tilfældighederne, ligger sikkert en skærpelse, — eller de bedste muligheder for en sådan. Det udførlige regulativ siger fremdeles, at det fornødne skulle optegnes om tegning, måltagning og tilskæring, og for de bedømmende mestre har det ikke været vanskeligt at finde lovlig begrundelse for kassation af mesterstykkerne med mindre fejl, og det er ganske sikkert dette, som er sket. Netop omkring midten af det 19. århundrede hændte det ofte, at mesterstykkerne blev kasseret ved skrædderlavet.

Skærpelsen af mesterstykket har været en sag, der blev rejst af mestrene selv, og man har brugt denne skærpelse til at dæmme op for tilgangen til lavet.

Den i *skomagernes* skrå af 1668 angivne mesterprøve²¹, der ligesom skræddernes var imod loven, blev i skomagerartiklerne af 4. november 1682 forenklet til et par støvler og et par sko. Overensstemmende hermed nævnes omkring 1850 som mesterstykke et par ungarske støvler og et par damesko — eller et par herrestøvler og et par damesko²². Skomagernes mesterstykke nævnes i øvrigt næsten aldrig i det 18. århundrede, men 1778 udpeges der mestre til at »sidde ved mesterstykket«, 2 den første dag og 2 den næste dag. I det 19. århundrede omtales mesterstykkerne ofte.

I skomagerlavet forekommer en enkelt afvigelse fra regelen om at gøre mesterstykke. Jens Simonsen, der i 18 år havde forestået sine forældres værksted, blev den 3. januar 1820 indskrevet som mester i lavet uden at gøre mesterstykke²³. I maj 1827 havde skomagerlavet i Randers sendt et andragende til Københavns skomagerlav for at få bedømt et mesterstykke, forfærdiget af skomagersvend Niels Thorvaldsen; man ville ikke optage ham i lavet, før det københavnske lav havde udtalt sig. Men skomagerlavet i København kunne ikke indlade sig på at tage stilling i denne sag, hvilket blev meddelt magistraten i et brev fra Randers Amtshus af 22. maj 1827²⁴. Sagen er ikke yderligere oplyst, men bag skomagerlavets handling har sikkert ligget et forsøg på at forhindre, — eller dog besværliggøre en optagelse i lavet.

Snedkernes mesterstykke nævnes ret ofte fra omkring 1720. I nogle tilfælde hedder det, at mesterstykket var udført i henhold til artiklerne, som

foreskrev: »en vel proportioneret Afridsning paa et skikkelig Cantor og stor Skab, en Vindves Karm med Vindves Rammer, en Dør-Karm med en Dør med to Fyldinger samt et Bræt-Spil med fremmed og farved Træ indlagt«.

I snedkerlavets arkiv opbevares en bekræftet afskrift af det københavnske snedkerlavs regler for mesterprøver, dateret og underskrevet af dette lavs oldermænd, Mathias Ortmann, 2. April 1757²⁵. Allerede på dette tidspunkt har snedkerne i Randers åbenbart holdt sig til det københavnske reglement. Som det siden skal ses i anden forbindelse, var det dem magtpåliggende, at snedkerlavet i Randers ikke stod tilbage for andre lav, ej heller for lavet i hovedstaden.

Et sæt regler, »hvorefter Snedkernes Mæsterstykke eller Prøve for Fremtiden bliver at forfærdige«, er dateret 26. oktober 1840 og stadfæstet af borgmester Koefoed. Mesterprøven skal herefter bestå af en dør med karm af egetræ og en Sechretair eller Skatol med mahognitræsfiner. Dette reglement indeholder detaljerede bestemmelser for arbejdsgang, tegninger, oparbejdelse af træet, arbejdstid og tilsyn²⁶.

Fra de følgende år foreligger adskillige sæt regler for mesterstykker samt de dertil hørende mål. Hver svend har fået udleveret et sæt regler, som han forpligter sig til at levere tilbage til lavet. Til disse aktstykker vedrørende mesterprøven hører også 7 sæt tegninger af mesterstykker; alt i alt en enestående samling, der som det eneste tilfælde giver grundigt indblik i et håndværks mesterstykker fra slutningen af lavstiden.

Undertiden hændte det, at snedkerlavet — med eller uden sin vilje — støttede sig til lavet i København i bedømmelsen af mesterstykker. Snedker-svend Søren Thuesen i Randers havde fået sine tegninger til mesterprøven kasseret. Da han beklagede sig, sendte lavet gennem magistraten tegningerne til bedømmelse hos snedkerlavet i København, og dette lav lod komiteen for snedkermester-stykkernes bedømmelse afgøre sagen. I et brev af 10. marts 1841 modtog magistraten i Randers komiteens bedømmelse: En indgående og saglig kritik punkt for punkt, der gav Randers-lavet medhold i dets bedømmelse²⁷.

I et andet tilfælde havde snedkersvend I. M. Møller i Randers sendt klage til byens magistrat over, at snedkerlavet havde kasseret tegningen til hans mesterstykke. Denne klage samt sagens nødvendige akter blev af magistraten sendt til erklæring hos snedkerlavet i København. I et brev af 11. september 1846 meddelte det københavnske lavs oldermænd snedkerlavet i Randers, at den københavnske bedømmelseskomite havde anerkendt I. M. Møllers teg-

Feldberederlavets lade udmærker sig egentlig ikke særligt som håndværk; men mange slægtleds brug og den robuste udsmykning har givet det åbnede lavsskrin et skin af ærværdig ælde. Der har været festlig højtid over lavssamlingen, når man sad »for åben lade«.

Oldermandens skilt og svendenes herbergsskilt var pyntelige ornamenten i den gamle købstad, — og praktiske for den fremmede svend, der søgte arbejde i byen.

ning, og at lavet derfor ikke i dette tilfælde kunne give Randers-lavet medhold.

Efter lavets protokol at dømme spiller snedkernes mesterstykker en betydelig rolle de sidste år inden lavenes ophør. De nye bestemmelser af 26. oktober 1840 viser en udvikling af mesterprøvens regler og understreger hele det stramme reglement, hvorefter mesterprøven skulle udføres. Der kan ikke være tvivl om, at også snedkermestrene efter bedste evne har benyttet mesterprøven som »nåleøje« i indgangen til lavet.

Så stort har presset nedefra på snedkerlavet været, og så store vanskeligheder har også den vidtløftige mesterprøve medført for de mange svende, der ønskede adgang til lavet, at snedkersvendene i 1853 lod udfærdige en ansøgning til indenrigsministeriet om begrænsning af mesterprøven, og det tilføjes i ansøgningen, at Randers-svendene »ere overensstemmende« med samtlige snedkersvende i Nørrejyllands købstæder, hvor der findes lav. Denne sidste tilføjelse har det dog ikke været muligt at efterprøve.

Kort fortalt mener svendene, at mesterprøven bør forenkles til blot »at bestaa i en Tegning til et eller andet brugeligt Meubel, og til Forfærdigelsen af f. Eks. en Komode«, således at bekostningen ved mesterstykket ikke overstiger 50 rbd, — i modsætning til den hidtil gældende udgift på mindst 200 rbd²⁸. Denne ansøgning blev af magistraten sendt til udtalelse i snedkerlavet, der i en erklæring af 17. marts 1853 går imod en lempelse af fordringerne til mesterprøven, — ja, man siger oven i købet, at prøven snarere burde skærpes.

På grundlag af de foreliggende oplysninger er det vanskeligt at finde frem til de reelle omkostninger ved snedkernes mesterstykker. Da snedkersvend Chr. Thuesen den 15. januar 1847 havde fået sin tegning til mesterstykke antaget, betalte han: Til lavsforsamlingen 2 rbd, til laden 5 rbd, for benyttelse af oldermændens hus til tegning (8 dage à 3 mk) 4 rbd, ialt 11 rbd²⁹. Når en tegning var forevist og antaget, fik svenden ca. et halvt år til selve mesterstykket. Der omtales ikke yderligere direkte udgifter i forbindelse med snedkernes mesterstykke, men i svendenes ansøgning til indenrigsministeriet peges der på, at de normerede mesterprøve-stykker er bekostelige at fremstille og vanskelige at sælge uden stort tab. Til disse ukontrollable omkostninger, der efter svendenes eget udsagn beløber sig til mindst 200 rbd, føjes de faglige og økonomiske ulemper ved indkaldelse til militærtjeneste.

Ved indskrivningen af nye mestre i *handskemagerlavet* angives det ofte, at disse har gjort mesterstykke, men kun i få tilfælde omtales mesterstykkets

art. I 1697 udgjorde Poul Rasmussens mesterstykke pels og handsker, og året efter nævnes Hans Zachariassens mesterstykke: handsker, pels og kvindeskørt. I eet tilfælde var det et par handsker, der udgjorde mesterstykket³⁰.

Den 9. juni 1751 blev en mestersøn, Jesper Laursen, indskrevet i lavet uden at gøre mesterstykke. Han skulle nyde den samme ret som en tidligere indskreven mester »som bestaar derudi at alle Mestersønner som her-efter bliver Indskreven som Mestre, er frie for at sye deres Mesterstøcke«³¹. Denne regel blev dog vist ikke fulgt, mesterstykket nævnes stadig som almindelig regel, og af de indskrevne mestre fra 1750 til 1811 var over halvdelen mestersønner.

Indtil 1820 hører man intet til mesterstykker hos *feldberederne*. Den 15. august d. å. modtager lavet fra Randers rådstue en meddelelse om, at man i København som mesterstykke tilbereder »tvende Raadyr, tvende Daadyr og tvende væderskind«, og de følgende år nævnes mesterstykket undertiden i forbindelse med mesterindskrivning. I 1826 foreviste feldberedersvend Chr. Bjerring sit mesterstykke, bestående af 2 hjorte-, 2 rådyr- og 2 væderskind, en mesterprøve, der stort set svarer til den, der var nævnt som gældende i København. I et par andre tilfælde nogle år senere afveg mesterprøven noget fra den københavnske, idet f. eks. feldbereder Niels Andersen den 9. august 1844 foreviste 1 kalveskind, 2 hjorteskind, 5 råbukkeskind og 10 fåreskind.

I *hattemagernes* almindelige lavsartikler fra 1685 står der om mesterstykket, at det »skal være en gandske Castor-Hat, og en af fin Polsk eller Spansk Uld, saa og en af grov Uld«. Når en ny mester indskrives i hattemagerlavet, hedder det ofte, at han har gjort mesterstykke, men det omtales ikke, hvori dette mesterstykke består.

Hos *bagerne* nævnes mesterstykkerne fra 1741, men iøvrigt ret sjældent. I 1844 havde bagerne gennem magistraten andraget kancelliet om »en fast Bestemmelse i Fremtiden med Hensyn til Forfærdigelse af Mesterprøverne i bagerlauget«. Den 9. oktober s. å. modtog lavet gennem magistraten kancelliets svar. Man fandt ingen anledning til, at der i Randers skulle gælde andre mesterprøver for bagerne end i København. Efter det københavnske regulativ skulle ungmasteren »drive og forbage 1 Lispund Meel til Kringler, ½ Lispund Meel til franskebrød og Hvedeknopper og ½ Lispund sigtet Rugmeel til Surbrød«³².

Rebslagernes mesterstykke omtales ret sent. Den 9. september 1840 havde rebslagersvend Peter Winther Winge udført sit mesterstykke, bestående af

»et Ankertoug af 60 Favnes Længde og 6 Tommers Tykkelse, et Rundskjød 40 Favne lang og 4 Tommer tyk og 1 Hals 12 Favne lang, 5 Tommer tyk i For- og 2½ Tomme tyk i Bagenden«. Dette mesterstykke blev af den samlede magistrat antaget som forsvarligt, og Peter Winther Winge, den senere grundlægger af *Randers Rebslæveri*, blev med borgmester Koefoeds underskrift erklæret som mester i rebslagerprofessionen³³.

Helge Søgaard har påvist, at rebslagerne i Århus i 1820'erne gjorde mesterprøven mere vanskelig end i hovedstaden, hvor de 12 favne lange halser skulle have samme tykkelse, og som man ser, har rebslagerne i Randers fulgt den samme praksis som deres fagfæller i Århus. Også Randersmestrene holdt fast ved den vanskelige mesterprøve, efter at rebslagersnes mesterstykke i Århus i 1830 var blevet gjort lige med mesterstykket i hovedstaden³⁴.

Murernes mesterstykker omtales ganske kort omkring 1760, men fra *bødkerne* foreligger ingen oplysninger.

Håndværksmestre fra andre byer, der flyttede til Randers og søgte optagelse i et lav, var efter forordningen fritaget for at gøre mesterstykke. Sådanne udenbys mestre kendes i Randers siden 1726, ca. 60 mestre udefra trådte ind i Randers-lavene, spredt over den følgende del af lavsperioden, men talrigest efter 1830.

For feldberedernes vedkommende nævnes det aldrig, at en mester har gjort sit mesterstykke i en anden by, men af de udenbys boende lavsmestre har nogle sikkert gjort mesterstykke i andre byer. Handskemagerne har tilsyneladende alle gjort mesterstykke i Randers. Oversigten over udenbys mesterstykker viser iøvrigt hvilke lav, der indskrev mestre udefra³⁵.

Sammenfaldende med den almindelige stærke interesse for mesterstykkerne efter 1830, ser man fra dette år i de følgende årtier en stærk stigning i antallet af mestre, der har gjort mesterstykke i andre købstæder, specielt København. Der kan her peges på det forhold i smedelavet, at nye mestre bliver indskrevet efter at have forevist attest fra det københavnske smedelav samt bevis for aflagt prøve i hestebeslag ved den kgl. veterinærskole eller attest fra Akademiet for de skønne kunster.

Under hensyn til en sammenligning med de tilsvarende tal fra Århus omfatter oversigten over udenbys mesterstykker tiden 1830—1859, og man ser, at kun 12,6 % af mestrene i Randers havde gjort mesterstykke i København, hvor det tilsvarende tal fra Århus er 19,4 %³⁶. Periodens samlede antal af fremmede mesterstykker i Randers udgør 44 eller 15,4 %.

Helge Søgaard har tidligere peget på plakat af 13. februar 1828³⁷ som

årsag til, at et provinslav efter dette år i særlig grad begynder at optage mestre med københavnsk mesterstykke. Ifølge plakaten skulle mestrene drive deres håndværk i 2 år i den by, hvor de havde gjort mesterstykke, før de måtte søge optagelse i lavet i en anden by. Herfra var København dog undtaget, og dette benyttede de københavnske mestre samt flere andre sig af.

Af de 36 mestre med københavnsk mesterstykke, der nedsatte sig i Randers, havde 6 med ret stor sikkerhed udstået deres læretid i denne by. Derefter havde de få år senere gjort mesterstykke i København for straks at vende hjem til Randers, hvor de blev optaget i et lav. De resterende 30 var egentlige københavnske mestre, eller måske var der nogle iblandt, som var provinshåndværkere fra andre byer, og som også benyttede sig af den københavnske fordel.

Tendensen i Randers var altså den samme som i Århus, om end knap så udpræget. I begge byer har man mærket presset udefra og nedefra, og i Århus-lavene forsøgte man, dog uden resultat, ved en henvendelse til såvel de jyske stænder som kancelliet at få ophævet den bestemmelse, der ganske urimeligt favoriserede den provinshåndværker, som lagde rejsen om ad København. I henvendelsen til kancelliet gjorde man i Århus-lavene opmærksom på, at 24 håndværkere havde opnået mesterværdigheden ad den københavnske omvej; dette var et stort tal sammenlignet med de 6 fra Randers, og der er da heller intet, som tyder på, at man i Randers-lavene har forsøgt at protestere mod bestemmelsen³⁸.

Håndværkernes antal er en vigtig faktor, både som erhvervsgruppe i købstaden og som grundlag for en bedømmelse af fagene indbyrdes, og der vil være grund til indledningsvis at spørge om pålideligheden af de tal, som lavsarkiverne har stillet til rådighed. Ved at sammenholde lavsarkivernes mesterantal med borgerskabslisternes skulle det være muligt at fastslå, om lavsarkivernes oplysninger i denne henseende er så pålidelige, at man kan bygge på dem.

Vælger man tiden 1690—1789 og inddrager borgerskabslisterne 1683—1721 og 1723—1795, får man, bortset fra et slip i årene 1721—1723, et godt ensartet materiale at sammenligne med, og man undgår 1680'ernes d.v.s. lavsfornyelsens lidt vilkårlige periode. Der er taget hensyn til, at indskrivningen af skomagermestre først kan følges efter 1750, samt at bagerlav og murerlav først optræder henholdsvis 1726 og 1739. Bødkerne og rebslagerne ses der helt bort fra i denne forbindelse. Med disse begrænsninger taget i betragtning viser en optælling efter borgerskabslister og lavs-

fortegnelser henholdsvis 330 og 351 mestre. Af de i lavsprotokollerne indskrevne mestre fra denne periode var imidlertid 1 skrædder og 6 feldberedere borgere i andre byer, og den reelle forskel på de to antal bliver derfor 14 mestre eller ca. 4 %. En del af denne forskel må skyldes det omtalte slip i borgerskabslisten 1721—23. Endvidere har nogle borgerskaber måttet lades ude af betragtning, da profession ikke er nævnt³⁹.

Endelig skal det nævnes, at borgerskabslister og mesterindskrivning i lavene ikke stemmer helt overens: Nogle mestre er indskrevet i et lav, uden at de tilsyneladende har taget borgerskab, og andre har taget borgerskab, men blev aldrig indskrevet i et lav. Konklusionen må blive, at de to sæt fortegnelser nærmer sig et sammenfald, og at man ikke kan sige hvilken, der er den mest »korrekte«. Man tør stole på, at lavenes mesterfortegnelser er ret pålidelige at bygge på.

For skomagerlavets vedkommende kan en fortegnelse over indskrevne mestre kun opstilles for tiden 1750—1859, men det vil være forsvarligt at supplere denne fortegnelse med tal fra borgerskabslisten for tiden 1683—1749. Dette giver et samlet tal på 321 skomagermestre for perioden 1683—1859, et tal, der langt overstiger ethvert mesterantal fra noget fag i samme periode.

Det store skomagerantal fra Randers overstiger endog det tilsvarende mesterantal fra Århus ret betydeligt, hvad man ellers ikke umiddelbart skulle have ventet⁴⁰. Den forholdsvis større tilgang til Randerslavet sker særligt i årene før og efter 1800. Ganske vist havde Randers i 1801 4562 indbyggere mod Århus 4102⁴¹, men dette kan ikke være forklaring nok på den iøjnefaldende forskel i mesterantal. I almindelighed er det Århuslavene, der tæller de fleste mestre.

Helge Søgaard forklarer den forholdsvis ringe tilgang til Århus-lavet i første del af perioden således, at lavsskomagernes arbejde blev suppleret af skoflikkerne, hvilket må være en rimelig forklaring, eftersom skoflikkernes antal i Århus i tiden 1681—1771 var 55⁴². I Randers var der i tiden 1683—1795 kun 9 skoflikkere, der tog borgerskab⁴³. Dette kunne tyde på, at der i de to byer har bestået forskellig praksis i skomagerfaget, og at forholdsvis flere folk af faget i Randers lod sig optage som mestre i skomagerlavet.

Skrædderlavet, der tæller ialt 175 mestre i tiden 1690—1859, var ligeledes et talstærkt lav, og som nr. 3 kommer snedkerlavet med ialt 111 indskrevne mestre. Snedkerlavet i Randers tæller altså flere mestre end snedkerlavet i Århus, der i tiden 1681—1861 optog 93 mestre. De to lav er iøvrigt

ret jævnbyrdige i tal gennem lavsperioden, og først efter 1830 får snedkerlavet i Randers en særlig stor tilgang af mestre. Supplerer man bagerlavets mesterfortegnelse med tal fra borgerskabslisten, giver det 95 mestre, som har nedsat sig i byen fra 1683—1859. Ej heller smedelavet med sine 79 mestre giver særlig anledning til bemærkninger.

I borgerskabslisten 1683—1795 viser handskemagerne sig som nr. 2 i antal med 79 mestre, næst efter skomagerlavet. Den mindre divergens fra lavsfortegnelsen, der angiver 76, skyldes bl. a., at indskrivningen af mestre i lavet først begynder 18. november 1684. I årene omkring 1700 var tilgangen af mestre til handskemagerfaget større end selv tilgangen til skomagerfaget, og beregnet for perioden 1683—1759 er tilgangen af mestre til de to fag nøjagtig ens, nemlig 71. — Det store antal af handskemagermestre i lavets bedste periode er bemærkelsesværdigt og illustrerer den før omtalte store produktivitet i handskemagerfaget i Randers. Tilgangen af mestre til handskemagerfaget svigter efter 1780.

Når der ingen feldberedermestre blev indskrevet i tiden 1710—1729 må dette skyldes tilfældige forhold, og at der ikke kan være tale om manglende indførelse i lavsbogen viser borgerskabsprotokollen, idet ingen feldberedermester tog borgerskab i denne periode. Feldberederlavet talte ialt 58 mestre, et tal, der nærmer sig det dobbelte af det tilsvarende tal fra Århus, som var 31. Dette store mesterantal i Randers-lavet må nok ses i sammenhæng med dette lavs før omtalte betydning, der bl. a. medførte tilgang af mestre fra andre byer⁴⁴. Feldberederlavet i Randers svinder ganske vist ind hen mod lavstidens ophør; men det lever dog, og i perioden 1830—1859 indskrives der 5 mestre, hvor der i den samme periode i Århus kun indskrives 1.

Med sine 54 mestre talte hattemagerlavet i Randers flere mestre end det tilsvarende lav i Århus, hvor der i tiden 1681—1860 blev indskrevet 39 mestre. Nogen særlig grund til, at hattemagerlavet i den almindeligvis mindre talstærke by Randers gennem hele lavsperioden har større tilgang end Århuslavet, ses ikke umiddelbart. Spørgsmålet, om årsagerne hertil skal findes i særlige familietraditioner, lettere adgang til råmaterialer, bedre afsætningsforhold, — eller helt andre steder — skal ikke søges besvaret her.

Såvel borgerskabslisten som murerlavets protokol viser, at murerfaget beskæftigede et mindre antal mestre. Der var ret jævn tilgang til faget, dog med en stærkere stigning i tiden 1810—1819. Efter 1830 er der ingen nye mestre indskrevet i protokollen.

For bødkere og rebslagere har man kun borgerskabslisten at holde sig til, og navnlig for rebslagernes vedkommende er det påfaldende, så få mestre

der tilsyneladende tog borgerskab. Det ringe antal rebslagermestre vil være en rimelig forklaring på, at der først sent i Randers kan være opstået et privat rebslagerlav.

Mestrenes fødesteder

Det lader sig ikke gøre at opstille en blot nogenlunde brugbar tabel over mestrenes fødesteder i almindelighed. Borgerskabslisternes oplysninger er for få og spredte, og lavsarkiverne giver ikke tilstrækkelige oplysninger til, at et statistisk billede kan opbygges. Men for enkelte af lavene gives der dog så mange oplysninger om fødesteder, at de med fordel kan gøres til genstand for overvejelser.

For skræddermestrenes vedkommende er hjemsted sat = fødested, hvilket kan indebære nogle unøjagtigheder. Det skal dog siges, at de påviselige fødesteder er langt de fleste.

Går man ud fra, at de ikke angivne fødesteder fordeler sig efter samme forhold som de angivne, og sætter de angivne 102 fødesteder = 100 %, er 47,1 % af skræddermestrene født i Randers og 18,6 % på landet. 13,7 % kom fra København og 15,7 % fra andre købstæder. 3,9 % var født i Norge og 1 % i Tyskland⁴⁵.

En optælling af handskemagermestrenes fødesteder viser, at næsten halvdelen af mestrene med sikkerhed kom fra Randers. Af 76 fødesteder er 49 angivet, og sættes dette tal = 100 %, er 73,5 % af de indskrevne handskemagermestre født i Randers, — og dette tal forekommer ikke usandsynligt. 18,4 % af mestrene var født på landet, et tal, der næsten svarer til skræddernes 18,6 %, — og 6 % kom fra andre købstæder.

De anførte total-tal for indskrevne mestre sammenholdt med de tilsvarende tal for læredrengene viser, at det langt fra var alle læredrengene, der efterhånden kunne opnå at blive lavsmestre i hjembyen; mulighederne varierede fra fag til fag.

Hos smedene, hvor lavsmestrenes antal udgjorde 13,5 % af læredrengene-tallet, har chancerne tilsyneladende været de ringeste for at blive mestre i lavet. Men det var just de købstadsuddannede smede, der i særlig stort tal nedsatte sig på landet i Arts og Skippinge herreder, og hvis man regner med, at dette har været en almindelig tendens, har man en forklaring på, at der ikke hos smedelavet i Randers viser sig de talrige forsøg på at begrænse tilgangen til lavet, som man navnlig ser i snedkerlavet. Hos snedkerne var forholdet næsten det samme som hos smedene, idet mesterantallet udgjorde

15 % af læredrengene. Men snedkerhåndværket var fortrinsvis et byhåndværk, og landdistrikterne har ikke i højere grad kunnet aftage købstadens overskud af arbejdskraft, — men efterhånden var der dog snedkere, der flyttede fra byen til landet⁴⁶.

De indskrevne skræddermestre udgør ca. 29 % af det tilsvarende læredreng-antal, og de oplysninger, der foreligger fra skomagerlavet, giver næsten det samme tal. Også skrædderhåndværket hørte til de professioner, hvor en »håndværkerflugt« fra byen til landet satte ind⁴⁷, og det kan være, at man i netop denne forbindelse mellem lavshåndværk og landhåndværk kan finde medvirkende årsager til det konkurrenceforhold mellem by og land inden for skrædderhåndværket, som navnlig mærkes i det 19. århundrede.

Efterhånden som lovgivningen i det 19. århundrede lempede vilkårene for håndværksbrug uden for købstæderne, har mange håndværkere nedsat sig på landet, og der kan henvises til, at købstadsudlærte håndværkere fra de to omtalte sjællandske herreder i 1816 udgjorde 31,8 % af samtlige landhåndværkere⁴⁸.

Gennem de tal, der foreligger hos skomagerne, er det muligt at nærme sig nogle af de problemer, der knytter sig til mesterens værksted: Hvor lang tid virkede en lavmester i sit fag, og hvor stor en arbejdsstyrke var knyttet til hans værksted? Vi vil betragte tabellen over skomagermestre, der blev indskrevet i lavet og sammenholde den med de foreliggende oplysninger om læredreng og svende. Og under hensyn til, at læredrengenes tal kun kendes i tiden 1775—1859 må undersøgelsen væsentlig omfatte denne periode⁴⁸.

Vort udgangspunkt er de totale mesterantal pr. 1. januar, der som noget ganske enestående, år efter år, findes indskrevet i en skomagerprotokol, og hvoraf der her er anført et tal i hvert hele 10-år⁴⁹. Tager man disse mesterantal pr. 1. januar og undersøger, hvor lang en indskrivningsperiode de respektive tal tilnærmelsesvis spænder over, fremkommer der et ret ensartet billede inden for tiden 1770—1859. I almindelighed taget findes hvert mesterantal indskrevet inden for en periode af 25 år. Disse periodetal er dog ikke helt korrekte, idet mestrenes antal pr. 1. januar ikke ganske svarer til de i virkeligheden indskrevne, perioderne svinger snævert omkring 25 år i de fleste tilfælde. Perioden, der går til 1810, må være kortere end de angivne 20 år, og det betyder, at det er i denne tid den stærke tilvækst begynder.

Dette må betyde, at skomagermestrene gennemsnitlig har stået i lavet i ca. 25 år.

I tiden 1775—1859 blev der indskrevet 817 læredrenge, som fordelt på 229 mestre giver 3,6 læredreng pr. mester. Eftersom den gennemsnitlige læretid hos skomagerne var ca. 6 år, kan man regne med, at skomagermestrene som regel havde en dreng i lære; dog var de faktiske forhold således, at nogle mestre indskrev flere drenge, og andre færre.

Ifølge tabellen over svende, der blev indskrevet i skomagersvendenes broderskab, var der fra 1775 til 1859 ialt 1896 svende, der stod i arbejde hos skomagerne i Randers, hvilket antal fordelt på 229 mestre giver ca. 8,3 svende pr. mester. Men da man ikke ved, hvor lang tid skomagersvendene stod i arbejde på noget tidspunkt, kan man ikke ad denne vej få noget sikkert billede af gennemsnits-værkstedets bemanning.

Svendene

Svendenes forhold som broderskaber eller svendelav er i store træk behandlet i foregående kapitler, og tilbage er nu at gøre rede for nogle mere personlige svendeforhold, herunder skal der også tages stilling til arbejdsforhold og til svendene som arbejdskraft.

Det var noget betydningsfuldt, der skete, når læredrengen efter endt læretid modtog sit lærebrev, og fra drengenes yderste kreds afventede optagelsen i et broderskab. Lærebrevet, der vel ofte var understøttet af en optagelses-ceremoni i broderskabet, blev den adkomst, der gav håndværkeren ret til at arbejde som svend. Således var forholdene langt op i lavstiden.

Egentlige svendeprøver blev indført ved de københavnske lav 1762, og selv om man allerede nogle år forinden havde kendt svendestykket i provinsen, — i hvert fald hos skomagerne i Skanderborg 1754¹, var det dog først efter plakat af 4. juli 1815, at svendestykker blev almindelige i provinsbyerne.

Hos smedene omtales svendestykket første gang 1821, da en forbundter blev ind- og udskrevet efter at have forevist svendestykke. I de følgende år nævnes svendestykket undertiden; men det er først hen mod århundredets midte, det nogenlunde regelmæssigt nævnes, at læredrengene har gjort svendestykke. Ud fra protokollens førelse kan man altså ikke slutte noget afgørende, om den betydning Randers-smedene har tillagt svendeprøven; men at bestemmelsen om svendeprøven efterhånden blev fulgt, og at den har været i svendenes egen interesse, får man et indtryk af gennem de slet ikke så få læredreng, der havde lært på landet eller i nabobyerne, — og som efter 1840 begav sig til Randers-lavet for at lade sig ind- og udskrive og gøre befalet svendeprøve². Om svendestykkernes art kan intet oplyses.

Skrædderlavets arkiv giver nogen fornemmelse af dette fags forhold til svendeprøven. Sandsynligvis har skrædderne ret hurtigt efterlevet plakaten af 1815, men allerede 30. november 1819 pålagde lavets overbisidder, borgmester Neckelmann, skrædderne at følge bestemmelsen om læredrengenes prøvestykke, som skulle »aldeles være gaaet af brug i Lauget«³. Denne formulering kunne måske tyde på, at svendestykker havde været brugt længe før 1815, men der foreligger ikke oplysninger herom.

Omkring 1840 nævnes svendestykket ret ofte, og man bemærker, at mestrene selv på denne tid bidrog til at skærpe svendestykkets efterlevelse. Den 24. september 1845 foreviste Asbjørn Andersen Heiberg attest fra Københavns rådstue for at have gjort mesterstykke, og nu ansøgte han om optagelse i skrædderlavet i Randers. Lavet ville dog ikke anerkende hans optagelse, før han havde fremskaffet »bevis for at have aflagt forsvarligt Svendestykke, og at have ladet sig indskrive som Svend i et Skræderlaug«⁴. Og den skærpede kurs var naturligvis ikke uden forbindelse med mestrenes forsøg på at begrænse tilgangen til lavet.

Så vidt man kan se, tager skomagerlavet beslutning om gennemførelse af svendestykket i året 1819. Den 30. november d. å. vedtog man i en lavsamling, »at der for Fremtiden naar en Dreng udskrives af Læren og han vil gøres til Svend, først overensstemmende med Laugsartiklerne skal godtgøre sin Duelighed ved et forsvarligt Prøvestykke, som forfærdiges i Oldermændens Huus, og bedømmes af denne og tvende Mestere samt en af Magistraten«⁵. Den følgende måned hedder det første gang, at en udlærling har gjort svendestykke, og derefter nævnes svendeprøven regelmæssigt i de følgende mange år. Og at lavet stadig vågede over prøvens gennemførelse, fik den fremmede svend, Jacob Dominicus Busch, at mærke, da han 1836 søgte arbejde hos en lavsmester. Jacob Busch kunne ikke bevise at have gjort svendeprøve, og derfor måtte han lade sig indskrive som læredreng og gøre befaleet svendeprøve. Efter 2 dage blev han udskrevet som læredreng og indskrevet som svend⁶.

Den 29. marts 1820 var snedkerlavet forsamlet hos oldermænden, og man vedtog da, at læredrengene, som for fremtiden ville indskrives som svende, først skulle aflægge svendeprøve på lovbefalet måde. Den første prøve fandt sted 14 dage senere, da borgmester Neckelmann indfandt sig hos oldermænden, Niels Svenningsen, »for at bedømme et af Snedkermester Lodbergs Dreng, Jens Christensen, gjort Svendestykke«⁷. Fra 1821 nævnes svendestykkerne med næsten gennemført regelmæssighed lige indtil lavstidens ophør. I 1846 foreviste en udlærling sin prøvetegning, men ellers omtales kun prøvestykket, indtil lavet i 1855 vedtog, at fra nytår 1856 skulle lærlinge udfærdige en tegning over deres svendeprøve. Den først omtalte svendeprøve bestod af en vinduesramme, og en sådan blev også forevist af Chr. Jensen fra Nibe i 1847⁸. Dette stykke bygnings-snedkerarbejde havde været nævnt som svendeprøve i forordningen af 1. september 1762, som gjaldt for København⁹, og først efter 1840 har man sikkerhed for, at Randers-lavet foreskrev et møbel som svendestykke. Fra 1846 omtales en kommode af eg

eller fyrretræ som svendestykke, og i 1861 nævnes et mahognifineret hjørneskab.

Hos feldberederne nævnes svendeprøven første gang 1826, da feldberedersønnen Christian Friis fra Lemvig blev indskrevet og fik bedømt svendestykke. De følgende år var der endnu en læredreng udefra, der fremlagde svendestykke til bedømmelse, og en begærede at gøre svendestykke ved lavet. En Randers-læredreng aflagde svendeprøve 1848, det eneste tilfælde der nævnes, men efter de foreliggende få oplysninger må man formode, at bestemmelsen fra 1815 blev fulgt hos feldberederne. I hvert fald har feldberederne ikke kunnet være i tvivl om svendeprøvens bestemmelser, eftersom kancelliets bekendtgørelse til feldberederlavene af 20. februar 1816 ord til andet er indført i lavets protokol.

Hattemagernes svendeprøve nævnes nogle gange fra 1845 og indtil 1857, men derudover foreligger ingen oplysninger.

Hos bagerne forekommer den første svendeprøve 12. april 1820, og derefter er det en næsten fast regel, at svendestykket omtales, når en udlærling indskrives som svend, — lige indtil lavstidens ophør. Svendestykkets art kendes ikke.

Den 10. februar 1820 indfandt 3 bødkersvende sig på lavshuset hos oldermanden, Peder Andersen, for at gøre svendeprøve. Når nye svende indskrives de følgende år, er det en nogenlunde fast regel, at svendestykket nævnes, men denne nye praksis viser sig også hos bødkerne som en rutineindførelse, — og siden hen forsvinder oplysninger om svendestykket periodevis fra protokollen. Men svendestykket omtales dog også omkring 1860.

Rebslagernes svendestykke bestod 1835 af en robaneline, et stykke kabelgarn, et stykke hyssing og et stykke fint sejlgarn¹⁰, hvilket nogenlunde svarer til den prøve, der gjaldt for rebslagersvendene i Århus¹¹.

Handskemagernes svendestykker omtales ikke af den gode grund, at lavets rolle faktisk var udspillet ved plakatens fremkomst, og murernes sparsomme arkiv har intet efterladt om dette fags svendeprøver.

Lavsarkiverne giver som helhed ikke noget udtømmende billede af svendeprøverne, og når man ikke finder et eneste tilfælde, hvor en læredreng fik kasseret sit prøvestykke, betyder det ikke, at noget sådant ikke kunne finde sted. Men regelen må have været, at de udlærte bestod.

Læretiden i håndværksfagene var gennem hele lavstiden stærkt varieret, og nogen vilkårlighed har sikkert gjort sig gældende. Ikke så sjældent forekom en afkortning af læretiden, og uden prøve kunne man ikke være sikker på udlærlingens duelighed.

Efter at svendeprøven var blevet indført ved de københavnske lav 1762, har man sikkert tid efter anden kunnet påvise forskelle mellem københavnske svendes og andre svendes færdigheder, og først med plakaten af 4. juli 1815 var der skabt mulighed for en vis ensartethed i uddannelsen, — med deraf følgende lighed og agtelse mellem lavene¹².

I enevældens lovgivning var der fastsat regler for svendenes optræden i mesterens hus, og de ret detaljerede bestemmelser for ansættelses- og arbejdsforhold overlod ikke meget til en mere tilfældig afgørelse. Og bestemmelserne er vel i det store og hele blevet fulgt, for så vidt som afvigelser og lovbrud kan følges gennem efterladte optegnelser.

Det var på flere måder i samfundets interesse, at mesteren havde hold i svendene. Heri støttedes han af såvel lav som broderskab, og gennem disse organisationer havde han mulighed for at sikre sig den nødvendige og regelmæssige arbejdskraft. Lærlinge-fortegnelserne viser, at den hjemlige arbejdskraft spillede en betydelig rolle i håndværket, men det var en ikke ringe del af svendene, der kom udefra, — og svendevandringerne har sikkert medført en vis uro og manglende stabilitet på arbejdsmarkedet.

I skræddernes artikler fra 1642 gives der regler for, hvorledes den vandrende svend skal forholde sig, når han søger arbejde. Dette er det tidligste tilfælde, hvor man ser et Randers-lav tage stilling til de vandrende svende, og nogle træk fra andre lav skal yderligere belyse de fremmede svendes forhold ved ankomst og afrejse.

Skomagersvenden, der søgte arbejde i byen, blev anvist arbejde hos en mester efter en bestemt fremgangsmåde. Den 11. maj 1753 vedtog lavet, »at hvilken Mester, som først staar tegned paa laugs bretet, skal have den første Svend, som enten kommer til Rejsende eller paa anden lovlig maade kommer fra Nogen Mester her i byen«¹³. Vedtagelsen blev fornyet i august 1763, og det var sikkert en gammel skik, der her blev yderligere befæstet. Det nævnte »laugs bret« må være det samme som »Walltavlen«, en tavle, hvor mestrenes navne stod: den ældste øverst og den yngste nederst. Svendene blev altså anvist arbejde »efter Wallen«, som det hed, således at de begyndte med at søge hos den mester, der stod øverst.

Forordningen bestemte, at en svend, som — efter at have tjent en mester i et halvt år, ville forlade sin tjeneste til »fare-dag«, skulle meddele mesteren dette 6 uger før¹⁴. Ved en samling i skomagerlavet den 24. juli 1760 blev denne opsigelsesfrist indskærpet som gældende for både svende, wiberkarle (= gifte svende) og ryttere.

Ligesom skomagersvendene har snedkersvendene sikkert også fået anvist arbejde efter wallen, idet snedkerlavet ejede en walltavle. Endelig kan det nævnes, at hattemagersvendene fra gammel tid søgte arbejde efter wallen, idet mestre og svende ved en lavssamling, den 9. januar 1831, vedtog den forandring, at de rejsende svende herefter selv skulle søge arbejde hos mestrene efter samme regel som forhen, nemlig fra den ældste til den yngste mester¹⁵.

Når en svend rejste fra sin mesters værksted, skulle han efter forordningen »tage sin skriftlig Afsked hvorledes hand sig i sin Tieneste forholdt haver«, underskrevet af såvel mester som oldermand og med lavets segl under. Denne regel blev indskærpet i murerlavet den 15. november 1756, med en straf på 1 rd til de fattige for den mester, som ikke efterlevede¹⁶.

Efter snedkersvendene er bevaret nogle bestemmelser for rejsende og syge tilrejsende svendes forhold¹⁷. Disse bestemmelser viser, at snedkerlavet indtil lavtidens ophør vedblev at føre kontrol med svendene gennem svendenes egen organisation, og det er værd at bemærke, at svendene selv deltog i den kontrol, som skulle hindre, at nogen svend forlod byen, før han havde gjort rent bord.

Udtrykket »forlokning« af svende er karakteristisk for det 18. århundrede, men kendes også i det 19. I flere fag, f. eks. hos handskemagerne, har der været en stærk mangel på arbejdskraft, og det blev en naturlig følge, at mesteren kunne »begære sin næstes svend«. Handskemagersvenden Christen Andersen var 1740 blevet indfæstet hos handskemager Niels Pedersens enke fra mikkelsdag til påske. Hans ugentlige løn skulle være 22 sk. danske. 3 uger senere måtte han bekende overfor lavet, at han havde ladet sig lokke af handskemager Lars Ottesen til at forlade enkens arbejde. Svenden blev mulkteret og forligt med enken, og Lars Ottesen blev idømt en mulkt på 2 rd for sin forseelse¹⁸.

Hos skomagerne skulle mester Christen Brendevin i 1760 betale 4 sld, hvis han ikke ville lade en »forlokket« svend fare, og svenden skulle betale 10 mk til lavets fattige, eftersom han ikke ved lovlig opsigelse og i rette tid havde taget afsked med sin mester¹⁹. Det følgende år måtte en anden mester betale 4 sld i mulkt for forsøg på at lokke en svend. 1816 betalte skomager Niels Handberg 4 rd for at have forlokket en svend, og lavet forhøjede samtidig taksten til 8 rd for denne forseelse i fremtiden²⁰.

Skræddermester Bonnichsen klagede 1844 til lavet over, at mesteren Oppenheim havde forsøgt at fralokke ham en svend. Sagen blev ordnet i mindelighed; Bonnichsen beholdt sin svend, og Oppenheim måtte love ikke i fremtiden at lokke svende til sig samt at betale sagens omkostninger²¹.

Undertiden var det svenden alene, der måtte tage ansvar for misligholdelse af et arbejdsforhold. Skomagermester Hans Brendevin havde 1756 fået en svend til Sct. Hans dag. Svenden indfandt sig ikke. Han blev af lavet dømt til straks at gå i arbejde hos Hans Brendevin, og desuden skulle han betale en mulkt på 10 mk til de fattige samt 4 mk 8 sk for en lavssamling²². Svendenes forseelser blev almindeligvis honoreret med bøder, og i nogle tilfælde blev svendens navn skrevet på lavets sorte bræt. Handskemager Giermand Jørgensen klagede 1734 til lavet over 2 svende, der stod i arbejde hos ham. Den ene, Christen Pedersen, skyldte sin mester 25 sld., som han ikke ville betale, og desuden havde han været ulydig. Den anden svend, Søren Sørensen Fog, der skyldte sin mester 5 sld, havde forsømt en hel uges arbejde og havde ulovligt forladt sin mesters hus. De to svendes navne blev skrevet på det sorte bræt »indtil de enhver for sig indfinder sig med vederlig betaling og afsoner deres Forseelser«.

Den 17. december 1737 fremkom handskemager Giermand Jørgensen og svenden Søren Sørensen Fog igen for åben lade og meddelte, at de nu var blevet forligt. Fog havde betalt, hvad han skyldte. Hans navn blev slettet af det sorte bræt »og saaledes ansees, som det aldrig havde været skrevet, samt iche paa nogen maade eller nogen steds i hvor det være maatte bør komme hannem, nemlig Søren Sørensen Fog, til prejudice i nogen Maade«. Denne højtidelige lavsbeslutning er underskrevet af borgmester Bredahl²³.

Der kan gives flere eksempler på, at svendes navne stod på det sorte bræt, indtil deres økonomiske forhold var bragt i orden; men også ved andre forseelser blev brættet taget i brug. 1768 blev en skomagersvends navn skrevet på det sorte bræt for hans opførsel mod oldermændene: Han havde »uden Aarsag og paa en ubestemt Tid« frasagt sig hvervet som skriver for svendene.

Nogen fast linie i anvendelsen af det sorte bræt kan ikke udledes; men så længe svendens navn stod der, havde han en forseelse at gøre op med lavet, og først når navnet var slettet, var den sag ude af verden.

Skomagerlavet havde i en beslutning af 1760 skelnet mellem »svende, wiberkarle og ryttere«. Wiberkarle var skomagerens udtryk for de gifte svende, og blandt svendene indtog de gifte og fast bosiddende en særstilling.

1759 besluttede skomagerlavet, at når en rejsende svend ikke kunne få arbejde på normal vis, skulle han tages i arbejde af de mestre, der holdt wiberkarle, fra den ældste mester til den yngste, således at han var i arbejde 14 dage hos hver.

Lavet forlanger altså ikke, at en gift svend skal afskediges, for at en ugift rejsende svend kan komme i arbejde; men tendensen er alligevel klar. Den

rejsende svend skulle i arbejde, og så måtte det blive mesterens sag, om han havde arbejde til dem begge. Ordningen kunne måske medføre, at mestrene helst undgik at holde gifte svende, altså en forringelse af de gifte svendes muligheder.

Det vides ikke, hvor stort de gifte svendes tal var, men det har sikkert været et mindre tal i svendenes store skare. Da de gifte svendes problem ikke omtales hos andre lav, må man formode, at det især har været aktuelt hos skomagerne. De gifte og ugifte svendes interesser kunne ikke være helt sammenfaldende, navnlig havde den gifte og fast bosiddende svend et familieansvar, der stod i den stærkeste modsætning til den ugiftes lidt flygtige tilværelse på vandring og i svendekro.

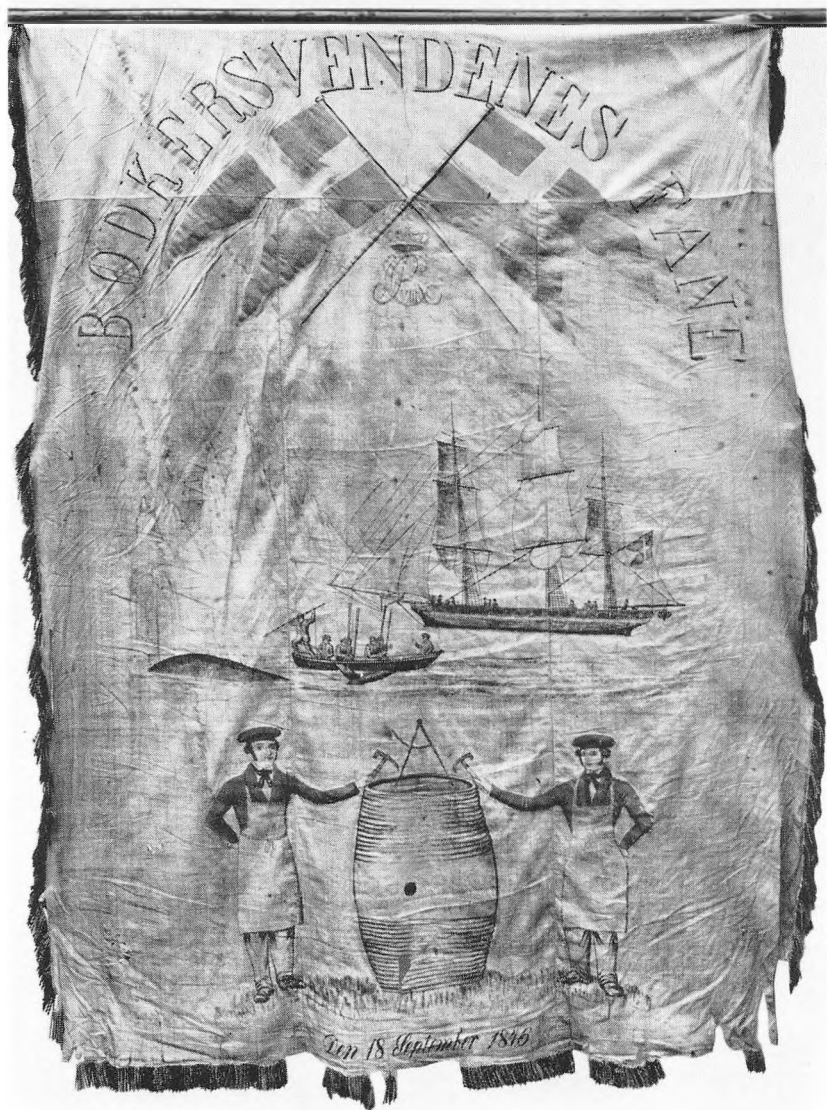
Tid efter anden ser man, at en rytter kommer i arbejde hos en lavsmester, men nogen større rolle som arbejdskraft har soldaterne næppe spillet. At svendene selv kunne betragte antagelse af ryttere som utidigt indgreb i deres rettigheder, ser man hos feldberederne i 1774. Feldberederlavet havde klaget til kancelliet over, at lavets svende ville føre proces mod feldbereder Johan Hansen, der antog svende, som stod i militær tjeneste. Kancelliet meddelte stiftamtmanden, at man her måtte rette sig efter reskript af 11. januar og 12. april 1737, der foreskrev, at når mestre behøvede soldater i deres arbejde, skulle disse antages og aflønnes på samme måde som andre lavs-svende. Afgørelsen blev af magistraten meddelt samtlige byens lav²⁴.

Og denne påmindelse om at følge loven blev gentaget 21 år senere. Anledningen var, at der denne gang var indkommet klage til kancelliet over, at enkelte lav lagde hindringer i vejen for de svende, der under deres soldater-tjeneste ønskede at arbejde i deres fag. Også denne gang pålagde kancelliet de lokale myndigheder at våge over, at der ikke af lavene blev lagt hindringer i vejen for de landsoldater, der agtede at tjene i lavene som svende i deres ærlige og lovlige håndværk²⁵. Dette brev af 16. juli 1795 fra magistraten i Randers var sendt til hattemagerlavet, — og formentlig også til byens øvrige lav.

Svendene som arbejdskraft

Svendene udgjorde den betydeligste del af håndværkets arbejdskraft, men der er ikke efterladt så fyldige oplysninger om svendene i de enkelte håndværk, at et detaljeret og omfattende billede kan opbygges.

Smedene. Da der kun foreligger få oplysninger om smedesvendene fra Randers, må betragtninger over disses antal tage deres udgangspunkt i tabellen over læredrenge, som blev indskrevet i lavet. Der kan her blot henvises til de to afsnit om *mestrene* og *læredrengene*.

Der kan ikke være tvivl om, at bødkerne fremstillede tønder til hvalfanger-skibene; men hvor meget tør man lægge i bødkerfanens hvalfanger-motiv? Man har ingen oplysning om, at bødkerne havde større produktion af tønder til hvalfangerne.

*Smedesvendenes velkomst af tin med solv skilte af solv. De kluntede reparationer på
fodstykket kan skyldes uheld eller hårdhændet brug, når de stærke Randers-smede
drak velkomst.*

Da broderskabets bøger totalt mangler før 1853, vides der intet om, hvor mange svende der stod i broderskabet og altså var i arbejde — før dette år, og man kender intet til de rejsende svendes tal. I tiden 10. oktober 1853—1860 blev der i broderskabet indskrevet ialt 83 svende med ret ligelig fordeling på årets 4 kvartaler.

Skrædderne. Om skræddersvendene som arbejdskraft gives nogle oplysninger i broderskabets protokol, 1691. I tiden 1703—1756 blev der i denne bog indskrevet 242 svende, og af disse angives de 219 at have lært håndværket hos mestre, der var tilknyttet lavet i Randers²⁶. De øvrige 23 svende må — med større eller mindre sikkerhed — være ankommet til lavet udefra, men det er kun i få tilfælde, deres hjemsted nævnes. Dette viser, at tilgangen af svende til skrædderhåndværket i Randers kun i ringe grad kom udefra i første halvdel af det 18. århundrede.

I skræddersvendenes protokol påbegyndes et regnskab, der fra 1691 omfatter samtlige broderskabets indtægter og udgifter. Men dette »fuldstændige« regnskab føres kun nogle få år, og fra 1696 omfatter det kun broderskabets indtægter. Fra 1703 til 1756 er regnskabet næsten udelukkende en fortegnelse over svendenes tidepenge. Tidepengene blev betalt ret regelmæssigt og kvartalsvis, og regelen er, at alle svendes navne samt det fulde erlagte beløb nævnes. Med disse solide oplysninger er det muligt kvartalsvis at angive, hvor mange skræddersvende, der stod i arbejde, og kun i få tilfælde har det været nødvendigt at beregne svendenes antal på grundlag af tidepengebeløbet.

Oplysningerne om skræddersvende, der stod i arbejde 1703—1756, giver anledning til nogle mindre forbehold. I enkelte kvartaler nævnes tidepenge ikke i protokollen, — og at der ingen svende skulle have været i byen, er næppe sandsynligt. Men ser man bort fra sådanne mangler i enkelthederne, står der som et helhedsindtryk tilbage, at svendetallet i byen i det 18. århundredes første halvdel sjældent overstiger en halv snes, hvilket betyder, at der ofte var færre svende end mestre.

Endvidere viser en kvartalsvis optælling af svendene, at der var det samme antal svende i arbejde hele året rundt, og at der altså ikke har været tale om sæsonarbejde. Fra det 19. århundrede kendes nogle få svendetal, idet der i årene 1830—33 var 19—20 skræddersvende, der stod i arbejde²⁷.

Skomagerne. Efter skomagersvendenes to indskrivningsprotokoller, spændende over tiden henholdsvis 1669—1769 og 1769—1859, er der opstillet en tabel over skomagersvende, som blev indskrevet i broderskabet i tiden 1670—1859, ialt 2.776²⁸.

Denne bemærkelsesværdige fortegnelse over håndværkersvende er foreløbig enestående i sit omfang, og man tør gå ud fra, at den stort set viser den faktiske tilgang af svende til skomagerfaget i Randers under enevælden — eller gennem næsten 200 år.

Oversigten over tilgang til skomagerlavet viser, at svendenes og læredrengenes kurver stort set følges ad²⁹. Men svendenes antal er større end læredrengenes på grund af tilgangen udefra, og omkring 1815 begynder en voldsom stigning i de indskrevne svendes tal. Årsagerne hertil har været flere. For det første måtte det stærkt voksende antal læredrenge i perioden efter 1810 medføre større tilgang af lokale svende, og desuden ser man, at der fra 1815 til 1830 indskrives særdeles mange svende udefra, navnlig fra København.

Den tilsyneladende manglende tilgang i årene efter enevældens lavsreform skyldes formentlig svigtende indskrivning, måske en følge af den nye lovgivning, der havde afskaffet svendenes skråer og selvgjorte vedtægter³⁰.

Snedkerne. I snedkersvendenes protokol fra 1758 er indskrevet 524 svende i tiden 1758—1844. Hen mod år 1800 ophører den omhyggelige optegnelse af hjemsteder gradvis, og efter 1810 nævnes hjemsted ikke. Men fra dette år og indtil 1844 kan de i Randers udlærte med nogenlunde sikkerhed udskilles i lærlingefortegnelsen³¹.

Det hedder om de indskrevne svende, at de »sad fremmed« for åben lade, et udtryk, der også kendes fra snedkersvendenes broderskab i Helsingør³², og som slet og ret må betyde, at svendene officielt blev optaget i broderskabet. De i Randers hjemmehørende unge svende »sad fremmed som udlærte«.

Efter snedkersvendenes afregningsbog fra 1845 kan der opstilles en tabel over snedkersvende, som stod i arbejde i tiden 1846—1850. Tabellen, der indeholder oplysninger om snedkersvendenes arbejdsperioder, kan sammenholdes med en tilsvarende tabel over snedkersvendenes arbejdsfordeling i Århus i tiden 1824—1833, og man ser, at de to tabeller støtter hinanden. Dog viser Randers-tabellen en tendens til flere korte og færre lange arbejdsperioder hen mod midten af det 19. århundrede, hvilket kan hænge sammen med de tiltagende vandringer og uroen på arbejdsmarkedet³³.

Handskemagerne. Om handskemagersvendene er der ikke meget at føje til de få antydninger, der tidligere er givet under handskemagersvendens lav. Sideordnet med fortegnelsen over indskrevne læredrenge gives der i protokollen en fortegnelse over udlærlinge — eller nye svende fra selve lavet, og da de to fortegnelser er næsten identiske, henholdsvis 283 og 281, vil tabellen over indskrevne læredrenge være sikkert vejledende for den hjemlige

tilgang af arbejdskraft. Og det nære sammenfald af de to fortegnelser viser i øvrigt, at man tør stole på en korrekt førelse af handskemagernes protokol. F. eks. må man godtage, at der kun indskrives 1 læredreng i tiden 1700—1709, eftersom der ingen udlærlinge er anført i tiden 1710—1719.

Feldberederne. Hvad feldberedersvendene angår, får man, ligesom hos handskemagerne, nogen idé om tilgangen af svende ved at betragte tabellen over indskrevne læredreng, men man savner her kontrol gennem en tilsvarende fortegnelse over udlærte.

Lavets tidepengebog, 1728—1740, giver nogle oplysninger om svendenes antal og sammensætning gennem 2—3 år. Fra 1738—1740 stod gennemsnitlig 6 svende i arbejde. Af 17 svende hørte de 7 hjemme i Randers, og 3 kom fra andre steder i kongeriget. 4 kom fra Sverige, 1 fra Holsten og 2 fra Tyskland. Når tidepengebogens oplysninger bringes i denne forenkledede form, må de anses for at ligge inden for det forsvarlige, men bogen er i øvrigt så mangelfuldt ført og perioden så kort, at en skematisk opstilling vil være omsonst.

Hattemagerne. Om hattemagersvendene haves kun få holdepunkter. 5 svende er før nævnt som stiftere af hattemagersvendenes organisation i 1719, og desuden indeholder svendenes regnskabsbog 1838—55 nogle vejledende oplysninger. Fra året 1838 er der ført et summarisk regnskab over svendenes tidepenge — eller bøssepenge, som de her kaldes. Det samlede tidepengebeløb for hver måned nævnes. Endvidere havde mestre og svende ved en lavssamling i 1831 vedtaget, at svendene skulle betale 2 mk månedlig i tidepenge³⁴, og forudsætter man, at dette beløb er gældende efter 1838, kan hattemagersvendenes antal i tiden 1838—1842 beregnes til at svinge mellem 5 og 11 personer. De opgivne totale tidepengebeløb kan imidlertid ikke bringes i fuld harmoni med det i 1831 fastsatte tidepengebeløb, hvilket formentlig skyldes restancer samt til- eller fragang i arbejdsstyrken i månedens løb.

Bagerne. I bagersvendenes lavsbog, 1777, er indskrevet 198 svende i tiden 1777—1859, og af disse havde 167 eller 84,3 % lært i Randers. 5 svende kom fra byerne Horsens, Viborg og Hobro, og de resterende 26 eller 13,1 % er ikke angivet. Som man kunne vente, følger tilvæksten af bagersvende til lavet ret nøje den dertil svarende lærlingetilvækst, og begge fortegnelser viser en mindre tilgang til faget efter år 1800, med mindst tilgang 1810—19.

Det er tidligere anført, at der i 1734 kun var 3 bagersvende beskæftiget under lavet, og ligeledes, at der ved broderskabets indrettelse, 1777, var 5 svende i arbejde. 1785 var svendenes tal steget til 10 og år 1800 var der 9.

Her omkring holder svendenes tal sig i adskillige år, og 1838 var der endnu kun 11 bagersvende i arbejde. Derefter begynder tallet at stige, således at der 31. januar 1862 var 22 svende, der betalte tidepenge til broderskabet³⁵.

Murerne. Om murersvendenes antal gives kun få oplysninger. Omkring midten af det 18. århundrede er det almindeligt, at en mester beskæftiger 1—2 svende, undertiden 3. Som et enestående tilfælde kan det oplyses, at murermester Niels Landtrock i 1761 havde 7 svende i arbejde³⁶.

Bødkerne. I bødkersvendenes broderskab blev der indskrevet 236 svende i tiden 1800—1859. Bødkersvendenes protokol, der begynder 1799, giver gennem tidepengeregnskabet fyldige oplysninger om de svende, der kvartalsvis stod i arbejde i tiden 1806—1828. Meget ofte er svendetallet anført og i andre tilfælde har tallet kunnet beregnes efter det samlede tidepengebeløb. Men det hænder — ligesom hos hattemagersvendene — at der ikke er fuld overensstemmelse mellem svendetallet og det indbetalte beløb. Talmaterialet er altså ikke helt korrekt, men det giver følgende helhedsindtryk: Antallet af bødkersvende, som har stået i arbejde, har været ret konstant, normalt svingende mellem 6 og 11. I årene 1817 og 1818 er der nedadgående tendens med 4 og 5 svende i arbejde, og 1825—26 forekommer de største tal, 12 og 13 svende. Svendene fordeler sig ret jævnt på året, og selv om april kvartal viser lidt færre svende i arbejde end de øvrige kvartaler, tør man næppe tyde dette som tegn på sæsonarbejde.

Rebslugerne. Om rebslugersvendene kan der blot henvises til tidligere omtale af broderskabet, og at dette i 1849 talte 14 svende³⁷.

Tilrejsende svende og deres herkomst

Skomagersvendenes næsten ubrudte række fra 1670 til 1859 giver et vederheftigt billede af de tilrejsende svendes antal og herkomst. I tabel-afsnittet »tilrejsende svende« er ikke medtaget årene 1685—1699, da de pågældende tal giver et for usikkert beregningsgrundlag, og i øvrigt er procenttallet beregnet efter svende med angiven herkomst. Holder man sig til de procenttal, hvor alle — eller næsten alle — svendes hjemsted er angivet, får man nogle sikre holdepunkter. For det første kan man gå ud fra, at skomagermestrene i Randers har antaget fremmed arbejdskraft i hele den omhandlede periode, og den procentvise andel af fremmede svende har ikke ændret sig nævneværdigt i periodens løb. Taget i almindelighed har den, på et par undtagelser nær, svinget mellem 50 og 75 %.

Randers-tabellen over skomagersvende, der blev indskrevet i broderskabet, er ikke enestående i sin art og kan sammenholdes med to andre østjyske ta-

beller. Her skal først inddrages en lignende tabel fra Århus, naboby og i perioder en by af samme størrelse som Randers³⁸.

I Århus blev der i tiden 1816—1861 indskrevet 1191 svende, og i Randers var tallet 1314 i tiden 1815—1859. Det vil sige, at der i Randers blev indskrevet 10 % flere svende i et lidt kortere åremål. Når Randers i højere grad end Århus har tiltrukket skomagersvende, har der måske været flere grunde, her skal der peges på den tilsyneladende lettere adgang til at blive lavsmester.

Med hensyn til de indskrevne skomagersvendenes hjemsteder viser de to byer en ensartet tendens. Det er i begge tilfælde hjembyen, der leverer den største samlede andel af arbejdskraften, og de procentvise andele er næsten ens. De københavnske svende har næsten ligeligt taget arbejde i de to byer, men da tallet fra Randers dog er størst, må det betyde, at en del svende er gået gennem Århus uden at få arbejde. Af de store nabobyer modtog Randers de fleste skomagersvende fra Viborg, nemlig 5,5 %. 4,7 % kom fra Aalborg og 3,5 % fra Århus. Tallene viser, at der imellem de større nabobyer har været en ret ligelig udveksling. Fra de små byer i amtet ankom et mindre antal svende. Endvidere ser man, at der fra Norge ankom et lignende antal svende som til Århus, — og at tilgangen fra Sverige nok var lidt mindre.

Fra Tyskland modtog Randers et større antal svende end Århus, og det var særligt i årene efter 1800 den stærke indvandring satte ind. I tiden 1815—1859 ankom til Randers-lavet 69 tyske svende, hvilket står i modsætning til de 35, der i tiden 1816—1861 blev indskrevet i Århus. Der må altså have været en del tyske svende, der er gået gennem Århus for at tage arbejde i Randers. Men årsagen hertil kendes ikke.

Der er intet i Randers-tabellen, der tyder på, at treårskrigen eller årene derefter har medført nedgang i den tyske indvandring. Tværtimod er der ingen femten-årig periode, der som tiden 1845—1859 kan opvise et helt tilsvarende stort antal tyske svende³⁹.

Den anden østjyske tabel over indskrevne skomagersvende, som er aktuel i denne forbindelse, stammer fra Kolding og omfatter årene 1770—1830⁴⁰. Oplysningerne fra denne by følger sig smukt ind i det mønster, der kunne sammensættes af brudstykkerne fra Århus og Randers. Det hjemlige kontingent af svende udgør her en fjerdedel, og den københavnske andel ca. 11 %. For såvidt kan man begynde at skimte visse fællestræk inden for østjysk område, — og dertil knytter sig nogle små forskelle, betinget af byens beliggenhed. Ca. 15 % af skomagersvendene i Kolding kom fra Sønderjylland;

i Århus og Randers var det tilsvarende tal ca. 4 %. Også tallene fra Holsten, Lauenburg og Tyskland var betydeligt højere end i byerne nordpå, og til gengæld var svendenes tal fra Norge og Sverige forholdsvis mindre.

Tabellen over indskrevne snedkersvende i tiden 1758—1844 viser, at perioden 1760—1789 giver de sikreste oplysninger om tilrejsende svende, eftersom praktisk talt alle hjemsteder i denne periode er angivet. Halvdelen af de snedkersvende, som blev indskrevet i denne 30-års periode, var tilrejsende, og tendensen i de følgende år er også ret klar. Tallene fra 1758—59 skal der ses bort fra her som usikre, en tilrejseprocent på over 90 er lidet sandsynlig⁴¹.

Tabellen over snedkersvendenes hjemsteder i perioden 1758—1809 viser, at næsten halvdelen af svendene hørte hjemme i Randers. Over 15 % kom fra København, og fra nabobyerne Århus, Aalborg og Viborg samt Horsens ankom over en fjerdedel af de indskrevne svende. Heraf kom langt de fleste fra Århus og Aalborg. Endelig kan der peges på, at tilgangen fra Norge og Sverige var ret ringe, og at der ankom en del svende fra Tyskland⁴².

Denne tabel viser forholdene, som de var efter at snedkerlavet i Randers havde fået behøvlingsret, den 14. december 1756. Hvilke virkninger behøvlingsretten egentlig fik på tilgangen af arbejdskraft kan ikke påvises, da materialet før 1756 mangler.

Tabellen over snedkersvende, der blev indskrevet i Randers, kan for såvidt godt sammenholdes med en tilsvarende tabel fra Århus, blot med det forbehold, at Århus-tabellen omfatter det korte åremål 1824—1833, en periode, hvor Randers-materialet savner fødesteder for de tilrejsende svende. Nogen umiddelbar ensartethed eller sammenhæng kan altså ikke forventes. De 20,4 %, der ifølge Århus-tabellen stammede fra hjembyen, står i stærk modsætning til de 47 % fra Randers, som i tiden 1758—1809 skulle have taget arbejde i deres hjemby. Selv om et fælles beregningsgrundlag ville nærme de to tal til hinanden, er forskellen dog stadig iøjnefaldende, og spørgsmålet er, om snedkerlavet i Århus i almindelighed modtog en større del af sin arbejdskraft udefra end Randers?

Vandrende svende, der modtog geskænk

Foruden de vandrende svende, der fik arbejde i Randers, var der en talrig skare, som gik gennem byen, hvor de af svendebroderskaberne modtog en rejseunderstøttelse, kaldet geskænk. Fra enkelte broderskaber, nemlig bager-svendenes og rebslagersvendenes, er bevaret et materiale, der inden for en længere eller kortere periode giver ret godt kendskab til de vandrende sven-

des antal. For de øvrige fags vedkommende gives kun mere tilfældige fingerpeg.

På grundlag af bagersvendenes protokol samt regnskabsbogen 1838—76 er det muligt at opstille en — sikkert noget mangelfuld — fortegnelse over de vandrende bagersvende, der drog gennem Randers og modtog geskæk af broderskabet⁴³. I almindelighed opgives i regnskabet et bestemt antal svende, som har modtaget rejsepenge. Men det hænder også, at antallet har måttet beregnes efter det udbetalte samlede beløb, og da taksten svingede mellem 1 og 2 mk, — undertiden 24 sk, er flere af de endelige tal kun tilnærmelsesvis rigtige.

Tabellen giver i sin summariske form en oversigt over vandringernes tal-mæssige forskydning efter 1777. Tiden 1780—1819 viser et begrænset antal, jævnt fordelt på de 10-årige perioder. Fra 1820 forøges vandringerne; en stærk stigning, der begynder efter 1840, kulminerer 1860—62 med ca. 300 vandrende svende i løbet af 3 år. Går man ud fra perioden 1777—1839, hvor tallene synes at være mest sikre, skulle de endelige tal vise, at bagernes vandringer forekom hyppigst i oktober kvartal, og at ledigheden har været mindst i juli. Tallene fra den følgende usikre periode tyder ligeledes på mange vandringer i oktober kvartal — samt at der hen mod midten af det 19. århundrede er foregået en forskydning med talrige vandringer i april kvartal.

Gennem bagersvendenes regnskabsbog får man et begreb om svendevandringernes omfang og disses belastning for broderskabernes økonomi. I tiden 1838—1862 udgjorde geskæken knap halvdelen af broderskabets samlede udgift. Efter 1862 forsvinder geskæken fra regnskabet.

I rebslagersvendenes bog for geskæk og rejsepenge 1851—62 er indført ialt 415 vandrende svende. Disse svendes hjemsteder er opgivet i så stort et tal, at de opstillede procenttal over hjemstederne må være faktisk dækkende. Det største samlede antal kom fra København, og derefter fulgte Sønderjylland, Odense og Århus. Disse fire tal giver sammenlagt to tredjedele af de vandrende rebslagersvende gennem Randers. Kun et mindre antal var hjemmehørende i Randers. Lignende mindre antal kom fra andre jyske købstæder, og fra sjællandske købstæder ankom en del. Over 6 % kom fra Tyskland, heraf 3 svende fra Memel, men kun undtagelsesvis en fra Sverige og en fra Finland. Norge er ikke repræsenteret⁴⁴.

De samme rebslagersvende kunne opstilles efter det tidspunkt, da de har modtaget deres geskæk og passeret Randers. En kvartalsvis optælling har givet følgende resultater: januar kvartal 81, april kvartal 49, juli kvartal

133, oktober kvartal 125 og 27 er ikke angivet. Vandringerne var altså talrigest i årets to sidste kvartaler, og der var kun få vandringar i marts, april og maj. Dette kunne tyde på, at beskæftigelsen har været størst i forårstiden, men åremålet er for kort og nogle af oplysningerne for usikre til, at man tør drage videregående slutninger. En tabel over beskæftigelsen af rebslagersvende i Århus, der omfatter et betydeligt længere åremål, viser ingen særlige tegn på sæsonarbejde⁴⁵.

De vandrende bødkersvende kan i Hovedbog for syge og rejsende svende følges fra 1821 til 1858. Svendenes antal opgives næsten aldrig, og almindeligvis foreligger der blot en summarisk indførelse af geskænk-beløbet i bogen. Denne indførelse kan i perioder følges fra år til år. I enkelte år er der ingen vandrende svende indført, og årene 1841—1846 svigter helt. Endelig er en blot nogenlunde korrekt beregning af de vandrende svendes tal på grundlag af geskænk-beløbene ikke mulig, da de beløb, svendene modtager, varierer fra 10 sk til 2 mk og 8 sk. På så løst et grundlag lader det sig ikke gøre at opstille en tabel; men det kan fastslås, at svendevandringar hos bødkerne har været almindelige i det 19. århundrede.

I smedesvendenes protokol fra 1853 nævnes geskænken til de rejsende svende sædvanligvis under større samlede beløb, der blev udbetalt af broderskabets kasse. I april 1860 blev der givet 7 rd og 1 mk til de fremmede, og selv om dette beløb ikke siger ret meget om de vandrende svendes tal, angiver det dog, at nogle smedesvende drog gennem byen. 1862 ser man geskænken nævnt for sidste gang, og herefter er protokollens regnskab udelukkende et sygekasseregnskab.

Foruden de mange fremmede skomagersvende, der fik arbejde i Randers, var der sikkert en stor skare, der måtte drage videre efter at have modtaget geskænk. I tiden 1825—1830 drog ikke mindre end 1426 rejsende skomagersvende gennem Århus, og dette tal siger noget om vandrelysten — og om ledigheden i dette fag⁴⁶.

Hos skomagerne i Randers kan lignende tal for vandrende svende gennem byen ikke påvises, men fra 1834 ser man dog, at der regelmæssigt gives støtte til de rejsende svende.

Der hersker nogen tvivl om, hvorledes geskænken blev givet i skomagersvendenes broderskab. Den 28. marts 1837 blev givet »til Bache for de til Reisende 7 Rd 1 mk«. Under denne form fortsætter geskænken, idet beløbet efterhånden indgår i herbergsfaderens samlede regning til broderskabet, og geskænkens størrelse kan således ikke følges efter 1838. Om de rejsende svende har modtaget geskænk i form af kost og logi, eller om herbergsfade-

ren har udbetalt geskænken og siden fået beløbet refunderet af broderskabet kan ikke afgøres.

Hos snedkerne kan de vandrende svende følges gennem broderskabets protokol fra 1758. I 1813 gives et beløb til 3 fremmede svende, og en lignende udgiftspost ses sidste gang 1846. En egentlig fortegnelse over de rejsende svende kendes ikke. Men bestemmelsen om »Tilrejsende Svende, der hersteds i Vintermaanederne søger Arbeide, og saadant ei kan erholde«, viser, at snedkersvendene stadig vandrede omkring midten af det 19. århundrede, — og at vandringerne især fandt sted i vinterhalvåret.

Hattemagersvendenes protokol samt regnskabsbogen 1838—1855 giver nogle få oplysninger om geskænk til de rejsende. Broderskabet havde en særlig geskænk-bøsse, og dennes varierende beholdning nævnes indtil 1857.

Materialet til belysning af de vandrende svende, der drog gennem Randers, er uensartet. I enkelte håndværk har der været gode og sammenhængende oplysninger, men for de fleste håndværks vedkommende har der kun været spredte oplysninger. Den omfattende fortegnelse over skomagersvende, som stod i arbejde i Randers viser, at svendevandring har været kendt gennem hele den omhandlede del af lavstiden. Tabellen over vandrende bagersvende tyder ligeledes på, at vandringerne tog til i det 19. århundrede, og de øvrige spredte oplysninger, der især stammer fra det 19. århundrede, støtter denne formodning.

De syge svende

En håndværkssvend, som stod i arbejde, var i stand til selv at klare sine timelige behov. Svendens arbejdsindsats skaffede ham logi, kost og klæder, og hvad han derudover havde brug for; men mistede håndværkssvenden af en eller anden grund sit arbejde, var han ilde stedt. Det økonomiske grundlag for hans tilværelse var borte, og det er bl. a. i disse forhold man må søge årsagen til, at svendesammenslutninger opstod, således som det er skildret i tidligere afsnit.

Vi har set, hvorledes broderskaberne trådte hjælpende til, når en arbejdsløs svend drog på vandring, og til slut skal der kort gøres rede for en anden — mindst lige så betydningsfuld — social opgave, som broderskaberne påtog sig, nemlig ansvaret for den syge svend: sygeforsikringen.

Lige så tidligt, som der foreligger skriftlige vidnesbyrd fra svendenes sammenslutninger, har man også efterretninger om disses sygekassevirksomhed. Den 8. marts 1692 modtog skomagersvend Jens Dideriksen »en sldaler af Svennenes tidepenge, som hand begierte udi hans Siughed«, og samme år modtog en skræddersvend ligeledes sygehjælp af skræddersvendenes lade.

Den 2. april 1724 blev der af hattemagersvendenes lade taget 3 d og 3 mk til en syg svend, og da svenden døde ca. en måned senere, blev der af laden bevilget 4 sld. til hans begravelse⁴⁷.

Talrige eksempler af lignende art kunne anføres. De kan påvises gennem hele den følgende tid inden for alle broderskaber, i det omfang disses protokoller er bevarede. Men for det 17. og 18. århundredes vedkommende må det blive ved eksemplerne på, at sygehjælpen blev givet. Sygehjælpens art og omfang samt dens forholdsvis andel i et broderskabs samlede udgifter kan først belyses langt hen i det 19. århundrede.

Den fremgangsmåde, som blev anvendt hos snedkerne, når en svend blev syg, er nedfældet i et regulativ fra ca. 1856⁴⁸. Som regulativet viser, skulle de syge svende melde sig til ladesvenden, og så var det dennes pligt at sørge for den fornødne og rette pleje, og det var efter ladesvendens anvisning, den syge modtog broderskabets støtte.

En fortegnelse over syge snedkersvende i tiden 14. oktober 1856—27. december 1861 er bevaret og omfatter 129 sygdomstilfælde. Af disse var 60 svende syge i hjemmet eller i deres logi. 40 var indlagt på svendenes herberg, 9 lå på sygehuset og 3 på fattighuset. 17 tilfælde var af ubetydelig art og ikke nærmere angivet⁴⁹.

En opgørelse over bagersvendenes udgifter i tiden 1838—1862 har vist, at ca. halvdelen af dette broderskabs udgifter omfattede sygdom og begravelse, herunder læge og medicin⁵⁰.

Snedkersvendenes omtalte regulativ foreligger også i en lidt anden version, dateret 11. juli 1835⁵¹. Det hedder under denne dato, at svendene, på grund af tvistigheder i selskabet om de syges forplejning, havde været samlet på herberget med oldermænd og bisidder for at vedtage nogle nye artikler. I bestemmelsen af 1835 hedder det videre, at ingen af selskabet må stå i restance for tidepenge mere end et kvartal, med mindre han er syg. Hvis en svend ikke vil betale sin restance, må han udtræde af selskabet og modtager i denne tid ingen understøttelse i tilfælde af sygdom.

I bestemmelsens 6. artikel står, at »Ingen Snedkersvend, som arbejder hos en Huus eller Skibs Tømmermand, kan nyde nogen Understøttelse af Selskabets Lade paa Grund af den Fare, som kan medfølge ved sligt Arbejde, og Laden derved kan komme til et stort Forliis paa de Penge Selskabet har til sammensparet«. Derimod kan en snedkersvend, som arbejder hos en instrumentmager eller stolemager, ikke nægtes optagelse i selskabet.

Hos hattemagerne blev det ved en overenskomst mellem mestre og svende

af 18. maj 1846 vedtaget, at et beløb, som svendene rådede over, skulle deles lige mellem to bøsser: en til sygepleje og en til geskænk til rejsende svende. Hver svend, som stod i arbejde, skulle til sygebøssen svare 4 sk ugentlig, og ligeledes til geskænbøssen 4 sk ugentlig, — såfremt han ønskede selv at nyde fordel deraf⁵².

Læredrengene

Overalt gennem lavsarkiverne støder man hos håndværkerne på en tendens til at hævde sig som stand. Dette gælder såvel mestre som svende, og uanset disses forskellige stilling under loven tilhørte de det samme fællesskab, håndværket. Det reelle grundlag for håndværkernes standsfølelse og sammenhold var den ensartede faglige uddannelse, og hermed træder håndværkernes tredje gruppe, læredrengene, ind i billedet.

Læredrengene måtte nødvendigvis komme til at indtage en særstilling over for mestre og svende. Børn eller umyndige, som de var, blev de undergivet mestrene, og højt hævet over dem stod svendene, der i kraft af faglig indsigt og zünftigt sammenhold dårligt kunne omgås »ubehøvlede« eller andre ufaglige, som ikke var optaget i broderskabet. Og dog havde den dreng, som var blevet antaget i lære, fået foden indenfor. Han befandt sig i håndværkets »forgård« og kunne efter endt læretid se frem til en vis grad af økonomisk og social tryghed.

I Christian den Fjerdes forordning af 1621 pålægges det mestrene i deres artikler at fastsætte bestemmelser om læreår samt straffe for læredreng, der ikke holder deres forpligtelser¹. Disse bestemmelser, der gentages i recessen af 1643, bliver under enevælden stærkt udvidet, og forordningen af 6. maj 1682 fastsætter en række detaljerede bestemmelser om læredrengenes vilkår.

Det hedder i forordningen, at når en dreng kommer i lære »da skal skriftlig Contract derom opsættes, enten hand tiener for Løn eller Kost, eller paa hvad Maade de forenes om, hvilken da paa begge Sider ubrødeligen skal holdes, og skal samme Contracter Ord fra Ord indføres i den bog, som Oldermænd dertil skal holde . . .«.

Den 25. juni 1762 hedder det hos skrædderne, at en lærekontrakt er udfærdiget i to eksemplarer: et til mesteren og et til drengens værge, og desuden er en kopi indført i bogen². Det har næppe været almindeligt at følge forordningen så nøje, men det må alligevel have været skik og brug i lavene at oprette lærekontrakter. For flere lavs vedkommende har man en lang og ubrudt fortegnelse over læredreng, og i nogle tilfælde indeholder særlige protokoller samtlige lærekontrakter fra lange perioder. Eventuel svigtende indskrivning samt bortkomne lavsbøger og protokoller med lærekontrakter

kan ikke sløre det helhedsbillede, at læredrengene — i hvert fald formelt — havde en vis sikkerhed for god oplæring og timeligt velfærd.

Af egentlige lærekontrakter kendes kun et fåtal, og de kontrakter, som danner baggrund for nærværende beskrivelse, er for langt den største del de kopier, som er indført i lavenes protokoller. De lærekontrakter, man således har kendskab til fra slutningen af det 17. og langt ind i det 18. århundrede har et ensartet præg, men der kan være forskelle i deres indhold, alt afhængigt af slægtskabsforhold, læretidens længde og lærepenge m. v. At en indskreven lærekontrakt virkelig svarer til originaldokumentet, får man i mange tilfælde garanti for, idet protokollen er underskrevet af såvel mester, oldermænd og bisidder som læredrengens forlovere og værge. Med tiden bliver de indskrevne lærekontrakter mere kortfattede, måske er der tale om referater, — og dette gælder navnlig i de tilfælde, hvor læredrengene er mestersønner.

Når en dreng bliver indskrevet, hedder det ret ofte, at han er født af »ærlig ægte forældre«. Lad denne vending så være blevet et tomt levn, da den ses sidste gang hos skrædderne i 1825³, den var dog engang — og sikkert langt op i tiden — udtryk for håndværkernes påpasselighed med ikke at give »uærlige«⁴ og ikke-ægte-fødte adgang til lavet.

En lærekontrakt indeholder som regel en række forpligtelser for såvel læredreng som mester, og for drengens vedkommende fastsættes der straf for enhver misligholdelse. Hvis en læredreng ulovligt forlader mesterens hus, skal han hos skrædderne have sin læretid forlænget, og hvis han hos snedkerne undviger helt fra sin læreplads, må han i en kontrakt af 20. november 1683 forpligte sig til »aldrig at lere paa dette eller noget Erlig handwerch, hvad det være kand«, og mesteren må lade ham gribe og føre til Bremerholm.

Det er hårde vilkår for læredrengene, der her antydes, og det er da også tvivlsomt, om efterlevelsen har været slet så streng. Der foreligger intet bevis for, at en læredreng er blevet idømt længere læretid på grund af udeblivelse; men sådanne tilfælde kan dog skjule sig under en længere læretid, end der egentlig var aftalt. Ingen læredreng fra monarkiet er på grund af undvigelse ført til Bremerholm i tiden 1700—1732⁵.

Der kan i denne forbindelse nævnes et par eksempler, der tværtimod tyder på en redelig behandling af læredrengene.

Hans Sørensen, der var født i Hallendrup, blev indskrevet i lære i Feldberederlavet den 11. november 1705. Efter nogen tids forløb undveg Hans Sørensen fra sin læreplads, og lavets overbisidder, rådmand Niels Svane, lod

drengen indkalde for lavet. Ved en lavssamling, den 5. september 1707, blev såvel læredreng som læremester taget i forhør af overbisidderen: Om nogen af parterne havde noget at beklage sig over. Dette var ikke tilfældet, og på overbisidderens forespørgsel ytrede drengen blot ønske om at blive fritaget fra sin læreplads, hvis dette kunne ske i god forståelse. Læremesteren, Terschel Andersen, svarede på overbisidderens forespørgsel, at »hand vilde slet intet hafue hannem, men hand maatte søge Leilighed huor hand kunde«⁶.

Den 30. september 1782 meddelte kleinsmed Fr. Simoni smedelavet, at »en dreng som var undviget 2 aar føren sin lære og siden indfandt sig 4 aar efter«, havde udstået sin læretid. Nu blev han løsgivet som en ærlig kleinsmedesvend⁷.

Hvis en læredreng bliver syg, skal han omkring 1680 hos snedkerne forblive i mesterens hus, og læremesteren lover at »handle med ham som loughligt og forsuarligt kand vere«⁸. En læredrengs sygdom har næppe været forbundet med større omkostninger for læremesteren, og skulle dette endelig ske, kunne mesteren i sådanne tilfælde dække sig ind, idet læredrengen efter endt læretid skulle tilbagebetale mesterens udlæg, enten med penge eller med arbejde uden løn.

Hos skrædderne hedder det i en kontrakt fra 1787, at en læredrengs sygdom og død ikke skal blive til bekostning for læremesteren⁹, og i samme lav findes i årene omkring 1840 flere eksempler på, at det er den syge læredreng selv, der må betale »Kuur og Pleje samt alle Omkostninger ved hans Helbredelse«, oven i købet i det tilfælde, at han kommer til skade i mesterens tjeneste¹⁰. Og skulle det ske, at en læredreng dør i sin læretid, må heller ikke dette blive til bekostning for læremesteren. I 1750 er det drengens fader, der skal afholde udgifterne ved begravelsen, og flere lignende eksempler kendes fra de følgende år¹¹.

Hvis en læredreng blev indkaldt til militærtjeneste, var det hans pårørende, der måtte holde mesteren skadesløs¹², og hvis en læredreng efter 1 års læretid ikke ansås for egnet til skrædderfaget, skulle han løses fra kontrakten og læremesteren have en godtgørelse på 2 mk ugentlig for kost og forgeses undervisning¹³.

I håndværkernes lærekontrakter blev der taget skyldigt hensyn til såvel læredreng som mester; men de ovenfor anførte eksempler — samt flere andre — tyder på, at en lærekontrakt under alle omstændigheder sikrede mesteren mod at lide skade ved et læreforhold. Gang på gang ser man i kontrakterne, at mesteren skal holdes »skadesløs i alle maader«¹⁴, og herfor ga-

ranterer een eller to forlovere, der almindeligvis underskriver på læredrengens vegne. Hos skrædderne ser man endog, at forloverne for alle tilfældes skyld, forpligter sig »til at sørge for det øvrige Fornøden, som ei ovenfor er gjort Mesteren til Pligt«¹⁵.

Men læremesteren havde ifølge kontrakten også sine forpligtelser, og den vigtigste af disse var naturligvis at give læredrengen en god og forsvarlig oplæring. En mester kunne vel drages til ansvar, hvis han misligholdt en sådan pligt, men man ser intet tilfælde, hvor noget sådant sker.

Hvis en læremester døde, var det hans enke, der overtog forpligtelsen over for læredrengen. Enten kunne drengen fortsætte på enkens værksted, som blev drevet ved hjælp af svende, eller også skulle hun for egen regning skaffe læredrengen en anden god mester¹⁶. I et andet tilfælde var det mesterens datter, der skulle påtage sig denne forpligtelse over for læredrengen¹⁷.

Som det følgende vil vise, var der en stærk variation i håndværkernes læretid, og undertiden kunne læretiden være meget lang. Årsagerne hertil findes ikke alene i læretidens lovfæstede afhængighed af lærepengene, men i øvrigt vil det ikke være muligt at påvise sikre årsager i de enkelte tilfælde. Een ting kan dog siges med ret stor sikkerhed: Der var ofte en vis sammenhæng mellem læredrengens alder og hans læretids længde. Dette kan ses hos handskemagerne. For de lædreng, der skal konfirmeres i løbet af læretiden, er der en klar tendens til længere læretid end for de øvrige, hvor konfirmerationsforberedelsen ikke er nævnt. Hos skrædderne kendes den samme tendens, men den er ikke nær så udpræget. Mestersønner stod som oftest kun kort tid i lære, men også her var der undtagelser.

Lavsarkiverne har efterladt det indtryk, at ikke blot var håndværkernes læretid stærkt varieret, men lædrengenes alder var det også. Kun i få tilfælde er lædrengenes alder opgivet. Den yngste lædreng, man kender fra Randers, var indskrevet i handskemagerlavet. Denne lædreng, der hørte under Frijsenborg gods, — og som skal omtales siden i anden forbindelse, var kun 11½ år »da han kom af sin hosbondes gods«¹⁸. En anden drengs alder opgives ved læretidens begyndelse til 13 år¹⁹. En lædreng, der kom fra Århus, var ikke fyldt 12 år, da han i 1793 blev indskrevet i skrædderlavet²⁰. I andre tilfælde var drengene ældre, når de kom i lære. Efter 1800 opgives nogle til at være 16, 17 og 18 år²¹.

Måske ville det være muligt at opstille en mere detaljeret og holdbar oversigt over lædrengenes alder, men dette ville kræve en omstændelig undersøgelse og ville føre for vidt i denne forbindelse. Foreløbig kan man pege på, at lærekontrakterne for nogle fags vedkommende indeholder oplys-

ninger, der kan give stærke fingerpeg. Efter konfirmationens indførelse bliver det ofte i kontrakterne nævnt, at mesteren skal lade drengen gå til konfirmationsforberedelse²². I tiden 1760—1809 blev der indskrevet 137 læredrenge i skrædderlavet, og af disse skulle 28, eller ca. 20 %, gå til konfirmationsforberedelse i læretiden. Hos handskemagerne var et tilsvarende tal noget større. I dette lav blev der fra 1740 til 1810 indskrevet 91 læredrenge, og heraf skulle 34 eller 37 % have frihed til deres konfirmationsforberedelse.

I en lærekontrakt fra 1815 siger en skræddermester om sin læredreng, at »naar han har opnaaet 14 aar forpligter ieg mig at holde ham til Confirmation«²³, og det kan yderligere oplyses, at den gennemsnitlige konfirmationsalder for årene 1814, 1815 og 1817 henholdsvis var: 15,8, 15,0 og 15,1 år²⁴. Fra tidligere år er konfirmandernes alder ikke opgivet.

Smedelavet

I tiden 1690—1859 blev der indskrevet ialt 586 læredrenge i smedelavet. Der foreligger i lavets protokol to sæt fortegnelser over henholdsvis indskrevne og udskrevne læredrenge. De to fortegnelser er arbejdet sammen således, at samtlige indskrevne er taget med.

De to sæt fortegnelser, der begynder samtidig, dækker ikke helt hinanden. Efter 1850 føres indskrivningslisten tilfældigt eller slet ikke, og i fortegnelsen over de udskrevne foretages ind- og udskrivning samme dag. Denne samtidige ind- og udskrivning begynder før 1830 og forekommer efterhånden hyppigere. Undertiden hedder det, at en læredreng er udskrevet efter at have forevist eller forfærdiget svendeprøve. Den første oplysning om svendeprøve er dateret 30. april 1821²⁵.

Fra 1830—1859 var der 20 læredrenge, som blev ind- og udskrevet efter at have stået i lære hos mestre i andre byer. Disse fordeler sig således: Grenå 8, Hobro 6, Mariager 4 og Ålborg 2. I tiden 1840—1859 blev 15 udlærte (heraf 2 usikre) fra landsbymestre ind- og udskrevet samme dag. Fra hele perioden 1690—1859 kan kun påvises to tilfælde, hvor en godsherre satte drenge i smedelære i Randers. Begge læredrenge blev indskrevet 1781 og kom fra henholdsvis Avnsbjerg Gods i Viborg amt og Villestrup i Ålborg amt. Disse to tilfælde står i den stærkeste modsætning til de oplysninger, der foreligger fra Århus, hvor der i tiden 1773—1785 blev indskrevet ikke færre end 27 stavnsbundne læredrenge²⁶. Mangelfuld førelse af protokollen kan være en del af forklaringen på denne forskel.

Af 586 indskrevne læredrenge havde 346 stået i lære hos grovsmede, 218

hos kleinsmede (herunder 5 hos mechanicus Schmidt) og 6 hos bøssemagere. 2 var indskrevet af en dyrlæge, og i 14 tilfælde er professionen ikke angivet. De respektive antal for grovsmede og kleinsmede svarer helt godt til de tilsvarende tal fra nabobyen Århus fra tiden 1736—1810, henholdsvis 134 og 98. Når tallene fra Randers rummer et forholdsvis større antal grovsmede, kan dette skyldes tilgangen af udlærte fra landsby-smede i det 19. århundrede.

I Randers-lavet var kun indskrevet en nagelsmed, og efter protokollen har han ikke indskrevet læredrenge. I Århus havde 15 drenge stået i nagelsmedelære i tiden 1736—1810: Tilsyneladende lokale ejendommeligheder, som arkiverne ikke har givet forklaring på.

I to tilfælde ser man smedelærlinge afslutte deres læretid hos dyrlæge Lorentzen i Randers, henholdsvis 1842 og 1843. Læredreng Chr. Nielsen blev indskrevet den 8. november 1843, og hans læretid skulle være ca. 1½ år. Der må i begge tilfælde være tale om et særligt kursus i hestebeslag, en efteruddannelse, der må ses i sammenhæng med mesterprøverne i beslag ved den kgl. veterinærskole. De to læredrenge var ikke indskrevet på regelret vis af en smedemester, men af en dyrlæge, der ikke stod i lavet. Dyrlæger fik deres uddannelse ved veterinærskolen i København; her blev de også uddannet til beslagsmede, og siden 1792 havde de ret til frit at nedsætte sig i by og på land²⁷.

De to læredrenge's hjemsted er ikke oplyst, men det vil være nærliggende at lade dem stå som eksempler på de bestræbelser, der fra veterinærskolens og anden side blev gjort for at forbedre landsby-smedenes uddannelse²⁸.

Efter smedenes artikler angives læretiden til 3 år for grovsmede og nagelsmede samt 4 år for bøssemagere. Kleinsmedenes læretid omtales ikke, men regnes vistnok til 4 år. I virkeligheden blev læretiden næsten altid længere, i nogle tilfælde endda betydeligt længere. 4 og 5 års læretid for grovsmede og kleinsmede var ret almindeligt, 6 og 7 år forekom også. Navnlig hos kleinsmedene forlængedes læretiden i løbet af det 18. århundrede, og i tre tilfælde var læretiden her 8 år (1747, 1754 og 1762). Mestersønner og andre nære slægtninge stod kortere tid i lære.

Forbundtere nævnes sjældent hos smedene. Af de 586 læredrenge er kun 12 indskrevet i forbundt, og de i øvrigt opgivne læreår viser, at dette tal nok skal være tilnærmelsesvis rigtigt. Forbundternes læretid opgives i 4 tilfælde til 1 år, i øvrigt til 1½ og 2 år. Da der 1783 forelå et cirkulære fra Københavns smedelav til smedene i Kolding, Fredericia, Vejle, Horsens, Århus, Ålborg og Randers med anmodning til disse lav om »ej at tage nogen

i forbundt Ringere end fra Eet Aar til tree«, kunne smedelavet i Randers med fuld ret svare, at der »Er ikke Passeret nogen saaledes fra vores laug og skal ikke heller skee for eftertiden . . .«²⁹.

De i smedelavets protokol indførte oplysninger om lædrengene er gennemgående ret kortfattede, og eftersom lærekontrakter fra smedelavet slet ikke kendes, er det ikke muligt at give et yderligere detaljeret billede af lædrengenes vilkår i dette lav.

Skrædderlavet

Skemaet over skrædderlavets lædrengse viser, at der fra 1640—1859 er indskrevet ialt 707 drenge i lavet³⁰. I protokollen 1642—1691 er blot foretaget indskrivning af lædrengene, og egentlige kontrakter kendes ikke. Fra 1691 og indtil 1748 er kontrakterne indskrevet i lavets protokol. Tager man i betragtning, at så omfattende et materiale nødvendigvis må være behæftet med mindre mangler og unøjagtigheder, og at indskrivningen af lædrenges sikkert må have svigtet i tiden 1680—89 samt efter 1850 er der dog tilbage op mod 600 lærekontrakter: Et stort og fyldigt materiale til bedømmelse af lædrengenes vilkår.

I skræddernes almindelige lavsartikler af 4. november 1682 var der fastsat en læretid på 3 år, såfremt drengen betalte lærepenge. Hvis der ikke blev betalt lærepenge, var læretiden 5 år, og derefter skulle udlærlingen arbejde et år hos mester som »Lønnedreng«, også kaldet lønnebøs eller lønbøs.

Bestemmelsen om læretid overholdes ret nøje de første årtier efter artiklernes fremkomst, men efter ca. 1720 forekommer meget ofte en lidt længere læretid. Omkring 1750 bliver læretiden yderligere forlænget. 5 og 6 år bliver almindeligt, når der betales lærepenge. 3 års læretid forsvinder efterhånden helt, og hen mod år 1800 bliver læretiden ofte 7, 8 eller endog 9 år. I nogle få tilfælde ser man en læretid på 10 år. Efter år 1800 forsvinder den meget lange læretid lidt efter lidt, og i perioden 1830—1858 forekommer kun to tilfælde med maksimalt 7 års læretid.

Da Hans Lauritzen Hundrup i 1762 blev indskrevet som lædreng hos sin fader, var læretiden 10 år. Derved havde faderen gennem lavet sikret sig sønnens billige arbejdskraft, men i øvrigt er det ikke muligt i de enkelte tilfælde at pege på bestemte årsager til den forlængede læretid, der særligt forekom i sidste halvdel af det 18. århundrede. Under alle omstændigheder har mestrene gennem lang læretid haft mulighed for at skaffe sig billig arbejdskraft, som mangeårs-lærlingen nødvendigvis måtte være.

Indtil ca. 1760 foreligger der fyldige oplysninger om lærepenge, der blev

betalt til læredrengens mester. Beløbet varierede i denne periode fra 10—20 sldl, nogle få gange lidt mindre, og undertiden lidt mere. Man kunne forvente, at lærepengenes størrelse havde været afpasset efter læretidens længde, men dette var slet ikke tilfældet. De foreliggende tal ser ganske vilkårlige ud. I almindelighed skulle lærepengene betales i rede penge: Den ene halvdel ved læretidens begyndelse og resten senere, f. eks. efter endt læretid. Men det skete også, at lærepenge betaltes i naturalier, navnlig korn. I 1762 skulle herskabet på Gl. Estrup for en 6-års læredreng udrede 3 tdr. rug, 3 tdr. byg samt 8 rd. årlig i 3 år³¹.

I et par tilfælde er det særligt store beløb, der må betales i lærepenge. En søstersøn af aftensangspræst N. K. Bechmann i Århus blev sat i lære i Randers 1794, og for hans lære skulle der ifølge kontrakten betales 20 rd. årlig i 6 år³².

Fattigkommissionen i Alum-Bjerregrav satte 1836 Mads Jensen i skrædderlære hos mester Peter Mogensen i Randers, og for denne læredreng skulle fattigkommissionen betale mester 35 rd. om året de første to år.

En udlærling med 5 års læretid, og som ikke havde betalt lærepenge, skulle arbejde et år hos sin mester som »lønne-dreng«. Denne sædvane, der var lovfæstet i artiklerne, var ganske særegen for skrædderfaget og kendes også andre steder fra, f. eks. Århus³³. Løn-dreng ordningen betød, at den færdig-uddannede unge skrædder havde pligt til en vis arbejdsydelse som sit bidrag til læremesteren, og han har ganske sikkert måttet arbejde for en ringere løn end den, der på rette måde var blevet »sat for en Svend«. Der foreligger ikke tal, som belyser denne side af lønbossens mellemstilling.

De første oplysninger om lønbosser foreligger omkring år 1700, og udtrykket er almindeligt i første halvdel af det 18. århundrede. Derefter bliver det sjældnere at træffe på en lønbos, og 1790 ses udtrykket for sidste gang i indskrivningsbogen for lærekontrakter. I en lang række tilfælde ser man udlærlinge vinde broderskab som lønbos, for kortere eller længere tid efter at få broderskab som svend³⁴. Tiden som lønbos varierede fra 6 mdr. til 2½ år, men det almindelige var 1 à 2 år. I et tilfælde var lønbos-perioden 3 år og 2 mdr., og i et andet blev en lønbos først indskrevet som rigtig svend efter 5 års forløb; begge tilfælde forekom 1709. Nogle få gange blev en udlærling gjort til lønbos og svend samme dag, f. eks. Niels Larsen Borup, der 1715 afsluttede læretiden hos sin fader³⁵.

Af skrædderlavets læredrenge fra hele den omhandlede periode var 97 indskrevet i forbundt. Kun 9 af disse var hjemmehørende i Randers, 12 kom fra andre byer og 56 fra landet. I 20 tilfælde er fødested ikke angivet.

Om læredrengenes forhold til mester i øvrigt giver de foreliggende lærekontrakter mange gode oplysninger. Det kan med sikkerhed siges, at 123 læredrenge fra hele perioden boede hos deres mester, idet kost og logi er nævnt i kontrakterne. Bortset fra 80 tilfælde hedder det i samtlige kontrakter, at læredrene skal have »Øl og Mad«. Hvis man tør regne med, at dette er ensbetydende med kost og logi, vil det sige, at skræddernes læredrenge i almindelighed boede hos deres mester.

Men kontrakterne indeholder andre små træk, der belyser det nære forhold mellem mester og lærling, og som tyder på, at læredrene var optaget i mesterens hus.

I en snes tilfælde skal læredrenge have »kirkefrihed« eller frihed til kirkegang. Efter 1820 må mesteren ofte lade sin læredreng besøge tegneskolen om søndagen, eller han lover at holde ham til aftenskolen³⁶. Læredrengen Simon Bormand fra Fredericia, der tilhørte den mosaiske tro, skulle 1829 have særlig frihed efter jødisk skik.

Om mesterens ydelser til drengen i hans læretid var der ingen fast regel, og oplysningerne giver et mangfoldigt og varieret billede. Ind- og udskrivningspenge til lavet blev betalt af mester eller læredrengen selv — uden fast regel, i det 18. århundrede dog oftest af læredrengen eller dennes pårørende. Læredrengens beklædning bekostedes næsten altid af læredrengen selv, men der var en del undtagelser, navnlig i det 19. århundrede. I en lærekontrakt af 24. juni 1808 lover en mester for første gang at give en svendeklædning til en læredreng efter endt læretid³⁷, og svendeklædningen bliver herefter en ret hyppig mesterydelse indtil 1853.

Fra omkring 1830 er der yderligere gunstige vilkår at spore for skrædderfagets læredrenge. I en kontrakt af 28. marts 1829 lover en mester at give sin læredreng halv svendeløn det sidste halve år af hans læretid, og det samme forekommer henholdsvis 1830, 1831 og 1836. I 1836 nævnes det, at en forbundter får 3 mk i ugeløn det sidste år af sin læretid.

Men også på anden måde kunne en læredreng opnå økonomisk fordel ifølge sin lærekontrakt. I 1839 hedder det således, at en læredreng efter aftale må benytte søndagen til at sy for egen regning som hjælp til sin beklædning³⁸, og 1848 får en læredreng ligeledes lov til at arbejde for sig selv søndag eftermiddag³⁹.

Ifølge en kontrakt af 19. april 1843 påtog en skræddermester sig følgende ydelser: Ind- og udskrivningspenge, beklædning, fodtøj, kost og logi samt vask og en svendeklædning. Desuden lovede mester at betale udgifterne ved svendeoptagelsen i broderskabet.

Men mester har næppe sat noget til ved den akkord, for læretiden var 7 år, hvilket meget sjældent forekom i det 19. århundrede.

Skomagerlavet

Fra skomagerne er kun ordlyden af en enkelt lærekontrakt bevaret, og egentlige protokoller med lærekontrakter mangler. Følgelig er det kun få oplysninger man har om læredrengene i dette fag. I tiden 1775—1859 blev der indskrevet 817 læredreng i lavets protokol. Dette tal overstiger langt tilsvarende tal fra ethvert andet lav og understreger bedst skomagerfagets talmæssige styrke.

I almindelighed er det en kort og knap bemærkning, der markerer en læredrengs indskrivning. Den indskrivende mester og læredrengens navn nævnes, og som regel også læretidens længde.

Skomagernes artikler af 4. november 1682 fastsætter læretiden til 3 år, når der betales lærepenge. I modsat fald er læretiden 5 år. Disse bestemmelser er kun undtagelsesvis blevet overholdt efter 1775. Den gennemsnitlige læretid var over 6 år i sidste fjerdedel af det 18. århundrede, heri medregnet de korte åremål på 1, 2 eller 3 år, der ofte angives som læretid for mester-sønner. En læretid på 6 eller 7 år var ganske almindelig, 8 og 9 år forekom undertiden. Noget sjældnere ses en læretid på 10 år, og i perioden 1810—19 forekommer undtagelsesvis 11 og 12 års læretid. Efter 1820 forsvinder efterhånden den meget lange læretid, og omkring midten af det 19. århundrede er læretiden 4 eller 5 år, undertiden 6.

Diagrammet over skomagerlavets tilvækst viser, at der i årene efter 1810 blev indskrevet usædvanligt mange læredreng⁴⁰. Det er næppe helt tilfældigt, at man fra denne periode kender de mest udprægede eksempler på lang læretid. Det store udbud af læredreng har givet mestrene mulighed for at betinge sig særligt fordelagtige lærekontrakter.

Intet fag kan opvise så mange eksempler på lang læretid som skomagernes, og dette hænger uden tvivl sammen med læredrengenes herkomst. Disse kom fortrinsvis fra de fattige og socialt set lavere lag i befolkningen⁴¹. Mindre bemidlede familier har haft en mulighed for at få en dreng forsørget ved at sætte ham i skomagerlære — uden lærepenge, om læretiden var lang eller kort spillede en mindre rolle. Der foreligger ikke oplysninger om læredrengenes alder i skomagerfaget, men læretidens længde har sikkert i nogen grad været afpasset efter drengenes alder, såvel som efter de lærepenge, de pårørende var i stand til at betale.

I 1776 blev en læredreng indskrevet i skomagerlavets protokol med 4 års

læretid, og det tilføjes, at han for det femte år har betalt 20 rd.⁴². En lignende tilføjelse findes under 1777, men beløbet nævnes ikke. Den 16. november 1778 blev en læredreng indskrevet med kun 1 års læretid »da hand for den øvrige tid betaler med Penge«⁴³. De nærmere omstændigheder ved dette lære-forhold kendes ikke, men hvis der virkelig er tale om en »regulær« læretid, er det ganske usædvanligt, og tilfældet viser, at de pårørendes økonomiske evne kunne have stor indflydelse på læredrengens vilkår.

Oplysninger om skomagerlavets forbindelse med det nære eller fjernere opland svigter næsten helt, og fødesteder på landet opgives ikke. I den omhandlede periode blev der i lavet indskrevet 25 forbundtere, og der er grund til at antage, at en del af disse kom fra landet. Læretiden som forbundter var 1 à 2 år. I 1816 blev en forbundter indskrevet på ½ år, hvilket var usædvanligt, og samme dag vedtog man i lavet, at for fremtiden måtte ingen dreng indskrives i lære på kortere tid end 1 år⁴⁴.

Så vidt, som de sparsomme oplysninger om læredrengene rækker, gives der nogen underretning om drenge, der blev indskrevet af mestre i andre byer. Fra 1810 til 1859 blev der ialt indskrevet 17 læredrenge udefra, nogenlunde ligelig fordelt på hele perioden. Som man kunne forvente, er det især byerne i Randers amt, der er repræsenteret. 10 læredrenge kom fra Grenå, 2 fra Ebeltoft og 1 fra Mariager. Endvidere blev der indskrevet 2 drenge fra Holstebro og 2 fra Silkeborg. Et par tvivlstilfælde fra Grenå er ikke medregnet. Indtil ca. 1840 er der tale om en regelret indskrivning, og læretiden angives til 4, 5 eller 6 år. Fra 1840 er det regelen, at læredrenge udefra ind- og udskrives samme dag, f. eks. de 4 fra Ebeltoft og Silkeborg, der samtidig aflagde svendep prøve i Randers.

Af de indskrevne læredrenge fra 1775 til 1859 angives de 45 at være mestersønner, og de er indskrevet i lære på faderens værksted. Til samme gruppe må regnes 6 andre læredrenge, der på anden måde var nære slægtninge af deres læremester. Læretiden nævnes i nogle tilfælde, og den var sjældent over 3 år. I det 19. århundrede blev det almindeligt at ind- og udskrive mestersønner og andre slægtninge samme dag, — og en bestemt læretid omtales kun undtagelsesvis.

Snedkerlavet

I tiden mellem snedkerlavets indrettelse og indtil 1859 blev der i dette lav indskrevet 742 læredrenge. I snedkerlavets første protokol er indskrevet 11 lærekontrakter, alle i tiden 1680—1697. I øvrigt er læredrengene ganske kort indskrevet i lavets protokoller, men i enkelte tilfælde foreligger dog et mere fyldigt referat af lærekontrakten.

Lavsprotokollernes oplysninger viser en ret regelmæssig, voksende tilgang til lavet, en tilgang, der især øges efter 1780. Sammenholder man læredrenge-nes voksende antal med de tilsvarende mesterantal, viser det sig, at forholdet mellem indskrevne mestre og indskrevne læredrenge i tiden 1750—1779 var 1:5,5. I perioden 1780—1809 var det tilsvarende tal 1:8,3. Dette forholdstal holder sig næsten uændret til 1840, hvorefter det falder en ubetydelighed.

Denne forøgelse af arbejdskraften på snedkerværkstederne må sikkert ses i sammenhæng med den økonomiske opgang i sidste halvdel af det 18. århundrede, den blomstrende handelstid, der fik så brat en ende i 1807. En midlertidig nedgang i indskrivningen af læredrenge 1810—19 må være en følge af disse års økonomiske vanskeligheder.

I snedkerlavet i Århus blev der i tiden 1708—1750 indskrevet 162 læredrenge, og i perioden 1750—1800 var tallet 200⁴⁵. Til sammenligning hermed blev der i Randers-lavet i de samme perioder indskrevet henholdsvis 69 og 174. Det sidst anførte forhold ser rimeligt nok ud, men det første kan ikke uden videre godtages. Protokollerne viser dog en udvikling, der ser sandsynlig ud, og accepterer man indskrivningen som nogenlunde korrekt, har snedkerfaget i første halvdel af det 18. århundrede kun haft ringe fremgang. Årsagerne hertil kan have været flere, vel især landets dårlige økonomiske tilstand i denne periode. Der skal også peges på, at snedkermestrene i deres ansøgning om behøvlingsret til stiftamtmanden selv anfører, at de ingen læredrenge kan få, da disse søger til andre købstæder, hvor de kan blive behøvede.

Efter artiklerne skulle snedkernes læredrenge stå i lære i 4 år, men heller ikke hos snedkerne blev læretiden nøje overholdt. Indtil ca. 1720 var den hyppigste læretid 3 eller 4 år. 5 år var ikke ualmindeligt, og 6 år forekom også. Efter 1720 begynder en gradvis forlængelse af læretiden, der indtil ca. 1800 er 4 eller 5 år. 3 år forekommer dog stadig og ligeledes 6 og 7 år. I 4 tilfælde ser man hos snedkerne 8 års læretid, og én gang holdt en snedkermester sin læredreng, en søn, 10 år i lære. I det 19. århundrede er læretiden i de allerfleste tilfælde 5 år.

I almindelighed er det ikke muligt at spore de regulerende årsager til snedkernes noget varierede læretid, men de få indskrevne lærekontrakter giver dog et par fingerpeg. I 1682 skal en læredreng efter endt læretid (4 år) arbejde det 5. år for en billig ugeløn⁴⁶, og det følgende år skal en læredreng for 3 års læretid betale sin mester 15 daler samt arbejde i det 4. år for en billig ugeløn⁴⁷.

Fra 1712 til 1855 blev ialt 30 forbundtere indskrevet i lavet. Disses læretid var 1 à 2 år. I et par tilfælde nævnes $\frac{3}{4}$ års forbundtlære, og 3 år forekommer ligeledes.

Det kan med sikkerhed siges, at 40 af de indskrevne læredrenge i snedkerlavet fra hele den omhandlede periode var mestersønner. Hertil kommer nogle få usikre, der efter navnene at dømme også var sønner af mestre. Bortset fra den ovenfor nævnte læredreng, der stod 10 år i lære hos sin far, samt to eksempler på 5 års læretid, var mestersønnerne indtil 1795 indskrevet på 3 eller 4 år. Efter 1795 lader mestrene deres sønner ind- og udskrive samme dag, og læretidens længde opgives ikke. Denne uformelle fremgangsmåde i en ellers regelret ind- og udskrivning af læredrenge hænger sammen med mestersønnernes særlige stilling, og det var en almindelig regel, at snedkernes sønner stod i lære på faderens værksted.

Den halve snes kontrakter, man kender fra snedkerlavet, kan ikke give grundlag for en bedømmelse af læredrengenes vilkår i almindelighed, men der foreligger nogle få gode oplysninger om den tid, lærekontrakterne omfatter, 1680—1697. Hvis man forudsætter, at mesterens ydelse »Øl og Mad« er ensbetydende med kost og logi, er samtlige kendte kontrakter oprettede for drenge, der alle havde bopæl hos deres mester. Man kan ikke hos snedkerlavet i Randers, således som det åbenbart er tilfældet hos lavet i nabobyen Århus, finde vægtige indicier der antyder, at snedkernes læredrenge ofte stammede fra lidt højere samfundslag⁴⁸.

Når en snedkerlærling havde udstået sin læretid, skulle han lade sig udskrive og behøve, som det undertiden hedder, efter at lavet 1756 havde fået behøvlingsret⁴⁹. Behøvlingen omtales første gang 1768⁵⁰, og efter protokollen skal den være foregået sidste gang 24. juni 1791. Ceremonien nævnes ialt 7 gange. Det må være et åbent spørgsmål, hvor stor indflydelse snedkerlavets erhvervede behøvlingsret havde på tilgangen af læredrenge til faget. Den forøgede tilgang efter 1756 kan have haft medvirkende årsager i behøvlingen. Egentlig kunne man have ventet, at udlærlinge udefra havde søgt til Randers for at blive behøvlede, men dette synes ikke i særlig grad at have været tilfældet.

Handskemagerlavet

I handskemagerlavet blev der indskrevet 283 læredrenge i tiden 1680—1810⁵¹. Indtil 1715 blev drengene indskrevet i lavets protokol, og efter dette år foreligger der ca. 200 kontrakter, alle indskrevet i en særlig bog. Fra 1700 til 1714 blev kun indskrevet 1 læredreng, og dette lave tal skyldes ganske sikkert mangelfuld indskrivning eller en bortkommen protokol med

de første lærekontrakter; læredrengenes rette antal må således være lidt højere.

Når en dreng kom i lære for »Peltsner eller Handskemager Handverk at lære«, skulle han først forsøgsvis stå i lære en måned, for at det kunne afgøres, om han duede til håndværket. Læretiden var 4 år, når der blev betalt lærepenge, og drengens formynder forsynede ham med klæder. Når en læredreng skulle »underholdes og klædes« af mester, var læretiden 6 år⁵². Indtil 1715 er nogle læredrengene indskrevet på 4 års læretid; men langt de fleste er indskrevet på 5 år og ikke så få på 6. Om læredrengenes vilkår i denne tid foreligger ingen oplysninger.

I den første tid efter 1715 er læretiden 5, 6 eller 7 år. 6 års læretid er hyppigst forekommende, og man følger altså nogenlunde artiklernes bestemmelse, idet læredrengene næsten altid underholdes og for en stor del klædes af deres mester. Omkring 1730 begynder en forskydning hen mod stadig længere læretid, og i tiden 1740—1760 er den almindeligste læretid 7 eller 8 år. Denne tendens fortsætter yderligere, og fra 1760 til 1810 er 8 års læretid den hyppigst forekommende. En læretid på 9 eller 10 år ses nogle få gange i næsten hele perioden. Lærepenge nævnes aldrig i kontrakterne.

4 gange hedder det, at læredrengene er indskrevet i forbundt. De to blev indskrevet ca. 1690 og læretiden var 4 år. 2 brødre fra Ålborg blev indskrevet 1779, og deres læretid var henholdsvis 7 og 8 år⁵³. Der kan her ikke være tale om en regulær forbundt-tid, og det er usikkert, hvad man skal lægge i udtrykket.

Det er særegent for handskemagerlavet, at der i øvrigt aldrig bliver indskrevet læredrengene i forbundt. Den særlige forbundt-tid på 1 à 2 år findes ikke opført. Ej heller ankommer der fra andre steder udlærlinge for at blive ind- og udskrevet samme dag. Dette må hænge sammen med handskemagerfagets særlige karakter. Håndværkere af visse fag, f. eks. smede og skræddere boede i stort tal på landet, og læredrengene herfra kunne have brug for det zünfartige lavs støtte. Dette var ikke tilfældet i handskemageriet, der næsten udelukkende var knyttet til købstæderne, — og ofte organiseret i lav.

Af de indskrevne læredrengene fra hele perioden kan 37 med sikkerhed noteres som mestersønner, og hertil må regnes et par usikre. Halvdelen af mestersønnerne, der som regel stod i lære på faderens værksted, var indskrevet på en læretid af 4 år. For de øvrige varierede læretiden, der i et par tilfælde kunne være 9 eller 10 år.

Indholdet af de mange bevarede lærekontrakter tyder på et nært forhold

mellem mester og læredreng. Det er kun undtagelsesvis, at læremesteren ikke skal give drengen »øl og mad«, og det må være regelen, at handskemagernes læredreng har haft bopæl hos deres mester.

Ind- og udskrivningspenge til lavet betales i årene efter 1715 af mester eller læredrengens pårørende uden fast regel, undertiden deler man denne afgift. Efterhånden bliver afgiften til lavet mere og mere en mesterydelse, og i slutningen af det 18. århundrede betales ind- og udskrivningspenge altid af læremesteren. Et lignende forhold gør sig gældende med hensyn til læredrengens skatter.

I en lærekontrakt bliver som regel truffet aftale om, hvem der skal sørge for drengens beklædning; det kan være drengen selv, men oftere er det hans læremester. Man ser i kontrakterne, at en læremester kunne nøjes med at love drengen en skjorte og et par træsko; men det hændte også, at mesteren måtte bøje sig for det unge menneskes krav om fint tøj. I 1741 lovede handskemager Lauritz Ottosen at skaffe sin læredreng, Vagn Andersen fra Stenild, »dend hvide Klæde Klædning med de Klare Knapper i, som hand haver seet«⁵⁴. Som en almindelig forekommende mesterydelse hos handskemagerne ser man, at en læredreng får 4 skind, sjældent 5 eller 6 skind, »som (han)self skal kiøbe og indlegge udi hver beredning«⁵⁵. Læremesteren »barcher« skindene for sin læredreng, og det er rimeligt nok, at det først sker, »naar Gud vil han kand giørre noget deraf«⁵⁶.

I enkelte tilfælde fik mestersønner ugeløn det sidste år af deres læretid, og ugelønnen var 1724 og 1747 1 mk danske. — Ifølge en kontrakt af 24. maj 1747 skulle en læredreng fra Lolland med 4 års læretid have »4re skilling hver uge, naar hand vil giøre sit Ardbeide«⁵⁷.

Også hos handskemagerne skulle en læredreng have lejlighed til at »lære sin Christendom og gaae til Confirmation«, og der nævnes 1/4 år til konfirmerationsforberedelse. Når der i en lærekontrakt står, at en læredreng skal have »1 fierding Aar fri til skolegang«, er det sikkert hans konfirmerationsforberedelse, der tænkes på⁵⁸.

Efter endt læretid hændte det, at læredrengen skulle have udbetalt et kontant beløb. Således fik en udlærling i 1742 4 rd for sit sidste års læretid, og 1769 skulle en mestersøn fra Mariager have 16 rd efter at have udstået sine 4 læreår⁵⁹. Men disse tilfælde var undtagelser. Mere almindeligt var det, at en læremester gav sin læredreng en semslæderunderklædning eller f. eks. »5 Sems Læderskind . . . til under Klædning og Sye Lønen tillige Med, Naar Læren er til Ende«⁶⁰. At den unge handskemager efter endt læretid og som svend trådte ind i en ny værdighed som velklædt standsperson, tvivler man

ikke om, når handskemagermester Thomas Erichsen i en kontrakt af 1804 giver sin læredreng dette løfte: »Ved En vel fulendt Lære giver ieg hannem 6 Rd til hiælp til en Kiolle«⁶¹.

Feldberederlavet

I feldberederlavet er der indtil 1859 oplysninger om indskrivning af ialt 167 lædrengene⁶². Den største tilgang finder sted omkring midten af det 18. århundrede. Også hos feldberederne er der mindre tilgang i årene efter 1800, og hen mod lavstidens afslutning ophører tilgangen til faget næsten helt. Feldberederfaget som sådan var i færd med at forsvinde. Lædrengene er indskrevet i lavets protokol, og desuden foreligger der 4 bevarede lærekontrakter⁶³.

Feldberederhåndværket har i udpræget grad været et »familiehåndværk«. Af de 33 lædreng, der var født i Randers, nævnes ikke færre end 25 som mestersønner, og dertil kommer yderligere 3, som på anden måde var nære slægtninge. Det samme forhold, men ikke nær så udpræget, fremgår også af oplysningerne fra andre byer. Mestersønner stod som regel i lære på faderens værksted. Blandt undtagelserne kan det nævnes, at en mestersøn kom hjem til faderens værksted i forbundt 2½ år, efter at have stået i lære tidligere i 1½ år.

Ligesom hos handskemagerne skulle feldberedernes lædreng forsøgsvis stå i lære en måned. I øvrigt var læretiden 4 år, når der blev betalt lærepenge og 5 år, når der intet blev betalt. Læretiden er i langt de fleste tilfælde angivet ved indskrivningen, og på grundlag heraf kan det oplyses, at den hyppigst forekommende læretid er 5 år; men 4 års læretid forekommer ofte. Lidt sjældnere ses en læretid på 6 år. Denne norm er nogenlunde konstant gennem hele perioden. 3 års læretid kendes, og ligeledes den noget længere læretid på 7 eller 8 år, men disse tilfælde er sjældne. Det skal endelig nævnes, at der hos feldberederne undertiden sker en mindre afkortning af en ellers fastsat læretid.

I en snes tilfælde bliver der indskrevet lædreng i forbundt. Forbundtlæretiden er 1 à 2 år; men ½ år og 3 år ses også. Forbundternes hjemsteder er dårligt oplyst; det vides dog, at 2 kom fra Skive og 1 fra Mariager. Ligesom i mange andre fag ser man, at lædreng hos feldberederne kan ind- og udskrives samme dag. Dette sker navnlig i slutningen af det 18. og det 19. århundrede, og det er som oftest mestersønner, der er tale om. Efter 1824 nævnes nogle tilfælde, hvor lædreng ankommer udefra for at gøre svendestykke, — eller fremlægge svendestykke til bedømmelse.

Om feldbereder-læredrengeenes øvrige forhold til deres læremester: Kost og logi, beklædning, lærepenge m. v. vides kun lidt; men de 4 lærekontrakter, hvoraf 2 er fra Randers, 1 fra Mariager og 1 fra Skive, giver dog nogle holdepunkter. I 2 af kontrakterne står, at læredrengene skal have øl og mad, og i den ene er også omtalt opholdet i mesters hus. Det må anses for sikkert, at begge disse har boet hos deres mester. I den ene af disse kontrakter lover læremesteren at give sin dreng 20 rd i stedet for klæder og deslige i hans 5 årige læretid, og han lover ham frihed for skat. I de tre kontrakter lover mester sin læredreng en eller anden form for beklædning, f. eks. skal feldbereder Johan Hansens dreng have en kjole, en skindtrøje og 1 par skindbukser efter 7 års læretid. — Lærepenge omtales ikke.

Bagerlavet

Fra bagerlavets oprettelse 1726 og indtil 1859 har man oplysning om 247 indskrevne læredrenge⁶⁴. Indskrivningerne i lavets protokol er de sædvanligt kortfattede, der oplyser navn på mester og læredreng samt i regelen læretid og i bedste fald drengens fødested. I lavets arkiv er kun bevaret en enkelt lærekontrakt⁶⁵. Skemaet over læredrengene viser en mindre nedgang i tilvæksten fra 1760 til 1769 og en derpå følgende stærk stigning, der kulminerer efter 1780. Derpå følger en midlertidig, men ret betydelig nedgang i tilvæksten af læredrenge.

I et afsnit om bagernes læredrenge i Århus omtaler Helge Søgaard disses antal som påfaldende lavt i forhold til mestrenes: Inden for det samme tidsrum er der bevaret 33 lærekontrakter og løst 19 borgerskaber på bagerprofessionen⁶⁶. Dette giver 1,7 læredrenge for hver mester. Til sammenligning kan det anføres, at der i Randers i tiden 1726—1859 blev indskrevet 91 mestre svarende til 247 læredrenge, hvilket giver 2,7 læredrenge for hver mester.

Når en dreng skulle i bagerlære, blev han først antaget på prøve i 3 måneder, og læretiden var 3 år⁶⁷. Der findes eksempler på denne korte læretid gennem hele lavets periode, men de er få; fra 1800—1826 blev kun 3 læredrenge indskrevet på 3 år. 4 og 5 samt 6 års læretid veksler gennem hele perioden, men 4 år er hyppigst forekommende. Den meget lange læretid på 8, 9 eller 10 år ses enkelte gange.

I 1735 lod bagermester Jens Madsen sin søn indskrive, indtil han »det selv for got befinder at lade hannem udskrive«⁶⁸. Denne fremgangsmåde, der var helt imod artiklerne, var foreløbig enestående. Efter år 1800 hænder det ikke så sjældent, at bagersønner bliver indskrevet på ubestemt tid, og det

sker første gang 1813⁶⁹. De fleste eksempler på ubestemt læretid forekommer omkring midten af det 19. århundrede. I almindelighed er disse læredrenge herkomst ikke oplyst, men der er mestersønner imellem. Den ubestemte læretid var under alle omstændigheder imod loven, også efter 1800. Forordningen af 21. marts d. å. foreskrev, at såvel læreårene som de øvrige vilkår skulle nøje bestemmes i kontrakterne⁷⁰.

Af forbundtere blev der ialt indskrevet en snes stykker, i de fleste tilfælde på 2 år. 1/2 års forbundt-lære var ikke usædvanligt, og 1839 blev en forbundter indskrevet på ubestemt tid⁷¹. 2 forbundtere var hjemmehørende i Randers, 5 kom fra andre købstæder, og de øvrige er uoplyste.

Det kan med ret stor sikkerhed siges, at 20 af de indskrevne læredrenge var mestersønner eller i få tilfælde meget nære slægtninge af mestre i Randers. Bagermestrenes sønner stod ikke altid i lære på faderens værksted, og gennem drengenes navne får man derfor ikke altid støtte i bestemmelsen af et slægtskabsforhold. Det er sandsynligt, at det virkelige tal har været større.

På forhånd må man anse det for det mest rimelige og praktiske, at bagerne læredrenge har haft deres bopæl såvel som kosten i mesterens hus, og fra andre byer ved man også, at dette har været tilfældet⁷².

Det vil ikke være muligt at påvise noget generelt om disse forhold hos Randers-bagerne, og i det hele taget har man kun et enkelt holdepunkt, der antyder lidt om læredrengenes almindelige vilkår. Dette er den før omtalte lærekontrakt, og noget af dens indhold skal derfor meddeles her.

Rasmus Danielsen stod i lære hos mesterenken Anne Jens Datter i tiden 1744—1748. Mesterinden lovede at skaffe drengen »forsuarlig Øll og Mad« samt at betale hans skatter og nogle andre udgifter. Drengens ene forlover skulle forsyne ham med klæder, linned, sko og strømper. Ligeledes bliver der i kontrakten taget forbehold med hensyn til tyveri. Hvis drengen gribes i u-troskab, det være sig mel eller brød, skal drengens forlovere yde mesterenken fuld erstatning, og drengen selv skal straffes efter kgl. Majestæts lov⁷³.

Hattemagerlavet

Fra hattemagerlavet kendes ialt 30 læredrenge, indskrevet i 2 perioder henholdsvis 1688—1709 og 1845—1866. Lærekontrakter kendes ikke. På dette spinkle grundlag kan der ikke tegnes et billede af hattemagerne læredrenge; men der kan fremdrages nogle få træk. Intet tyder på, at hattemager-drengenes vilkår har adskilt sig synderligt fra de tilstande, vi kender fra de ovenfor skildrede lav.

Mindst 6 af de indskrevne læredrenge var mestersønner, og nogle af disse

blev efter 1845 ind- og udskrevet samme dag. Om nogle af de udskrevne lædrenge efter 1845 hedder det, at de har aflagt svendeprøve. Læretiden hos hattemagerne var 4 år, og det ser ud til, at denne læretid stort set overholdes.

Murerlavet

I murerens lav blev der indskrevet 46 lædrenge i tiden 1739—1767. Der henvises flere gange til lærekontrakter, men ingen synes at være bevaret. Der foreligger med andre ord kun få oplysninger om bygningshåndværkernes lædrenge, og det vil ikke være muligt at påvise eventuelle forskelle i forhold til andre lædrenes vilkår.

Efter et halvt års prøvetid var murerens læretid 3 år, men læretiden overholdtes kun nogenlunde. 4 og 5 års læretid forekom ofte, og 3 lædrenge var indskrevet på 6 år.

En lædreng, Lars Johansen, der tidligere havde stået 4 år i lære, ankom 1754 fra etatsråd Folsachs gods (Gjesinggård i Tvede sogn) og blev indskrevet i »forbundet og lære« på 1 år⁷⁴. Det fremgår ikke af protokollen, om denne lædreng skulle vende tilbage til godset; hans videre skæbne kendes ikke. I et andet tilfælde vendte en lædreng ikke tilbage til det gods, hvorunder han hørte. Muremester Anders Madsen, der tog borgerskab og blev indskrevet i lavet som mester 1748, var født på Clausholm gods⁷⁵.

Lædrengenes uddannelse og hele tilværelse har efter enevælden været bragt ind under lovfæstede og ordnede forhold, og der kan vel heller ikke være tvivl om, at lærekontrakternes fordringer stort set er blevet opfyldt af såvel mester som lædreng. Havde dette ikke været tilfældet, skulle det nok have sat sine spor i lavenes arkiver.

Men bag de formelle kontrakter og de ordknappe oplysninger, som lavsarkiverne har givet, var der et og andet mere om lædrengenes kår, som man nok kunne ønske at vide noget om: Hvordan var det daglige forhold og omgangstonen mellem lædreng og mester — og ikke mindst, hvordan var forholdet mellem lædreng og svende?

En lædreng, som var optaget i mesterens hus, har vel i det store og hele måttet bøje sig for sin læremesters ønsker og luner — og et langt stykke kunne mesteren gå uden at komme i direkte strid med lærekontrakten.

I en kontrakt af 1728 fra skrædderlavet ser man, at en lædreng ikke måtte tildeles større byrder, end han kunne bære, og at hans mester ej heller måtte lade ham »løbe for meget I bye eller uden Bye . . . men lade ham blive ved Naallen«⁷⁶. Når et sådant forbehold er taget i denne og andre samtidige

lærekontrakter, må årsagen vel være, at mestre ikke helt har fulgt kontraktens ånd og bogstav.

I forordningen af 21. marts 1800 fastsættes bestemte regler for svendenes myndighed over læredrengene, og for afstraffelsen af disse⁷⁷. Det er næppe uden grund, når der i forordningen tages sådanne forholdsregler. I en kontrakt fra 1808 lover mesteren at påse, at læredrengen »ikke af Svendene sker nogen Overlast«, og denne forholdsregel gentages flere gange senere i andre kontrakter⁷⁸.

Læredrengenes fødesteder

Smedelavet. Af smedelavets 586 læredreng er der kun angivet fødesteder for 137, og af disse var 46,7 %, altså op mod halvdelen, fra Randers. Ca. 30 % af læredrengene kom fra landet og ca. 20 % fra andre byer. Omkring stavnsbåndets indførelse forsvinder oplysningerne om læredreng fra landet, og i tiden 1740—1779 nævnes kun en, der kom fra Sønderlyng herred. I det 19. århundredes første halvdel stiger tilgangen til smedelavet udefra⁷⁹.

Skrædderlavet. Det bemærkelsesværdige materiale fra skrædderlavet giver os kendskab til et meget stort antal fødesteder. Kun 19,4 % af læredrengenes fødesteder opgives ikke. Som det fremgår af skemaet, stammede knapt en tredjedel af de opgivne læredreng fra Randers by. 53,5 % kom fra landet og ca. 11 % fra andre byer i Jylland. Nogle få procent kom fra København eller andre steder i monarkiet⁸⁰.

Som man kunne forvente, måtte stavnsbåndets indførelse i 1733 få visse virkninger på tilgangen fra landet til skrædderlavet. Umiddelbart er der dog ingen forandring at spore i de første år, men betragter man hele stavnsbåndperioden, ser man, at der i første halvdel (1730—1759) blev indskrevet 81 læredreng fra landet, men i sidste halvdel (1760—1789) blev der kun indskrevet 31.

I tiden 1738—1762 blev 7 drenge sat i lære af godsejere. I disse tilfælde betalte herskabet ind- og udskrivningspenge til lavet samt skatter og læredrengens klæder. I to tilfælde bemærkes det, at drengen efter endt læretid skal indfinde sig på sin husbonds gods, hvortil han hører.

Blandt de læredreng, der ankommer fra landet for at blive indskrevet i skrædderlavet, kan det endvidere nævnes, at et gods i 12 tilfælde yderligere angives som hjemsted. Men godsherren nævnes ikke, og i almindelighed er det læredrengen selv, der må betale afgifter til lavet samt skatter og beklædning. Det er et spørgsmål, om det bør tillægges nogen betydning, at et gods nævnes som hjemsted. Formodentlig er der tale om drenge med bopæl på godsets område, f. eks. sønner af landsbyhåndværkere.

Snedkerlavet. Efter år 1700 er materialet til bedømmelse af læredrengenes vilkår hos snedkerne noget sparsomt og tilfældigt; dette gælder således drengenes herkomst. Af 742 lædrenge er der kun opgivet fødested for 163. Går man ud fra det angivne tal, 163, ser det ud til, at ca. 43 % af lædrene kom fra Randers, og at yderligere 23 % kom fra andre byer. Knap en tredjedel kom fra landet.

Ligesom i flere andre håndværk kom nogle lædrenge fra byerne i Randers amt. I øvrigt kom der 3 fra Viborg, 2 fra Ringkøbing og 1 fra Nibe. Det er bemærkelsesværdigt, at der i årene 1854—1856 bliver indskrevet — og samtidig udskrevet — 7 udlærlinge fra Silkeborg. Nybyggerstaden har vel haft sit behov for håndværkertraditioner, og det har været nærliggende at rejse ad den gamle vandvej Gudenå til Randers.

Efter tallene at dømme har tilgangen af lædrenge fra landet været af mindre betydning end tilgangen fra byerne. Om lædrenge, der blev sat i lære fra godserne, har man i tre tilfælde nogle ufuldstændige oplysninger, de to fra slutningen af stavnsbåndstiden⁸¹ og et fra 1809. 1775 ankom en lædreng fra Ulstrup gods⁸², og 1778 blev en anden dreng, »barenfødt i Wejrum bye af Wischum Gods«, indskrevet⁸³. Den tredje fra 1809 var »barnfødt ved Høgholm«⁸⁴. Disse korte meddelelser må stå for, hvad de er, men man tør vel regne med, at det er godsherren, der har sat drengene i lære.

Endelig skal det i denne forbindelse nævnes, at der i den første lange periode af stavnsbåndstiden (1730—1769) kun indskrives 3 lædrenge fra landet, hvorimod der i den korte periode, 1770—1788, indskrives 10.

Handskemagerlavet. De mange lærekontrakter, der omspænder den største del af handskemagerlavets hele periode, giver ligesom hos skrædderne de bedste betingelser for en indsigt i lædrengenes kår, og navnlig er drengenes herkomst usædvanlig godt oplyst. Kun 7,1 % af fødestederne kendes ikke. Næsten halvdelen af de angivne lædrenge var født i Randers, 13,3 % kom fra andre byer i Jylland og 32,7 % fra landet. Ligesom i andre fag kom nogle fra de mindre byer i Randers amt, og 7 var født i Ålborg. Det skal ligeledes bemærkes, at 10 lædrenge var født i Viborg⁸⁵.

Om lædrene fra landet er kun få ting at bemærke. Det var meget få handskemagere, der boede på landet, men de fandtes dog⁸⁶, og fra godserne havde man kun ringe interesse i at sende drengene i handskemagerlære.

Tilgangen fra landet var i første del af stavnsbåndstiden forholdsvis langt større end i sidste del af denne periode. På få undtagelser nær kom tilgangen til faget efter 1750 fra lavsbyen Randers eller fra andre byer i Jylland. Handskemagerfagets nedgangsperiode var begyndt, og hermed også en aftagende

tilgang af lædrengene. Faget har for en stor del kunnet klare sig med mester-sønner og andre nære slægtninge samt drenge, der vel har været knyttede til handskemageriet i andre byer. Stavnsbåndet kan have haft sine medvirkende årsager til den svigtende tilgang fra landet; men en sikker påvisning vil næppe være mulig.

Fra handskemagerlavet i Randers kendes et tilfælde, hvor en lædreng rimeligvis kom til at føle virkningerne af stavnsbåndets indførelse i 1733⁸⁷. Tore Pedersen, født i Aidt, var 3. februar 1733 blevet indskrevet som lædreng hos handskemager Niels Jensen, men ifølge kontrakten var det ikke på godsherrens foranledning⁸⁸. Den 19. december 1734 klagede Niels Jensen til magistraten i Randers over, at grev Friis' forvalter, Søren Thomsen, havde gjort krav på at få drengen udleveret til godset. Ifølge magistratens resolution mente denne ikke, at grev Friis burde bemægtige sig drengen imod forordningen; men man tog dog et vist forbehold, indtil sagen var fuldt oplyst. Så vidt man kan se i lavets bøger, blev Tore Pedersen aldrig udskrevet som svend, og han har sikkert måttet begive sig hjem til det gods, hvorunder han hørte⁸⁹.

Feldberederlavet. Af lædrengenes fødesteder er ca. 40 % opgivet, og dette tal dækker, hvad man med sikkerhed tør sige. Men 19 % af mestrene i lavet var bosat i andre jyske byer samt Norge, og for disses indskrevne lædrengene får man i alle tilfælde et fingerpeg. Lavsmestrene i Ebeltoft, Hobro, Mariager og Skive indskrev hver 1 lædreng foruden dem, der findes opført under de respektive byer, og de 2 mestre i Viborg indskrev yderligere 6. Hertil kommer, at 2 ikke-lavsmestre fra henholdsvis Ringkøbing og Hjørring sendte hver 1 lædreng til Randers for at aflægge svendep prøve. Disse 12 lædrengene er i skemaet opført under »ikke-angivet«⁹⁰.

Af de indskrevne lædrengene var ialt 21 indskrevet af lavsmestre, der boede i andre byer, herunder Norge. De stod i lære hos de indskrivende mestre og var kun gennem lavet knyttet til håndværket i Randers.

33 lædrengene, altså halvdelen af de angivne, var født i Randers, og 16,4 % kom fra andre jyske byer. Kun 22,4 % var født på landet. Et bemærkelsesværdigt stort antal, 7,5 %, var født i Norge. Alt ialt tyder de anførte tal på, at tilgangen til feldberederhåndværket i Randers fortrinsvis kom fra Randers by samt andre købstæder i Jylland.

Bagerlavet. Ligesom hos feldberederne er ca. 40 % af lædrengenes fødesteder opgivet i dette lav. 53,5 %, eller over halvdelen af de angivne, var født i Randers, og fra andre købstæder i Jylland kom 19,2 %. Andre 19,2 % kom fra landdistrikterne i Jylland.

Nedskrivningen af fødesteder svigter navnlig efter 1790, og som et korrektiv til de ovenfor anførte tal, kunne man opstille en beregning foretaget for tiden 1726—1789, i dette tidsrum er kun 18,8 % af fødestederne ikke angivet. — Efter denne beregning er 46,1 % eller under halvdelen af de angivne født i Randers. 19,2 % kommer fra andre købstæder i Jylland og 24,4 % fra landet⁹¹.

Tilgangen til bagerhåndværket i Randers kom altså fortrinsvis fra købstæderne⁹², og det må især bemærkes, at 10 af fagets lædrengene var født i Århus. Denne store tilgang fra nabobyen, samt indskrivning af 3 drenge fra København i årene efter lavets oprettelse, må uden tvivl sættes i forbindelse med Randers-lavets særlige, privilegerede stilling.

Hattemagerlavet. Af de 30 lædrengene, man har kendskab til fra hattemagerlavet, var 9 født i Randers, 4 kom fra andre købstæder og 3 kom fra landet. Noget kunne altså tyde på, at tilgangen til hattemagerfaget fortrinsvis kom fra købstæderne, og hertil kan føjes, at 3 af lædrengene blev sat i lære af mestre i andre købstæder, nemlig Ebeltoft, Århus og Mariager, den sidste i juni 1866.

Murerlavet. Oplysningerne om lædrengenes fødesteder er så få, at en skematisk opstilling vil være til ringe nytte. Af de 46 lædrengene, der blev indskrevet i tiden 1739—1767 var de 7 født i Randers og 2 kom fra landet, de øvrige er ikke angivet.

Fra fem håndværkslav er oplysningerne om lædrengenes fødesteder så talrige, at de med fordel har kunnet opstilles i skematisk oversigt⁹³.

Skemaerne viser, at oplysningerne fra de fem lav ikke er sammenfaldende. Hos skrædderne har man oplysninger om drengenes fødesteder allerede fra 1640, og hos bagerne er de tidligste fra 1726, — det år, da lavet blev stiftet. Hos smede, handskemagere og feldberedere stammer de tidligste oplysninger fra 10-året 1680—1690. Hos handskemagerne har man ingen oplysninger om lædrengene efter 1810, hvilket hænger sammen med lavets almindelige nedgang og tidlige forsvinden. For de øvrige lavs vedkommende er fortegningerne afsluttet med året 1859.

De summariske tal fra de 5 lav er samlet i en særlig oversigt, der viser et samlet lædrengetal på 1990, hvoraf fødesteder for 854 — eller 42,9 % — ikke er angivet. Går man ud fra 1136 angivne fødesteder, er 40,3 % af lædrengene født i Randers. 13,9 % kom fra andre købstæder i Jylland og 41 % kom fra jyske landdistrikter.

Anvendelsen af de opgivne 1136 fødesteder som grundlag for den pro-

centvise fordeling giver anledning til både overvejelser og forbehold: Tør man regne med, at de ikke-opgivne fødesteder har fordelt sig nogenlunde som de opgivne? Svaret herpå må blive et: Nej, ikke uden videre. De opstillede skemaer må stå som et foreløbigt udgangspunkt, indtil de kan sammenholdes med tilsvarende oplysninger andre steder fra.

Den procentvise angivelse af fødesteder varierer stærkt fra lav til lav, og oplysningerne fra de fem lav bliver af forskellig værdi. Skrædderlavet og handskemagerlavet skiller sig ud fra de øvrige lav, idet de opgivne fødesteder her udgør henholdsvis 80,6 % og 92,9 % af samtlige indskrevne. Disse to lav, og da især handskemagerlavet, nærmer sig altså en universel opgivelse af fødesteder, og den procentvise fordeling må med stor sikkerhed svare til de faktiske forhold.

Når skrædderlavet fra gammel tid har modtaget et meget stort antal læredrenge fra landet, må det hænge sammen med, at dette håndværk imødekom et behov hos landbefolkningen, og det må for en del være disse drenge, der søger tilbage igen, når der siden bliver tale om »håndværkerflugt« fra by til land.

Handskemageriet måtte i modsætning til skrædderhåndværket blive et finere byhåndværk, der fortrinsvis modtog læredrenge fra købstæderne. Der kan ikke have været noget større behov for fine handsker blandt landbefolkningen, og efter lovens bestemmelse var handskemageri et byhåndværk. Ganske vist var der i en periode i det 18. århundrede stor tilgang til handskemagerlavet fra landet, idet der i 10-året 1730—1739 blev indskrevet 21 drenge fra landet mod 22 fra Randers by. Men i skrædderlavet viser den tilsvarende periode henholdsvis 29 fra landet og 12 fra Randers.

Smedelavet repræsenterer et minimum af opgivne fødesteder, og oplysningerne herfra kan kun være vejledende. Oplysningerne fra smedelavet antyder, at ca. 30 % af læredrengene skulle stamme fra landet, men der er grund til at formode, at det virkelige tal har været noget større. De ganske vist usikre oplysninger fra smedelavet i Århus skulle tyde på, at tilgangen fra købstæderne og landet dér har været omtrent ens⁹⁴, og der er andre indirekte forhold, der taler for en større tilgang fra landet. Smedehåndværket har været et betydningsfuldt, ja bærende håndværk i landsby-samfundet, og at der har været et stærkt behov for tilknytning til by-håndværket, har vi set i de sjællandske Arts og Skippinge herreder i 1816: Af 49 landsbysmede var 22, altså op mod halvdelen, udlært i købstaden⁹⁵.

I Feldberederlavet og bagerlavet er ca. 40 % af fødestederne opgivet, og for disse lavs vedkommende må den procentvise fordeling anses for ret

sikkert vejledende. Handskemagerfaget og feldberederfaget havde visse fælles træk, og der er grund til at godtage den lighed, der er i de to lavs tilgang fra jyske købstæder.

Det ser ud til, at bagerlavet fortrinsvis har modtaget sin tilgang fra Randers og andre købstæder, og bagerhåndværket i Århus har tilsyneladende vist en lignende tendens⁹⁶.

Oversigten over tilgangen af læredrenge fra landet viser, at købstaden Randers fortrinsvis modtog læredrenge fra det nære opland, og at det i særlig grad var fra de østlige herreder, Sønderhald herred og Galten herred, der ankom læredrenge til lavsbyen. 31 % af landsby-drengene kom fra disse to herreder, og det er bemærkelsesværdigt, at byen Randers således orienterer sig mod oplandet hinsides Gudenå. Det var især den nærliggende landsby, Chrstrup i Sønderhald herred, der sendte læredrenge til Randers, og denne landsby synes at have haft et ganske nært forhold til købstaden.

Nogle indre lavsforhold

Efter forordningen af 23. december 1681 var der sikret magistraten fuld kontrol med håndværkerlavene. Ingen sammenkomst kunne afholdes uden magistratens tilladelse, der skulle indhentes ved skriftlig ansøgning. Derefter ville øvrigheden lade sig repræsentere ved »en eller flere af deres Middel«, — undertiden en og undertiden en anden, og det understregedes, at ingen magistratsperson herefter skulle være særlig patron eller bisidder for noget lav.

Men på dette punkt blev forordningen ikke efterlevet. I lighed med ældre tids praksis fortsatte lavene med at have fast bisidder — eller overbisidder, som denne embedsmand også kaldtes. I referater fra lavenes samlinger hedder det, at lavets bisidder var til stede, undertiden var han repræsenteret ved en fuldmægtig. Men bisidderen var til stadighed den samme person.

I almindelighed har man vist ikke mærket meget til bisidderens virksomhed i lavet. Det hedder som fast regel, at der blev holdt samling i oldermændens hus, og efter endt lavssamling har bisidderen underskrevet protokollen; undertiden nævnes det, at en beslutning er truffet med bisidderens billigelse. Kun når særlige afgørelser skulle træffes, f. eks. ved uenighed i lavet eller når mestrene ønskede ændringer i lavets vedtagne praksis, trådte bisidderen i funktion, og da traf han sine beslutninger med den myndighed, han havde som øvrighedens repræsentant.

Der må i ældre tid have været tillagt bisidderen et honorar for hans arbejde. I 1652 betalte skrædderlavet til sin bisidder, Jens Bay, 1 rd »som hand aarligen tilkommer«¹. Efter en lang periode, hvor der intet foreligger om vederlag til bisidderen, oplyses det, at feldberederlavet for årene 1780 og 1781 betalte deres bisidder ialt 4 rd². Ifølge skomagerlavets regnskabsbog, der begynder 1818, modtager lavets overbisidder, borgmester Neckelmann, i 1820 et fast beløb på 2 rd 3 mk for hver lavssamling. En forordning af 17. november 1769 foreskrev 2 rd for hver samling.

Oldermænden

Ethvert lav blev styret af en oldermænd, og dette embede blev varetaget af mestrene efter tur. Når en ny oldermænd skulle vælges, blev der indvarslet

til lavssamling på lavshuset. Det var yngste mester i lavet, der fungerede som lavsbud, og hos feldberederne hedder det i 1732, at tilsigelse skal ske »een dag tilforn«.

Et oldermændsskifte var en højtidelig handling. Lavet havde i forvejen indhentet tilladelse til lavssamlingen, og magistratens repræsentant overværede samlingen som bisidder. Når valget skulle finde sted, foreslog mestrene 2, undertiden 3 — ja, enkelte gange endog 4 kandidater. Dette skete i skrædderlavet i 1766. Den 2. april samledes mestrene i oldermændens hus, vistnok uden bisidder »for at udvælge os til forestaaende Sant Hans Dag en nye Oldermænd«. Skræddermester Christian Thomerup, der blev udpeget som ny oldermænd, undslog sig af private grunde, — og måtte betale 5 rd til mester Niels Sørensen Raufn, der var villig til at modtage valg. Den 10. juli fandt lavssamlingen sted, og lavets bisidder, borgmester Bredahl, udnævnte som ny oldermænd Niels Sørensen Raufn, der af 4 kandidater havde fået flest stemmer³. Samtidig valgtes ny hossidder ved laden, d.v.s. en mester, som skulle bistå oldermænd i dennes forretninger. I flere lav, f. eks. hos skrædderne, var det skik og brug, at den tidligere hossidder ved mestrenes lade blev udpeget som ny oldermænd. Den nye oldermænd og hossidder fik hver sin nøgle til lavsladen.

Efter forordningen skulle en oldermænd sidde i sit embede i 2 år. Dette var det almindelige i alle lav; men i virkeligheden skete det ikke så sjældent, at en oldermænd sad i sit embede meget længere, undertiden flere perioder ved genvalg. Dette kunne være nødvendigt i de fåtallige lav, men i de store lav kunne det også ske. I 1779 havde skræddernes oldermænd siddet i sit embede i 11 år »efter laugsbrødrenes begæring«. Det fremgår ikke af protokollen, at der i årene forud er udpeget eller genvalgt nogen oldermænd, og lavet har sikkert undladt at sende ansøgning til magistraten. Men ved en lavssamling den 4. juli, kom lavets bisidder, borgmester J. Fr. Carøe selv til stede, og lavet fik en tilrettevisning. Protokollens referat af denne lavssamling slutter: »hvorefter lauset for eftertiden wedligeholdet den orden og omgang, som er fastsadt og befahlet«⁴.

Selv om en mester var udpeget til oldermænd i et lav, var han, som vi har set, ikke tvunget til at modtage embedet. Lavenes samlinger holdtes altid i oldermændens hus, og i de store lav med mange mestre stilledes der ret store krav bl. a. til pladsforholdene. I 1746 var 2 handske-magere bragt i forslag som oldermænd, men de undskyldte sig begge med ringe husrum og uforsmøgenhed, — og så blev to andre foreslået. 1752 var mester Niels Tørslef blevet valgt til oldermænd i samme lav, men han havde ikke »lejlighed« i

sit hus til de fornødne samlinger. Derfor blev man enige om, at den gamle oldermænd skulle forrette Niels Tørslefs »vices« og beholde laden⁵.

I lavene vogtede man nøje over, at reglerne for lavets virksomhed og indre orden blev strengt overholdt, og det kunne heller ikke undgås, at en oldermænd tid efter anden kom til at forse sig.

Oldermænden i hattemagerlavet, Rasmus Schou, havde 1755 udskældt en lavsbroder. Han blev idømt 1 rd i bøde, og da denne var betalt, kunne han fortsætte sin oldermænds-tjeneste. Året efter gjorde han sig skyldig i en anden forseelse, og denne gang blev han anset for en »urigtig mester« og måtte nedlægge hvervet som oldermænd⁶. Rasmus Schou havde haft 2 drenge i lære, og dette anså mestrene for at være imod artiklerne, der nu ellers foreskrev en eller flere læredrenge »eftersom enhver Mester selv lyster og got synes«. Og da Rasmus Schou oven i købet ikke ville lade sig afskrække af en bøde, var der slet ingen mulighed for en forsoning mellem ham og de øvrige mestre.

Murermester Niels Landrock var oldermænd i murerlavet fra 7. marts 1780. Efter knap et års tjeneste blev han afsat som oldermænd på grund af strid med 2 svende; dette var tilsyneladende en ringe forseelse. Mestre og svende erkendte, at der var skyld på begge sider, og begge parter fik en bøde. Niels Landrock har været en driftig mester med en blomstrende virksomhed. 1761 havde han 7 svende i arbejde, de øvrige mestre kun hver 2. Man kan ikke se bort fra den mulighed, at de øvrige mestre i lavet har benyttet en gunstig lejlighed til at komme på tværs af en overlegen fagfælle⁷.

Ved en oldermænds sygdom og død kunne der opstå problemer af medmenneskelig og praktisk art. Under en lavssamling hos feldberederne i 1730 blev feldbereder Peter Hansen valgt til oldermænd. Men eftersom den afgående oldermænd, gamle Lars Christensen, var svagelig og sengeliggende, foreslog mestrene, at han skulle fortsætte endnu i to år. Liggende i sin seng kunne Lars Christensen deltage i lavssamlingerne, og hvis han ikke kom til at opleve disse to år, skulle Peter Hansen træde til⁸. Da feldbereder Anders Bentzen blev valgt til oldermænd i 1736, var han en gammel syg mand. Ved lavssamlingen den 21. november 1737 var han blevet så svag, at han ikke engang kunne deltage i sammenkomsten i sit eget hus, — og først da blev der valgt ny oldermænd⁹.

Lavsmestrene har i det store og hele bøjet sig for oldermændshvervets almindelige ombud. Man tør ikke sige med sikkerhed, at mestrene altid blev oldermænd i en bestemt rækkefølge, men ofte fulgte man i lavene en bestemt orden fra den ældste til den yngste mester. Ved en lavssamling i skræd-

derlavet, den 14. april 1760, blev det fastslået, at i fremtiden skulle valget af oldermænd ske »efter den Tour og anciennitet Enhver Mester fra sin Indskrivningsdato tilkommer, fra den ældre og til den yngre . . . indtil sidste eller yngste Mester, som er Laugsbud«¹⁰.

Dette sidste embede, der altid tilfaldt den yngste mester i lavet, blev betragtet som en byrde, man skulle have overstået, og det hændte ikke så sjældent, at et lavsbud måtte betale bøde for ikke at have røgtet sit hverv tilfredsstillende.

Efter forordningerne tilfaldt der oldermænd et vederlag for visse ydelser. For en mesters indskrivning i lavet var taksten 2 lod sølv, og indskrivning af en svend eller en læredreng skulle betales med 1 sldl. I 1820 vedtog man i skomagerlavet, at oldermænd skulle have 3 mk sedler og tegn for hver dreng, der gjorde svendestykke. Oprindelig var oldermændshvervet ulønnet, men i 1825 ser man, at skomagermester Møller, der var oldermænd i skomagerlavet, fik tillagt 15 rbd. sedler for 2 år, og ifølge en beslutning af 16. december 1851 i snedkerlavet skulle oldermænd have 10 rdl. årlig.

Ligesom andre forretninger i lavet foregik også oldermændsskiftet ved en lavssamling i den afgående oldermænds hus. Men denne gamle skik blev efterhånden fraveget. I 1784 og 1786 blev bagernes nye oldermænd indsat på Randers rådstue af magistraten¹¹, og efter 1820 blev det en almindelig skik i lavene, at de tiltrædende oldermænd indfandt sig på rådstuen for at blive indskrevet.

Den afgående oldermænd gjorde »Rede og Rigtighed«, d.v.s. han aflagde regnskab for lavet efter bøgerne; og så snart den nye oldermænd havde modtaget alt til lavet hørende, kunne lavsflytningen finde sted.

Lavsskriveren

Når en mester blev indskrevet i et lav, skulle han efter forordningen bl. a. betale »til Raadstue Skriven for Indskrivelse et Lod Sølv«, og den samme takst nævnes hos skomagerne i en vedtægt af 12. maj 1753¹².

Det er en almindelig regel, at det er magistratens repræsentant, altså lavets overbisidder eller dennes fuldmægtig, der fører protokollen i officielle sager. Når en ny oldermænd skal indsættes, en mester indskrives eller når vigtige lavsbeslutninger skal nedskrives, er protokollen ført med embedsmandens øvede hånd.

I forordningen af 6. maj 1682 var der fastsat regler for ind- og udskrivning af læredreng, og oldermænd skulle »for hans Umage og Omkostning at føre det til Bogs« have 1 slet daler. Derfor er lavsprotokollerne ind

imellem ført af mindre skriveøvede hænder, og der gives flere eksempler på, at en særligt skrivekyndig mester blev lønnet af lavet som skriver.

Hattemager Rasmus Rasmussen blev 1729 af de øvrige mestre anmodet om at skrive for lavet. Han modtog hvervet og lovede at »skrive for dem ved Lauget alt hvis Laugssagen var angaaende«, og skulle derfor have 2 rd og 2 mk om året¹³. Den 17. oktober 1774 blev »skomager August Povelsen andtagen af laug et til skriver efter som Christen Christophersen, som samme havde forrettet, udgik uden Aarsag fra Laden førend den blev ordentlig lukket«¹⁴, og det følgende år blev Christen Lauritzen valgt til skriver ved skomagermestrenes lade; han blev for sin tjeneste fritaget for at betale tidepenge. Endelig blev skomager Peder Tholstrup i 1815 tillagt 10 rd årlig som lavsskriver, et hverv han endnu havde i 1820¹⁵.

Lavssamlingen

Efter gammel skik fandt der ordinær lavssamling sted fire gange årlig, men herfra gaves undtagelser. Hos hattemagerne blev der således i det 18. århundrede i perioder kun holdt 3 lavssamlinger, og til andre tider 5. Foruden de ordinære lavssamlinger blev der, navnlig i de store lav, holdt mindre samlinger uden bisidderens nærværelse.

Lavssamlingen fandt sted på lavshuset, og det vil i den lille provinsby sige oldermændens hus. Den 25. juni 1767 indfandt borgmester Bredahl sig i »Oldermændens Hus som skrædderlaugets ordentlige laugshus, for sammesteds at foretage og sætte den forordningsmæssige og ordentlige Qvartalsamling til Tidepenges erlæggelse«. Oldermænden havde skriftligt beordret lavsbudet at tilsige mestrene til møde på lavshuset kl. 10 slet om formiddagen¹⁶.

Efter lavsartiklerne havde mestrene mødepligt, og for udeblivelse var der fastsat bøder til lavets fattige. Hos skomagerne blev der efter midten af det 18. århundrede idømt talrige bøder for ikke at møde til lavssamling, og taksten for udeblivelse var 4 mk 8 sk.

Enhver betydelig handling i lavet foregik »for åben lade«, og fra alle lavs protokoller kendes dette udtryk. ». . . den 23. December Præsenterede sig for det vellovlige Snedker-Laug, udi oldermænden Jens Jensen snedkers Huus, welagte Niels Carlsen Leth, som for aaben Lade begiærede at blive antagen udi Lauget og som Mester indskreven«, hedder det f. eks. hos snedkerne¹⁷. Der kunne fra lavshistorien anføres mange eksempler på den åbne lades funktion under lavssamlingen, men det må være tilstrækkeligt i almindelighed at understrege det højtidelige og særligt forpligtende, som var

knyttet til den åbne lade. Dog skal der fra et Randers-lav anføres et enkelt træk, der belyser forholdet. Da handskemagerne i 1734 havde oprettet et særligt liglav, blev der nedskrevet en vedtægt, »Og som da samtlige Laugsmestre icke alene selv egenhændig har underskrevet denne Vedtægt og for-
ening, men endog her for Laden mundtlig vedstaar samme . . . saa approberes hermed samme deres giorte Vedtægt . . .«¹⁸. Efter ordlyden er der endnu mere vægt i det mundtlige tilsagn for åben lade end i den egenhændige underskrift.

Og eftersom lavsanliggender blev efterforsket og pådømt under lavssamlingen, kunne mestrene med en vis ret betragte lavet under samling som en retsinstans. Skrædderlavet var forsamlet den 10. juli 1748 »hvor da for Laug retten fremkom mester Abel«, der modtog afsked som oldermann¹⁹, og ligeledes hos hattemagerne ser man, at lavsretten blev sat — og ophævet.

Med tiden forsvinder udtrykket »for åben lade«. Efter 1820 træder »protokollen« i ladens sted. En del af lavets forretninger, f. eks. udnævnelsen af ny oldermann, foregik nu ofte på rådstuen, og det må betyde, at en højtidelig lavshandling var reduceret til en formel embedsforretning under magistraten. Men også i selve lavet spores en formel ændring. Den 5. juli 1830 var der lavssamling i skrædderlavet, »hvor da paa Laugshuset i Oldermannens og bisidderens Nærværelse Protocollen blev aabnet. For Protokollen fremstod Peder Mogensen, der var begierende at blive indtegnet som Mester i Lauget . . .«²⁰. Også i lavenes indre liv mærker man ændringer i det 19. århundrede. De gamle lavsformer var under opløsning.

Træk af lavenes økonomi

I det store og hele var håndværkerne folk, der levede under beskedne kår. Kun et fåtal havde formue af nogen betydning, og efter traditionen var der en del, som levede i fattigdom. I stiftsrelationerne 1735 hedder det eksempelvis, at byen Randers havde 10 skræddere, hvoraf de 3 ejede 3—600 rdl. De øvrige 7 var fattige. En redegørelse for håndværkerne som økonomisk gruppe sammenlignet med andre erhvervsgrupper falder dog uden for nærværende undersøgelse.

Her er det håndværkerlavenes økonomi, som har interesse, og der skal i det følgende gives nogle spredte træk ud fra de oplysninger, som lavsarkiverne rummer.

Skrædderlavets første protokol fra 1642 er for en stor del ført som »regnskabsbog«, og heri gives de tidligste meddelelser om Randers-lavenes økonomi. Denne bog er dog så mangelfuldt ført, at et egentligt regnskab

over en kortere eller længere periode ikke har kunnet opstilles; men visse retningslinier har kunnet udledes.

Den 10-årige periode 1670—79 viser en samlet lavsindtægt på ca. 120 daler og en samlet udgift på ca. 68 daler²¹. Og selv om der kan være mangler på såvel indtægts- som udgiftssiden, får man dog et begreb om indtægternes og udgifternes størrelsesorden i et lav, der i 1657 formentlig har haft en halv snes medlemmer.

Af de opførte lavsindtægter skyldes 35 daler indskrivning af mestre i lavet, og ca. 10 daler indskrivning af læredrenge. Mulkter udgjorde ca. 12 daler, og lavet havde haft en renteindtægt på 1 daler 2 mk 4 sk. Over halvdelen af indtægternes art er ikke angivet. Det fremgår ikke af protokollen, at mestrene betaler fast afgift, tidepenge, til lavet. Udtrykket »tipenge« forekommer en gang, nemlig 1680, og da står det for en læredrengs indskrivningspenge.

Indtrædelsen i skrædderlavet blev i 1648 betalt med 1 ungersk gylden, 1 daler til ligklædet samt $\frac{1}{2}$ daler til de fattige. 1665 betalte en ny mester $11\frac{1}{2}$ sl daler samt 6 mk til øl. 1674 kunne en mestersøn nøjes med at betale 8 daler 3 mk, og 1678 betalte en indtrædende mester $17\frac{1}{2}$ daler. En læredrengs indskrivning i lavet blev betalt med 2 mk. Selv om skrædderlavets renteindtægt kun udgjorde et mindre beløb, viser dette dog, at lavets beskudne økonomi kunne bære en vis udlånsvirksomhed. De indtrædende mestre kom næsten altid til at skyldes en del af indskrivningspengene, og ved længere tids skyldforhold gav mesteren pant til lavet, i regelen sølvskeer eller andre værdigenstande. Sølvskeer blev tid efter anden bortsolgt af lavet, f. eks. 1676, da Christen Lauridtzén købte en sølvske af samtlige lavsbrødre formedelst 2 daler 8 sk.

På den tvivlsomme udgiftsside dominerer to poster, og det er fortæringen i anledning af lavssamling og lavsflytning m. v., der udgør den største udgiftspost, ca. 22 daler. En anden stor lavsudgift er den faste afgift til borgmesteren, som var lavets bisidder, ialt 20 daler — eller 3 daler om året. Til lavsinventaret, herunder vokslæs, medgik ca. 9 daler, og derefter følger en række mindre udgiftsposter på 1 à 2 daler til oldermændene, bysvennen (d.v.s. retshjælp), ligfærd og sociale udgifter.

Den ligfærdsudgift, der er opført i regnskabet, er sikkert kun en del af den samlede udgift til begravelser. Skrædderlavet havde siden 1661 en særlig liglade, og muligvis også en særlig »ligfærdskasse«. De øvrige sociale udgifter er ligeledes påfaldende ringe, og de omfatter faktisk blot en udenbys skadeserstatning, idet der »Anno 1674 denn 17. februarij kom aff laden

till en Mand ved Naffn Niels Jensen aff foeborig (Fåborg) i fyn, som var brend for, 1 sletdaller«. Forklaringen på det ringe beløb til sociale ydelser kan være, at disse udgifter er betalt af fattigbøssen, og denne er der ikke gjort rede for. Udgiften til skriver og papir er opført med blot 6 skilling. Af den samlede udgiftspost er ca. 10 daler ikke nærmere angivet²².

Efter enevældens lavsreform var der fastsat bestemte afgifter, som skulle udredes af den indtrædende mester. Handskemagerne betalte 1695 »til de fattige 1 rd, til Lauget 4 Lod Sølv, til Oldermænden 2 Lod Sølv og til Raadstueskriveren 1 Lod Sølv«²³. Disse afgifter var helt i overensstemmelse med forordningen af 23. december 1681.

Oplysningerne om lavenes økonomi er i det 18. århundrede spredte og tilfældige, og regnskaber lader sig ikke opstille.

Efterhånden bliver den faste lavsafgift, tidepengene, et bærende element i lavenes økonomi. Skomagerlavets protokol fra 1737 indeholder sammen med mesterfortegnelserne fuldstændige lister over mestrenes tidepenge. Disse lister er imidlertid så regelmæssigt ført, at de måske snarere angiver, hvad mestrene skulle betale, end hvad der virkelig blev betalt. Men tager man dette forbehold, foreligger der en årlig redegørelse for tidepengenes størrelse i skomagerlavet for tiden 1760—1851.

Efter 1760 betalte skomagerne 4 mk om året i tidepenge, og disse blev altid erlagt kvartalsvis. Efter 1778 til hen mod århundredskiftet følger en ustabil periode, hvor tidepengenes størrelse varierer, men har en nedadgående tendens. Fra år 1800 følger atter en stabil periode, der varer indtil 1814, og i hvilken der betales 2 mk om året i tidepenge. Dette fald i tidepengenes størrelse må hænge sammen med tidens økonomiske fremgang. Den blomstrende handel gav velstand, der også kom skomagerne til gode, og dette medførte en lettelse i lavets forpligtelser.

Efter statsbankerotten 1814 medfører pengenes værdiforringelse et voldsomt opsving i tidepengenes størrelse, der kulminerer 1817 med det uhørt store beløb 12 mk. Efter et ligeså hastigt fald stabiliseres tidepengene atter 1821—31 med 4 mk, og efter et yderligere fald finder de igen det gamle leje, 2 mk, der begynder 1833 og vedvarer den kendte periode ud.

Gode og udtømmende lavsregnskaber kendes fra det 19. århundrede. Fra skomagerens lav er bevaret en regnskabsbog 1818—1855, og herfra er der for perioden 1. januar 1820—31. december 1829 opstillet en samlet regnskabsoversigt²⁴. Den 10-årige periode viser en samlet lavsindtægt på ca. 2.615 rd; men årsindtægten svinger fra år til år. 1828 viser periodens laveste

årsindtægt, ca. 109 rd, og 1821 den største indtægt, ca. 463 rd. Afgifterne til lavet i anledning af mesterindskrivning og forfærdigelse af mesterstykker udgør langt den største samlede indtægtspost, ca. 70 %. At der i enkelte år åbenbart indskrives få mestre, må bero på tilfældigheder og medfører ikke særlige svingninger i de samlede mesterantal.

Mestrenes afgifter til skomagerlavet ved indtrædelsen spillede altså en meget betydelig rolle i lavets økonomi. Holdbare oplysninger fra skomagerlavet i det 18. århundrede mangler, men som vejledende oplysning fra nabo-byen Aalborg, kan det anføres, at en skomagersvend her i 1737 måtte betale 14 rd 4 mk for at blive mester; hertil kom 8 rd, hvis han ønskede at købe sig fri for sit mesterår²⁵.

I 1815 betalte skomagersvend Peder Lam i Randers 43 rd for sit mesterstykke. Hertil kom 2 rd 5 mk 4 sk for mesteråret samt 2 rd for en lavssamling. I 1815—1816 ses to tilfælde, hvor den indtrædende mester i skomagerlavet måtte betale 150 rbd for mesterstykke, mesterår samt den tid han skyldte som svend. Ifølge skomagerlavets regnskabsbog betalte Ferdinand Hansen den 22. oktober 1821 55 rd for sin indtrædelse i lavet, og 1826 betalte en anden mester 45 rd. 1830 blev der betalt 10 rd og 1839 kun 5 rd²⁶.

Men myndighederne var opmærksomme på de urimeligt høje afgifter, som mestrene undertiden måtte betale for at komme i et lav, og man greb ind. På foranledning af amtmanden, der havde hørt om misbruget i lavene, kunne oldermænd i feldberederlavet den 17. november 1822 dog meddele, at den sidst indtrædende mester kun havde betalt 8 rbd samt 4 mk til skindarbejdernes fælles vaskelad²⁷. Og det kan have været en lignende henvendelse, der har virket regulerende på skomagerens indtrædelsesafigifter.

Skomagermestrenes tidepenge udgør ca. 15 % af periodens samlede indtægt. Ind- og udskrivning af læredrenge, indskrivning på mesterår samt udstedelse af lærebrev medfører regelmæssige, men mindre indtægter. Mulkterne spiller en mindre rolle. Under »andre indtægter« skjuler sig nogle småbeløb: mindre ligfærdsafgifter, stadepenge og bidrag i anledning af lavssamlinger.

Den 10-årige periodes største udgiftspost er tilskud til ligfærden, der udgør ca. 907 rd, eller 36 %. En anden stor udgiftspost skyldes lavssamlingerne, ialt ca. 632 rd, eller 25 %. Heraf udgør fortæringen den største del, og under denne post hører også et honorar til lavets overbisidder, der i 1820-erne modtog 2 rd 3 mk for at overvære en lavssamling. Ved lavsflytningen, der sædvanligvis fandt sted hvert andet år, modtog overbisidderen 10 rd. I øvrigt var det almindeligt, at de mestre, der havde det praktiske

arbejde med flytningen af lavet, modtog 10 rd for deres ulejlighed, og lavets læredrenge fik 4 rd i dagens højtidelige anledning. Skomagerlavets oldermand modtog i den 10-årige periode et fast honorar på 15 rd for sin to-årige embedstid, og desuden var der tillagt embedet en mindre afgift på grund af samlinger i oldermændens hus.

Indtil 1825 betalte skomagerlavet en afgift på 5 à 6 rd i kvartalet for mestrenes tilladelse til at benytte skindarbejdernes fælles vaskelad. Derefter ophører denne afgift. Lavets udgifter til skriverløn, papir, breve m. v. udgør ca. 163 rd eller 6,4 % af lavets samlede udgifter. Søndagsskolen får et fast tilskud på 10 rd om året, og endelig er der mindre udgifter til retshjælp samt vederlag til de mestre, der fører opsyn ved mesterstykkerne.

Når der blev indgået ægteskab inden for lavet, blev der undertiden givet en gave, f. eks. blev der den 12. maj 1825 givet 5 rd 1 mk 14 sk »til Frederich Jensen fordi han giftede en Mæster Datter«.

Skomagerlavets sociale ydelser uden for begravelseshjælpen har været ringe. De 68 rd, der blev givet som hjælp til trængende, udgør kun ca. 2,7 % af lavets samlede udgifter. Enker nævnes ret ofte som modtagere af mindre beløb; men der er ikke tale om nogen »fast enkepension«. Enkelte beløb, der er opført under »gaver«, må sikkert betragtes som hjælp til bl. a. fattige enker. — I to tilfælde yder lavet hjælp til brandlidte, udenbys mestre. Den 29. april 1824 fik en mester fra Nyråd ved Vordingborg 5 rd, og 14. juni samme år fik en anden mester fra Bogense 6 rd.

Den 3. juli 1821 og 15. april 1822 blev der fordelt henholdsvis 29 rd 4 mk og 47 rd 4 mk mellem mestrene. Denne uddeling af »overskud« fandt sted på et tidspunkt, hvor der netop havde været særlig store indtægter i lavet.

De opstillede oversigter over den 10-årige periodes indtægter og udgifter i skomagerlavet er ikke helt sammenfaldende, idet der forekommer en merindtægt på ca. 96 rd. Denne mindre afvigelse fordelt på periodens 10 år er dog så ringe, at den ingen indflydelse får på det almindelige indtryk af skomagerlavets økonomi i 1820-erne.

Bagerlavets første forhandlingsprotokol bliver fra 1830 også anvendt som regnskabsbog. For tiden 1830—1860 er der opstillet en regnskabsoversigt, der på 6 rd 2 mk nær viser fuld overensstemmelse mellem indtægter og udgifter. Dette regnskab må anses for det bedst tænkelige grundlag for en beskrivelse af et lavs økonomi henimod lavstidens ophør²⁸.

Også hos bagerne er det afgifterne ved mesterindskrivningen, der udgør den største del af den samlede lavsindtægt, 550 rd eller næsten 60 %. I

regnskabsoversigtens første år, 1831—34, betalte bagerne 20 rd for indtrædelse i lavet, og derefter er afgiften 10 rd perioden ud²⁹. Disse beløb er såre beskedne, sammenlignet med de 115 rd 3 mk 4 sk, som bagersvende i 1843 måtte betale for deres mesterstykke ved indtrædelsen i det københavnske bagerlav³⁰.

Tidepengene udgør 27,5 % af lavsindtægten, men ifølge regnskabet var der perioder, hvor bagerne ikke betalte tidepenge, f. eks. 1837—1846. I tiden 1848—1853 blev der betalt 1 rd om året i tidepenge³¹. Under »Andre indtægter« skjuler sig enkelte mulkt, nogle tilbagebetalinger samt enkelte beløb à 10 rd, indført under betegnelsen: »For at nyde Godt af de Tjenester Lauget yder hinanden«³².

Bagerlavets sociale udgifter, herunder et sygdoms- og to begravelsestilfælde, udgør bagerlavets største samlede udgiftspost, ca. 191 rd eller 21 % af de samlede udgifter. I perioden 1832—1848 betalte lavet 6 rd årlig i fast understøttelse (huslejetilskud) til bager Friis, og ligeledes var det en fast regel, at der ved lavsflytninger blev givet et beløb til de fattige. Undertiden betalte lavet mulkt, som mestrene var blevet idømt.

Under de sociale udgifter hører en samlet sygehjælp på 40 rd til en bager, samt to portioner begravelseshjælp på henholdsvis 10 rd og 20 rd. Denne sygehjælp er et isoleret tilfælde, og det er ligeledes undtagelser, at begravelseshjælp forekommer i lavsregnskabet. En begravelsesudgift på 30 rd gennem 30 år er en bagatel, når man betænker, at det selvstændige bagerliglav i året 1832 havde en samlet begravelsesudgift på ca. 235 rd. Den anførte begravelsesudgift på 30 rd må betragtes som en særlig hjælp til mennesker, der af en eller anden grund ikke havde deres begravelsesforsikring i orden.

Udgifterne ved bagerlavets administration udgør ca. 133 rd eller 15 % af lavsudgifterne. Dette er et stort procenttal, sammenlignet med skomagerlavets tilsvarende tal, og hænger bl. a. sammen med særlige forhold hos bagerne. Talrige udbetalinger til bogtrykker Elmenhoff dækker over hyppige annoncer og cirkulærer om brødspriser m. v., og bagerlavet er en organisation, der i den omhandlede periode ofte betjener sig af juridisk bistand i administrationen. Nogle administrationsudgifter er dårligt oplyst og hører muligvis bedre hjemme under »retshjælp«.

Udgifterne ved bagernes lavsflytning udgør et meget beskedent beløb, og i det hele taget er det sjældent, bagerne tager penge af kassen til fortæring. Skomagerne dyrkede gamle nedarvede lavstraditioner, hvor bagerne tilsyneladende i højere grad gjorde deres sammenslutning til en mesterforening med praktiske, organisatoriske formål. Ligesom i skomagerlavet var der hos

bagerne tillagt overbisidderen 10 rd ved hvert oldermændsskifte. Af inventarudgifterne skyldes langt den største del skilte til kurvekonernes kurve; et mindre beløb blev brugt til reparationer af laden samt et stempel. Søndags-skolen modtog et fast beløb af 6 rd om året. Under »Politi og anden retshjælp« er opført nogle udgifter, som lavet måtte afholde, når nogen uretmæssigt tog del i byens brødforsyning samt omkostninger ved retssager, der blev ført for lavet. Under »Andre udgifter« findes nogle få uoplyste større beløb samt gave til mindesmærke for de faldne i 3-årskrigen, endvidere gave til en bazar samt tilbagebetaling af nogle mulkter.

Trods mangler og utilstrækkelighed giver oplysningerne om lavenes økonomi nogen underretning om lavsudviklingen. Fra de gamle lav før enevælden fører en ensartet linie, men en vis udvikling — frem til lavenes ophør. Det var først og fremmest afgifterne ved mesterindskrivningen, der dannede økonomisk grundlag for lavenes virksomhed; tidepengene spillede en mindre rolle.

Af de sociale udgifter har ligfærdsudgifterne været de mest krævende, og i de fleste lav udskiltes ligfærds-kasser, der i nogle tilfælde antog en helt selvstændig karakter. De øvrige sociale udgifter synes ikke at have tynget hårdt på lavenes økonomi; dog må det bemærkes, at der ikke foreligger tilstrækkelige oplysninger om nogen fattiggasses virksomhed.

Oldgesellen

Broderskabets leder og svendenes førstemand kaldes i ældre tid skafferen. Skomagersvendene havde 1671 en »Elste schaffer«, og skafferen omtales ved samme tid hos skræddersvendene. Hos snedkersvendene nævnes en skaffer i 1765.

Ordet skaffer afløses efterhånden af oldgesell — eller altgesell —, der i det 18. århundrede bliver det almindelige navn for svendenes leder, og som hos bødkersvendene i Randers bruges så sent 1857. I løbet af det 19. århundrede bliver det almindeligt, at svendene har en ladesvend.

Hvervet som oldgesell eller ladesvend blev tillagt svendene efter tur, ligesom oldermændshvervet hos mestrene. Hos bødkersvendene tiltrådte fra omkring år 1800 en ny »oldgesell og reserve« hvert kvartal, og hos snedkersvendene var perioden ligeledes et kvartal.

Måden, hvorpå broderskabet skiftede leder, er mangelfuldt oplyst; men hos skomagerne findes dog et enestående tilfælde, der belyser dette og desuden på flere måder kaster lidt lys over oldgesellens stilling. Den 10. juli 1769 var der lavssamling på skomagernes lavshus. Anledningen var, at

svenden Johan Bløhmer af oldermænd og hossiddende mestre var blevet udnævnt til »Aldtgesell«, men havde nægtet at fungere, eftersom han havde været oldgesell »tilforn«. Bløhmer blev opfordret til at fortsætte endnu et fjerdingår, og nogle mestre sagde, at det var skik og brug alle steder i landet, at »ingen Svend, der ej paa Professionen hafde rejst maatte antages til oldgesell«. Lavssamlingen sluttede med, at Johan Bløhmer blev pålagt hvervet som oldgesell »under muldt og vedbørlig straf«.

Men Johan Bløhmer nægtede stadig at fungere, og den følgende dag var der atter lavssamling. Ved denne lejlighed nedskrev skomagerlavets overbisidder, rådmand Carøe, en række eksempler på oldgesellens uundværlighed: Lavet kunne ikke undvære en oldgesell, thi uden ham kunne ingen ankommende svend få arbejde, og nogle var allerede ankommet. Ingen syg svend kunne få understøttelse af svendeladen, og ingen rejsende kunne få rejsepenge. Endelig bemærkedes det, at »ingen Svend med billighed imod sin tour kand paatvinges Forretning som oldgesell, førend Johan Bløhmer for sin modvillighed . . . er afstraffet«.

Som straf blev Bløhmers navn skrevet på lavets sorte tavle, der hang hos oldermænd, indtil han havde forsonet sig med lavet. Oldermænd udnævnte dernæst som oldgesell en anden svend, som efter skik og sædvane stod for tur. 6. juli 1770 var der forlig på lavshuset, og dette forlig er underskrevet af såvel lavets overbisidder, rådmand Carøe, som borgmester Bredahl³³. Hos skomagersvendene er man altså pligtig til at påtage sig hvervet som oldgesell efter tur, og udnævnelsen foretages af lavets oldermænd.

Om ladesvendens pligter hedder det i øvrigt i en vedtægt hos bagersvendene af 2. september 1838, at »Ladesvenden er forpligtet til at oplæse ved Ladens Aabning, at Ingen maa bande eller ryge Tobak for aaben Lade, staa med hatten paa, yppe Klammeri, Støi eller anden Uorden. Hvoe som forseer sig herimod betaler 4 sk til Fattigbøssen«. I samme vedtægt hedder det, at enhver »laugsbroder« har pligt til at møde paa det klokkeslet, hvor han er tilsagt, medmindre han har lovligt forfald. Kommer en svend for sent til møde, skal han betale 4 sk for hvert kvarter, og udebliver han helt, koster det 4 mk³⁴.

Oldgesellens — eller ladesvendens — virksomhed må have medført et ret betydeligt arbejde. Der blev da også efterhånden ydet broderskabets leder en eller anden økonomisk fordel, men nogen almindelig fast praksis kan ikke påvises.

Omkring 1725 var skræddersvendenes oldgesell fri for at betale tidepenge, men 1740 havde han ikke mere denne fordel. Den 27. september 1795 ved-

tog man i skomagersvendenes broderskab, »at de 8 sk som blev foræret ved hver svend, som blev bragt i Arbejde tilhører nu Aldtgesellen, imod at Aldtgesellen lade skiænke fyrbosen³⁵ af samme 8 sk«. I 1846 var der tillagt snedkernes ladesvend en løn af 2 rd, som i 1858 steg til 5 rd. Hos bagersvendene vedtog man 1838, at ladesvende skulle være fritaget for at betale tidepenge³⁶.

Svendenes sammenslutninger har kun efterladt et begrænset skriftligt materiale til belysning af broderskabernes indre liv og virksomhed. Så meget desto mere må man bygge på det inventar, som broderskaberne ejede, og som skal omtales i det følgende afsnit.

Lavsinventaret

Lavenes og broderskabernes inventar udgør et særligt område til belysning af håndværkerorganisationernes indre forhold.

På få undtagelser nær foreligger der oplysning om lavsinventar fra alle lav og tilhørende broderskaber, og det må have været den almindelige regel, at organisationerne inden for alle fag har haft brug for et sæt lavsinventar.

Den anførte fortegnelse med beskrivelser over lavsinventaret¹ kan ikke være fuldstændig. Vidt forskellige opbevaringsvilkår, manglende omhu og svigtende interesse for de gamle lavssager har medført slemme huller i vort kendskab til de enkelte lav. Men de bevarede genstande peger med stor sikkerhed hen på et standard-udstyr, der stort set har været ens fra lav til lav, og der kunne nævnes flere eksempler på, at genstandstyperne er de samme, som kendes fra andre danske lav. Egentlige lokale særpræg er ikke opstået; men lokale håndværkere kan have givet enkelte genstande en særlig udformning.

Lavsladen

Af lavenes inventar må man vel nok anse laden for at have været den mest betydningsfulde genstand.

I flere ældre københavnske lavsskråer var det påbudt, at lavet skulle have »en velbeslagen bøsse med tvende stærke låse«², og den kongelige forordning af 1681 omtaler en kiste, hvortil magistraten skulle have den ene nøgle og oldermændene den anden.

Beskrivelsen af lavenes inventar viser, at alle mesterlav ejede en lavslade. Herfra undtages dog det tvivlsomme private rebslagerlav, fra hvilket der ingen efterretning foreligger. Murerlavet anskaffede sin lade umiddelbart efter lavets oprettelse, og hos feldberedere, hattemagere og bagere nævnes laden så kort tid efter lavenes stiftelsesdag, at ladernes anskaffelse må regnes samtidig med indstiftelsen. Hos snedkerne nævnes laden seks år efter lavets oprettelse³. Randers-lavenes tidligst omtalte lade er skrædderlavets lade, der nævnes 1645⁴, men iøvrigt savner man tidlige oplysninger fra de tre ældste lav, hvis oprindelse taber sig i det ukendte. Ligesom mestrene anskaffede også svendene deres lavslader, og i et par tilfælde er det sikkert, at laden blev anskaffet i forbindelse med broderskabets indrettelse. Det er overvejende

sandsynligt, at håndværkerne anskaffede en lade i forbindelse med oprettelsen af deres lav eller broderskab.

Ladens funktion som opbevaringssted for penge og andre ejendele var — for mesterlavenes vedkommende — hjemlet i loven, og dette var uden tvivl en bekræftelse af tidligere tids praksis. Men foruden den praktiske betydning, som laden havde, kom den på et eller andet tidspunkt til at spille en ganske anden og særlig rolle i lavslivet.

Vi har set, at lavenes handlinger som oftest skete »for åben lade«, og den respekt, hvormed man under lavssamlingen omfattede den åbne lade, er påvist og trænger ikke til yderligere manifestation. Lavsladen havde fået en central betydning i det zünfthige lavsliv, og som et synligt tegn på den åbne lades funktion må man se den dekorative udsmykning, som nogle lader stillede til skue, når låget løftedes og lavssamlingen begyndte.

I udtrykket »for åben lade« finder man symbolet på lavets zünfthige myndighed, og det anvendes måske for første gang i en københavnsk skrå fra 1612⁵. I Randers-lavenes arkiver forekommer det første gang 1647⁶.

Velkomsten

Blandt mesterlavene er det sikkert, at skomagerne har ejet velkomster, og man må gå ud fra, at der også er andre lav, som har anskaffet disse præsentable drikkekar, selv om kilderne kun har vage hentydninger eller helt tier.

Helt anderledes stiller sagen sig hos svendene. Man har kendskab til ialt 16 velkomster hos håndværkerne i Randers, og af disse har 14 tilhørt broderskaberne; disse tal er påfaldende, men ikke uforklarlige. Camillus Nyrop har kaldt velkomsten for lavets »mystiske Midtpunkt, dets mystiske Bindeled, der behandles med den største Ærbødighed«⁷. Når den udlærte eller fremmede svend havde drukket af velkomsten, var han optaget i broderskabet, svendenes hemmelige samfund. Ligesom laden blev velkomsten et nødvendigt symbol i det zünfthige lavsliv, og zünften omfattede nogle traditioner, der specielt hørte broderskaberne til. Broderskabernes velkomster bliver således kendetegn på zünftens stærke tag i Randershåndværket.

De 7 bevarede velkomster fra broderskaberne, herunder anskaffelsen af nye velkomster hen mod midten af det 19. århundrede, viser fremdeles, at en vis form for zünfthig tradition er holdt vedlige indtil lavstidens ophør. Andetsteds fra foreligger fyldige beskrivelser af zünfthige lavsskikke fra midten af det 19. århundrede, og der kan her peges på en ret ukendt, men særdeles levende beretning fra snedkerlavet i Århus fra 1858⁸.

Handskemagersvendenes velkomst fra 1696 er den ældst kendte velkomst fra Randers. Dette smukke arbejde i tin, der hævder sig blandt tidens bedste velkomster, har præg af slid og hårdhændet brug. Handskemagersvendenes velkomst tilhører nu Kulturhistorisk Museum i Randers, hvor den indtager hæderspladsen i samtlige velkomsters midte.

Men smag og behag skifter, og den gamle velkomst har ikke altid været agtet efter fortjeneste. Den højt fortjente lavshistoriker, Camillus Nyrop, skrev om handskemagerens velkomst, at den var »saare beskeden og saare grim med en Indianerfigur paa Laaget«⁹.

Tin var et billigt materiale, og såvel lav som broderskaber havde råd til at anskaffe tinvelkomster. Men det blev siden organisationernes stolthed at eje smukke velkomster i ædelt metal, og efterhånden anskaffede man velkomster af sølv. Denne tendens ses også hos Randers-lavene; men de mindre provinslav formåede ikke at erhverve sådanne pragtstykker, som man kender f. eks. fra de store lav i hovedstaden.

Topfiguren på velkomstens låg har haft den enkle funktion at tjene som håndtag, når der skulle drikkes af velkomsten. Disse figurer kan være ubestemmelige krigerskikkelser efter ældre forbillede, eller de kan have en bevidst tilknytning til traditioner inden for faget. Dette ses tydeligt hos skomagerne. Mesterlavets velkomst har på låget den tyske dobbeltørn, og broderskabets velkomst er prydet med en et-benet krigerfigur: den schlesiske skomagersvend Hans von Sagan, der mistede sit ene ben i slaget ved Rudau 1370.

Skomagersvendens udholdende tapperhed fik indflydelse på kampens udfald, og i sin glæde over sejren gav kejseren ham og hans fagfæller ret til at føre dobbeltørnen i segl og fane, — og såvel ørnen som den tapre soldat kom siden til at smykke også danske skomageres velkomster¹⁰.

Rebsslagersvendenes og bødkersvendenes tinvelkomster fra første halvdel af det 19. århundrede har med busten af Thorvaldsen fået en aktuel, men faget uvedkommende, figur på låget.

Sølvskilte

Det er en almindelig regel hos broderskaberne i Randers, at velkomsterne er forsynet med skilte, både de bevarede velkomster og arkiverne viser det. Skomagerlavets velkomst, som er den eneste bevarede fra mesterlavene, har ikke plads til skilte, og mesterlavene nævnes i det hele taget aldrig som ejere af skilte til en velkomst. Dette betyder dog ikke, at der aldrig blev givet skilte til mestrenes velkomster, og fra andre byer ved man, at ikke blot sven-

dene men også mestrene i nogle lav gav skilte til deres velkomst. F. eks. var smedenes og bødernes mesterpokaler i Ålborg behængt med skilte¹¹.

Det vides ikke, hvornår den skik er opstået at give skilt til velkomsten. De københavnske snedkersvende havde 63 skilte på deres velkomst i 1648¹², og i Randers-lavene nævnes skiltene første gang hos skomagersvendene 1670, længe før velkomsten omtales. Hos skræddersvendene nævnes skiltene efter 1703. Fra dette år ser man det som en almindelig skik, at nye skræddersvende lover et skilt til velkomsten; skiltene værdi angives 1704 til 24 sk. og 1707 til 2 mk. 1736 betaler en skræddersvend 1 kurantdaler til velkomsten i stedet for at give et skilt, og dette bliver almindeligt de følgende år¹³.

Hos bagersvendene nævnes skilte ikke, men skiltpenge forekommer fra 1787, og formuleringen ved indskrivningen af nye svende omkring 1809 lader ane, at skiltpenge, blandt andre afgifter, må betales som adgangspenge til broderskabet¹⁴. Skiltpenge nævnes atter hos bagersvendene fra 1838—1853, og taksten var 2 rd. for hver indskreven svend. Til sammenligning skal anføres, at nye bagersvende i Århus fra 1813 skulle give et skilt eller betale 2 rd. N. V.¹⁵

Det ser ud til, at den skik at hænge skilte på velkomsten har haft et dobbeltformål. De talrige skilte, der har været plads til på mange velkomster, har gjort lavspokalen til et prægtigt og overdådigt velkomst-bæger, hvori svenden fik personlig andel gennem sit navngivne skilt. Men desuden repræsenterede skiltene en metalværdi, en opsparing af formue, der siden kunne omsættes — eller omsmeltes — til en ny og kostbar velkomst.

Det var en almindelig regel, at skilte til en velkomst blev fremstillet af sølv, men man har dog kendskab til to skilte af guld¹⁶. De mange skilte, der endnu er bevaret på broderskabernes velkomster fra Randers, kan som oftest betegnes som gode, små sølvsmedearbejder, der med fuld ret kan tilkomme den særlige beskrivelse, der er blevet dem til del¹⁷.

Men det var dog ikke alle broderskaber, der fik hængt sølvskilte på deres velkomst. Bødgersvendene nøjedes med 14 grove, ovale tinplader, som sikkert er fremstillet på bestilling hos den tinstøber, der støbte velkomsten. Den oprindelige mening med skiltene var glemt, og tilbage var kun en plump, stivnet form.

Såvel skiltene indgraverede navne som lavsarkivernes oplysninger viser, at det var de nye svende, der gav skilte, men der var dog undtagelser. Den 1. marts 1706 gav den nye oldermænd for skrædderlavet, Gotfred Mathiesen, et skilt til svendenes velkomst, og sådanne undtagelser kendes også fra andre byer. To skilte fra 1829 på handskemagersvendenes velkomst viser, at det

kunne være oldermænd og oldgesell, der var givere af skilte, og lignende oplysninger foreligger om smedsvendenes velkomst i Århus og fra skomager-svendenes broderskab i Bergen¹⁸.

Når et skilt var blevet givet til en velkomst, blev det sædvanligvis hængende, men også fra denne regel gives der undtagelser. Både fra København og Århus kender man eksempler på, at skilte på en velkomst hørte hjemme i andre byer¹⁹. Den kleinsmedesvend, Christen Wogensøn, hvis sølvskilt befinder sig i museets lavssamling i Randers, kan have medført sit skilt fra hjembyen, inden det senere, ad ukendte veje, blev overdraget museet.

Andre drikkekar

Foruden velkomsten har lavene undertiden også ejet andre drikkekar. Fra skomagerlavet i Randers foreligger således oplysninger, der måske kan tydes som en særlig tradition inden for dette fag. De tolv bægre samt kander, der nævnes 1679, er ubestemmelige brugsgenstande fra lavet, og de seks træbægre, der nævnes få år senere viser blot, hvor beskedne kår man har levet under blandt skomagere.

Som noget ganske enestående blev skomagerlavet mellem ca. 1700 og 1757 ejer af 6 sølvbægre. Det ene bæger blev 1709 skænket til liglavs-brødrene af rebslager Chresten Martensøn og hustru, altså udenfor stående folk, der var optaget i skomagernes ligfærd. De øvrige bægre er skænket af skomagermestre, og i tre tilfælde nævnes også hustruen som medgiver.

Lavssegl

Fordelingen af de bevarede lavssegl — samt dem, man har kendskab til gennem aftryk — er karakteristisk. Fra mesterlavene er bevaret 8 segl samt 2 aftryk og 1 trykt. Broderskaberne har efterladt 3 segl, og 1 er omtalt. Myndigheden i håndværkerorganisationerne lå hos mesterlavene; det var kun ringe beføjelser broderskaberne havde, og som følge deraf havde de også mindre behov for et segl.

I forordningen af 1682 omtales lavsseglet, der skal trykkes på svendenes afskedsattest fra deres mester, og desuden blev seglet brugt på lærebreve og svendebreve. I 1777 blev bagerlavets segl brugt som stadfæstelse i svendenes protokol.

Personlige signeter var almindelige i ældre tid, og lige så selvfølgelig var det, at også mesterlav og broderskaber anskaffede lavssegl. Disse segl var symboler, der ligesom andre lavsgenstande bidrog til at styrke lavenes anseelse.

Randers-lavenes ældst kendte segl er skomagerlavets segl fra 1653. Skrædderlavets segl, hvoraf kun aftryk kendes, er af ubestemmelig, ældre dato, og begge disse segl må være uden relation til de pågældende lavs oprettelse.

Fra smedenes, snedkernes, handskemagernes og hattemagernes lav kendes 4 segl, som kan tages under et. Disse 4 segl har et så ensartet præg, at der må være tale om et nærmere slægtskab. De kan være fremstillet af den samme mester eller på samme værksted, eller måske har der ligget et fælles forbillede til grund for deres udførelse.

De fire lavssegl er store og af nogenlunde ens størrelse samt ens opbygning. De 3 tårne i motivet er sikkert lånt fra Randers byvåben, men det kan ikke udelukkes, at der kan være tale om en påvirkning fra de københavnske lav, hvoraf nogle førte byens 3 tårne i seglet²⁰.

For snedkernes og handskemagernes vedkommende svarer seglets årstal til lavets stiftelsesår, og det er overvejende sandsynligt, at også smedelavet og hattemagerlavet har anskaffet lavssegl samtidig med de pågældende lavs oprettelse — eller genoprettelse. Grunden til, at hattemagerne i 1729 anskaffede et nyt pynteligt segl, kan ikke oplyses. Det kan tænkes, at det gamle segl har været midlertidigt forlagt, men anskaffelsen viser den betydning, man i lavet har tillagt brugen af et lavssegl. Bagerlavets og murerlavets daterede segl viser, at også disse lav anskaffede segl i stiftelsesåret.

Anvendelsen af købstadsvåben i lavenes segl kendes også fra andre byer, f. eks. Horsens²¹. Iøvrigt er det faglige kendetegn, der præger seglenes udsmykning. Hyppigst er det håndværkernes værktøj, der afbildes, eventuelt sammenstillet med det færdige produkt eller råmaterialet.

Opklapperstok og skafferstokke

Til lavenes og broderskabernes inventar har hørt nogle stave, der går under navnet skafferstokke. Efter det antal stokke, der er bevaret, omtalt eller blot nævnt i en inventarliste, kan man regne med, at skafferstokkene har hørt til organisationernes faste inventar. Af de omtalte skafferstokke har kun 4 tilhørt mestrene, 11 har tilhørt svendene.

En skafferstok omtales første gang 1650 hos skræddermestrene, og skafferstokke omtales ofte i det 17. århundrede hos såvel skræddere som skomagere. Hos murermestrene blev skafferstokken anskaffet samtidig med lavets oprettelse.

Foruden de identificerede skafferstokke ejer museet i Randers en samling stokke, hvis tilhørsforhold ikke kan påvises. Man må kunne regne med, at disse stokke har tilhørt håndværkerne i Randers.

Fra de kendte skafferstokke kan udskilles en særlig type, som har været almindelig. Disse stokke har firkantet profil, og de er udskåret i felter med vekslende rød og hvid farve. Andre stokke er drejede og malet i mørke farver. Enkelte skafferstokke er behængt med farvede bånd, og hos rebslagersvendene er disse bånd forsynet med navne og årstal. Man ved, at det har været skik og brug i nogle fag, blandt andet hos rebslagerne, at nye svende hængte silkebånd på broderskabets skafferstok, ligesom der blev hængt skilte på velkomsten; men silkebånd er stærkt forgængeligt materiale, der helt kan være forsvundet, og lavsarkiverne har ingen oplysninger givet på dette punkt²².

En enkelt skafferstok, skomagerlavets »Oldermandsstav«, skiller sig ud fra de øvrige stokke. Dette prægtige værdighedstegn er det eneste, der giver sikre beviser på skafferstokkens brug som opklapperstok, og bortset herfra må man betragte disse genstande som værdighedstegn eller processionsstave.

Ligesom i andre byer foretog håndværkerne i Randers skiltflytninger i forbindelse med oldermandsskifte, men om dette skete i forbindelse med større processioner ved man intet.

Et ret kendt og meget anskueligt eksempel på skafferstokkes anvendelse som processionsstave ses på et stik fra 1770. Billedet viser de københavnske snedkersvende, der i dette år flyttede deres lade. Umiddelbart efter laden bærer to svende hver sin skafferstok af den omtalte, almindelige type — uden bånd²³.

Faner

Den ældste lavsfane, man kender fra Randers, er snedkerlavets fane fra 1838. De øvrige faner fra mesterlav og broderskaber er anskaffet i årene derefter, og meget tyder på, at der her er tale om en ny tradition inden for Randerslavene. Før 1838 omtales lavsfaner aldrig i lavsarkiverne. Lavsfaner var dog ikke ukendte før den tid, idet f. eks. Københavns snedkerlav havde en fane i 1749²⁴. Af de nævnte faner fra Randers har 4 tilhørt mesterlavene og 8 broderskaberne.

I nogle lav eller broderskaber hører man intet til anskaffelse af faner; men til gengæld er der stor interesse for faner hos andre. Snedkerlavet ejede 3 faner siden 1838, snedkersvendene havde 2 faner, hvoraf den ene blev anskaffet 1857, og rebslagersvendene kan med lidt god vilje tillægges 3 faner, når man tager fagforeningsfanen med.

Det er de nationale symboler, f. eks. kongelige navnetræk og dannebrogssflag, der præger tidens lavsfaner. Den nationale vækkelse og treårskrigen satte også her sit spor. Men fagenes gamle symboler, værktøjet og det fær-

dige produkt ser man stadig anvendt. Utraditionel virker bødkersvendenes fangstscene, men efter den tids forhold har den næppe været uden aktualitet.

Skilte

Når et lav hvert andet år skiftede oldermænd, flyttedes lavets ejendele til den nye oldermænds bolig, og der fandt samtidig en skiltflytning sted. Oldermændsskiltet, der hang uden for oldermændens hus og tilkendegav lavets hjemsted, findes omtalt hos handskemagerne 1734, og murerlavet anskaffede et skilt samtidig med det øvrige lavsinventar, 1739. Men oldermændsskilte er iøvrigt ikke bevaret efter Randers-lavene.

Også svendene havde deres skilt, herbergsskiltet, der hang uden for svendekroen og fulgte med til broderskabets nye tilholdssted, når man skiftede krofader. Det tidligst omtalte herbergsskilt tilhørte skræddersvendene og nævnes 1649. Murersvendenes, bødkersvendenes og rebslagersvendenes herbergsskilte er bevarede og hører det 19. århundrede til.

Nogle tavler

Snedkerlavets pyntelige *mestertavle*, der blev anskaffet i hundredåret efter lavets stiftelse, er den eneste, der kendes fra lavene i Randers²⁵.

De almindelige lavsartikler indeholder for nogle større lavs vedkommende bestemmelser om, at svende skal skrives på det *sorte bræt*²⁶, når de har gjort sig skyldig i mindre forseelser, og navnet skal først slettes, når forseelsen er gjort god igen. Skomagerens sorte bræt omtales 1683, men også handskemagermestrene og murermestrene havde et sort bræt. Skomagersvendene havde deres eget sorte bræt, der ligeledes omtales 1683.

Hattemagersvendenes *sæk-bræt* belyser en side af broderskabets glade lag i herberget. Under de respektive bogstaver på brættet skrev man deltagernes forbrug af øl og brød, pibe og tobak, og måske har man ligesom hos smedene i Vejle drevet den skik at »drikke paa sæk«, hvilket vil sige, at man svirede i fællesskab på broderskabets regning²⁷.

Både mesterlav og broderskaber har haft nogle mindre iøjnefaldende, men særdeles nyttige genstande til brug ved deres forretninger. Hos svendene nævnes to blækhorn, og fra mestrene kendes nogle sparebøsser af metalblik samt stempler til mærkning af materialerne træ og skind.

Ligfærdsinventar

Fra mestrenes inventar kan for 4 lavs vedkommende udskilles en særlig

gruppe, som hørte ligfærden til. Disse lavs »ligfærd« havde en liglade, hvilket understreger den selvstændige stilling, ligfærden havde under lavet.

Ligfærdsinventaret omfatter for det første sådanne genstande, som blev taget i brug ved en begravelse. På ligbåren førtes kisten, båret af sortklædte mænd; i snedkernes liglav blev båren senere erstattet med en ligvogn. Ved begravelsen medbragte liglavet det nødvendige inventar: skamler til at stille kisten på samt et ligklæde, der dækkede kisten. Og ikke mindst ligklædet var der grund til at ofre en særlig omtanke. Mod dette klæde var alle øjne rettet under begravelsens alvorlige ceremoni, og det var anselige beløb lavene ofrede på at skaffe sig prægtige ligklæder.

For skomagerlavets vedkommende hersker der nogen uklarhed, om man skal tillægge liglavet enkelte sølvbægre. Men skomagermestrene selv har sikkert ikke skelnet i dette forhold; og når det kom til stykket, hørte jo alt inventar skomagerne til.

*

De få kilder fra tiden før 1680 viser, at de ældre lav havde deres inventar; men det er først gennem de fyldige arkiver fra tiden efter dette år — samt de mange bevarede lavs-genstande, man får et detaljeret kendskab til lavenes og broderskabernes inventar.

Bortset fra de få tilfælde, hvor nogle nyttige lavs-genstande omtales, tager enevældens håndværkerlovgivning ikke stilling til lavsinventaret. Men eftersom der i forordningerne af 1681, 1682 og 1800 var nedlagt forbud mod ceremonierne, var der faktisk taget afstand fra det lavsinventar, der særligt vedkom ceremoni og zünft. Denne del af lavsinventaret må således stå for håndværkernes egen regning.

Lavsinventaret har været mere eller mindre nødvendigt for lavenes og broderskabernes trivsel. Genstandene har efter deres funktion været af forskellig betydning, og som helhed betragtet har lav og broderskaber ikke haft den samme interesse i deres lavsinventar.

En optælling af lavs-genstande fordelt på henholdsvis mesterlav og broderskaber viser en ulige fordeling, idet broderskaberne har efterladt sig langt flere genstande af betydning for procession og ceremoni (velkomster, skafferstokke, faner) end mesterlavene. Dette forhold kan ikke helt bero på tilfældigheder, men understøtter den erfaring, man har gjort andre steder, f. eks. i Århus, — at broderskaberne først og fremmest bestod gennem de zünftige traditioner i modsætning til mesterlavene, der i særlig grad var økonomiske sammenslutninger²⁸.

Zusammenfassung

In der Stadt Randers gab es 11 verschiedene Handwerkszweige, die sich zu Innungen zusammenschlossen beziehungsweise Innungen gründeten. Die folgende Darstellung, die eine Beschreibung dieser Innungen umfasst, ist wie folgt aufgebaut:

- 1) *Die Meisterinnungen*, ihr Entstehen, ihr Aufbau und ihre Entwicklung, ihr Schicksal.
- 2) *Die Funktion* der Meisterinnungen als Sterbekasse.
- 3) *Die Gesellen* - ihre Aussonderung und Gründung einer eigenen Zunft.

In den abschliessenden Kapiteln wird die generelle Lage des Innungshandwerkes behandelt und verglichen. In dem Umfang, in dem es die Innungsarchive erlauben, sind Tabellen über die 3 Gruppen des Handwerkes aufgestellt: Meister, Gesellen, Lehrjungen.

Drei Handwerksinnungen in Randers zeichnen sich durch eine sehr frühe Gründung aus, und deren Ursprung kennt man nicht. Die Schmiede-Innung ist die älteste bekannte randers'sche Innung, indem sie schon in einem Brief aus dem Jahre 1468 genannt wird, aber darüber hinaus ist nur wenig über die früheste Geschichte dieser Innung bekannt. Einzelne Auskünfte stammen aus dem städtischen Archiv in Randers vom Ende des 16. Jahrhunderts.

Die Schuhmacher-Innung gibt sich zum ersten Mal 1582 im Magistratsarchiv zu erkennen, muss aber älter sein. Ein Protokoll aus dem Jahre 1636 vermittelt einige gute Auskünfte über die Schuhmacher-Innung im 17. Jahrhundert und enthält u. a. die am ältesten bekannten Innungsartikel aus dem Jahre 1668.

Die Schneider-Innung wird zum ersten Mal 1611 erwähnt, muss aber etwas älter sein. Eine Kopie der ältesten bekannten Satzungen der Schneider ist aus dem Jahre 1611 datiert und erzählt, dass sich die Innung zu diesem Zeitpunkt im Verfall befand. Ein Protokoll von 1642 gibt gute Auskünfte über Schneider-Innung im 17. Jahrhundert und enthält Satzungen der Schneider aus dem Jahre 1642.

Die Anordnung vom 23. Dezember 1681 »Über die Innungen in den

Städten in Dänemark und Norwegen« wurde eine epochemachende Begebenheit in der dänischen Innungsgeschichte. Von den 3 alten Innungen wissen wir mit Sicherheit, dass die Schuhmacher-Innung und die Schneider-Innung auf Magistratsbeschlüsse zurückzuführen sind, während es nach 1681 alleine Angelegenheit der Regierung war, Innungszulassungen auszustellen. Die Innungen der Schuhmacher und Schneider bestanden weiterhin nach 1681. Nichts deutet auf eine Erneuerung dieser Innungen hin, und nach den neuen Bestimmungen durften die alten Innungen weiter wirken, wenn nur deren Artikel nicht im Gegensatz zu der neuen Anordnung standen.

Hinsichtlich der Schmiede-Innung kann nicht nachgewiesen werden, ob die Innung aus der Zeit nach 1681 als eine neu-errichtete Innung oder als eine Weiterführung der alten Schmiede-Innung zu betrachten ist.

Über die Tischlerinnung, Handschuhmacherinnung, Gerberinnung und Hutmacherinnung liegen gleichlautende Auskünfte vor. Diese 4 Innungen wurden nach 1681 errichtet und haben alle ein Protokoll hinterlassen, das als der Beweis zu betrachten ist, auf welchen sich die dazugehörigen Innungen berufen.

Die Satzungen dieser 4 Innungen waren die vom König ausgestellten gewöhnlichen Innungssatzungen, und der Magistrat der Stadt bestätigte deren Errichtung. Die Regierung hat dieses Vorgehen anscheinend als gesetzlich anerkannt.

Die Bäcker-Innung in Randers, sie entstand im Jahre 1726, ist die einzige randers'sche Innung, die ihre eigenen, vom König bestätigten Satzungen hat. Die Erlaubnis für die Errichtung einer Innung der Maurer wurde im Jahre 1739 vom Landrat gegeben. Über die Böttcher- und Seiler-Innungen kann nichts mit Sicherheit gesagt werden. Vieles deutet darauf hin, dass die Böttcher-Innung vor dem Jahre 1799 in Randers entstand, wogegen die Seilermeister einen Verein mehr privaten Charakters gründeten.

In der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts kommen die Innungen in Schwierigkeiten. Im Zeichen des wachsenden Liberalismus' und des wirtschaftlichen Aufschwungs stiegen die Forderungen nach wirtschaftlicher Freiheit, und es wurde immer deutlicher, dass die Handwerks-Innungen ihre Rolle ausgespielt hatten.

Die Diskussion über die freie Ausübung eines Erwerbes wurde auch auf lokaler Ebene geführt, und die Existenzberechtigung der Handwerksinnungen wurde schwer angegriffen. Es wurde Zweifel darüber geäußert, ob die

Schmiede-Innung und die Hutmacher-Innung überhaupt das Recht zu wirken hätten. Die beiden Innungen beantragten bei der Regierung eine neue Innungszulassung, wurden aber abschlägig beschieden, weil schon im voraus ein klares Innungsgesetz vorlag und eine Neuzulassung deshalb nicht notwendig sei.

Das neue Gewerbe-Gesetz aus dem Jahre 1857 löschte alle Handwerksinnungen, aber diese bekamen eine fünfjährige Frist zur Abwicklung ihrer Tätigkeit. Die Tätigkeit der Innungen wurde denn auch nicht sofort eingestellt, sondern die Innungen wurden im Laufe kürzerer oder längerer Zeit zu Meistervereinen umgebildet.

Beinahe alle Innungen in Randers fungierten als Sterbekassen für die Innungs-Meister und ihre Angehörigen. Mehrere Sterbekassen nahmen auch Mitglieder von ausserhalb der Innungen auf und oft erreichte ihre Tätigkeit einen derartigen Umfang, dass das Beerdigungswesen als eine selbständige Abteilung mit eigenen Satzungen und eigener Buchführung ausgesondert wurde. Die Beerdigungs-Innung der Bäcker in Randers wurde im Jahre 1735 gegründet, hat sich als einzige Handwerkersterbekasse am Leben erhalten und besteht mit seinen 51 Mitgliedern noch heute.

Die wichtigste Arbeitskraft des Handwerks, die Gesellen, hatten eine Reihe von Interessen, die sich nicht mit denen der Meister deckten. Soweit es ersichtlich ist, haben die Gesellen aller Innungen in Randers sich ausgesondert, und ihre eigenen Organisationen, die Bruderschaften, gegründet. Die Gesellenorganisationen gehörten unter die respektiven Meister-Innungen, und ihre Befugnisse waren nur sehr klein: sie durften ihre eigenen Mitgliedsbeiträge selbst erheben und verwalten. Die Aufgaben der Bruderschaften waren im grossen und ganzen darauf begrenzt, im Falle von Krankheit und Reisen sowie bei Armut und Beerdigungen gegenseitige Hilfe zu leisten. Im allgemeinen kam es bei der Zusammenarbeit zwischen den Meister-Innungen und Bruderschaften nicht zu grösseren Reibungen, und die Bruderschaften unterwarfen sich den Meister-Innungen. Nur in einem Falle gab es eine grosse Meinungsverschiedenheit zwischen Meister-Innung und Bruderschaft. In der Bruderschaft der Schuhmachergesellen war der Drang nach Selbständigkeit in der Mitte des 18. Jahrhunderts so gross, dass eine eigentliche Losreissung stattgefunden hat. Das gesellschaftliche Zusammenkommen hat in den Bruderschaften eine grosse Rolle gespielt, und diese haben in besonderem Grade Innungsinventar mit Bedeutung für Zunft und Zeremonie hinterlassen.

Nach dem Erlöschen der Innungen war es allgemein üblich, dass die Bruderschaften ihre Tätigkeit als Krankenkasse fortsetzten.

Die Lehrjungen nahmen eine Sonderstellung im Rahmen der Meister-Innungen ein. Oft wohnten sie im Hause des Meisters und mussten sich der Hausordnung des Meisters unterwerfen. Zu Beginn der Lehrzeit wurde ein Lehrvertrag aufgesetzt, in welchem die Pflichten sowohl des Meisters als auch des Lehrlings festgehalten wurden. In besonderen Lehrlingsrollen oder Innungsprotokollen kann man die getroffenen Absprachen hinsichtlich der Dauer der Lehrzeit, des Ausschreibungsgeldes, der Kleidung, Verpflegung u.s.w. nachsehen. Der in die Rolle eingetragene Lehrkontrakt (Lehrvertrag) ist vom Innungs-Meister, Lehrmeister und dem Vormund des Lehrlings unterschrieben. Bei Nichteinhaltung des Vertrages von Seiten des Lehrlings waren schwere Strafen festgesetzt worden, aber diese Strafen sind, so wird es erwähnt, als nicht in Anwendung gebracht zu betrachten.

Die Untersuchung der Geschichte der Handwerks-Innungen in Randers hat im allgemeinen nur wenige Auskünfte über die Innungen anderer dänischer Städte benutzt, und Vergleiche grösseren Ausmasses sind nicht möglich gewesen, abgesehen von einem Fall. Dr. phil. Helge Søgaaards Buch »Haandværkerlavene i Aarhus« hat es ermöglicht, viele Einzelheiten in den Verhältnissen des Handwerks in den beiden Nachbarstädten Århus und Randers zu vergleichen. Die Entwicklung der Innungen ist in den beiden Städten im grossen und ganzen der gleichen Linie gefolgt, doch gibt es örtliche Unterschiede.

Es sind vor allem die hinterlassenen Innungsarchive sowie das Innungsinventar, welche die Grundlage dieser Darstellung gewesen sind. Ferner standen viele Auskünfte aus dem Stadtarchiv in Randers zur Verfügung, aber auch andere Archive sind benützt worden.

Der 2. Band, ein besonderer Band mit Belegen, enthält:

1. Die alten Innungssatzungen sowie andere lokale Richtlinien.
2. Eine Beschreibung des Innungs-Inventares, das zum grössten Teil im Kulturhistorischen Museum, Randers, aufbewahrt wird.
3. Tabellen über Meister, Gesellen und Lehrjungen sowie Buchführungsübersichten.

»Randers Håndværkerlav«, 1. og 2. del (bilag), er trykt hos J. M. Elmenhoff & søns bogtrykkeri, Randers. Skrift: Linotype Garamont. Papir: 120 gr. Specialglittet specialtryk 603 fra A/S De forenede papirfabrikker, København. Indbinding: J. Olsens protokolfabrik, Randers. Billeder: Fotograf Johan Henrik Piepgrass.